

કળિયુગ

ભાગ પહેલો

લેખક : હર્ષિવર ગેરસીકર

નવસર્જન કાર્યાલય : મોટા આંકડિયા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કાળીગરદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૬૮-૧ કિમત ૩-૦-૦

ગ્રંથનામ ડાહીયુગ-૧

વર્ગાંક ૬- : ૩

કળિયુગ

ભાગ પહેલો

લેખકનાં પુસ્તકો

નવલકથા

- (૧) જનમટીપ (બીજી આવૃત્તિ)
- (૨) લખ્યાલેખ („ „)
- (૩) ધરતીનો અવતાર
- (૪) પંખીનો મેળો
- (૫) પાતાળ કૂવો
- (૬) કળિયુગ ભા. ૧
- (૭) કળિયુગ ભા. ૨

નવલિકા

- (૮) તાણાવાણા
- (૯) માનતા
- (૧૦) પટલાઈના પેચ ભા. ૧
- (૧૧) પટલાઈના પેચ ભા. ૨

રેખાચિત્રો

- (૧૨) આમચિત્રો

ક ણિ યુ ગ

ભાગ પહેલો

ઈશ્વર પેરલીકર

ન વ સ જ ન કા યા લ ય
ભારા આંકડિયા : કાઠિયાવાડ.

પહેલી આવૃત્તિ
ફેબ્રુઆરી '૪૮

આ પુસ્તકના સર્વ પ્રકારના હક લેખકના છે.

કિંમત
રૂપિયા ત્રણ
ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગોપીરાઈ-ચંદ્ર
૨૫૬૮૧

પ્રકાશક:
સુનિલાલ માણેકચંદ રવાણી
શિષ્ટ સાહિત્ય મુદ્રણાલય
મોટા આંકડિયા - (ઠાકિ.)

મુદ્રક:
ગોવિંદલાલ મોહનલાલ જાની
કીઆ પ્રિન્ટરી, રતનપોળ,
અમદાવાદ.

રૂતુચુગ બનો એવા આશીર્વાદ સાથે મારાં બાળકો,
શિ. રમેશ, શિ. નિરંજના અને શિ. મહેન્દ્રને

ક ળિ યુ ગ
ભા ગ પ હે સે।

મો હનપરાનું મંદિરવાળું ફળિયું પંચરંગી વસ્તીનું હતું.
સાચી રીતે કહીએ તો એને ફળિયું પણ ન કહેવાય.

ગામનો મુખ્ય ધોરી રસ્તો એ ફળિયાની વચ્ચે થઈ ને જતો હતો,
એટલે મહોલ્લાને ધરના જેવો જે બંધ હોય છે, તેવું અહીં ન હતું.
વળી ગામની એ મોટી દુકાનો એમાં આવંક્ષી હતી, એટલે ત્યાં બન-
રનો દેખાવ પણ થઈ રહેતો. આ ઉપરાંત આલમણ, વાણિયા,
પાટીદાર, સુથાર અને વાળંદ, એમ પાંચ જાતિનાં એમાં ધરો હતાં
એટલે પંચરંગી વસ્તીને લીધે અનેકરંગી એના ઢંગ હતા. જેમ
ચાહેરના મુખ્ય રસ્તા ઉપર દુકાનો અને બેગી વસ્તી હોય, એને
મળતું મંદિરવાળું ફળિયું હતું, એમ કહેવાય.

આથી એ ફળિયાની વસ્તીને બહુ સાવધ રહેવું પડતું. બહાર
જમે તે વસ્તુ પડી હોય તે. જેમ બીજાં ફળીમાં સલામત ગણાય,
તે અહીં સલામત ન ગણાતી. બહાર કાંઈ દાખોવાણી, પાપડ કે

૨ કળિયુગ

સેવ, સુકવવા મૂક્યાં હોય તો એને ચોક્કિયાત નોંધે એ. ક્યારે ધોરી રસ્તા ઉપર જતાંઆવતાં ઢોર એમાં મોં બાલી ખેસે એ ન કહેવાય. વળી ઢોરની પાછળ એનો ધણી હોય એટલે એ મોઢાં એ બરી લે એટલેથી જ પતે. પણ રખડતી ગાય કે ગધેડું ને આવી ચડ્યું તો ખલાસ.

આ બધી મુશ્કેલીથી કળિયાનાં લોક ટેવાઈ ગયેલાં હતાં. એને માટે એ પૂરતો બંદોબસ્ત પણ રાખતાં હતાં. પરંતુ બકાર ભગતે ગોવિંદ માટે જ્યારથી બકરી રાખી હતી ત્યારથી આખું કળિયું ત્રાહિમામ ત્રાહિમામ પોકારી ઊઠ્યું હતું. બકરી એવી બિચ્છી પડે આવતી કે પગરવનો સહેજ પણ ગણસારો થવા દેતી નહિ. બડૂકા બોલાવ્યા વગર સૂકવેલા દાણા એવા ખેડી દાઢે ખાઈ જતી કે શકરાખાજ જેવી શની વાળંદણુ પણ ગોચું ખાઈ જતી.

આમ જ્યાં સુધી બકાર સૂકવેલી વસ્તુ એ ખાઈ જતી ત્યાં સુધી તો બકરીની એ મસ્તી વેડી શકાય તેવી હતી. પરંતુ ધીમે ધીમે એણે ઘરમાં ઘૂસવા માંડ્યું. એની તરફ નજર કરવા જ ઐરાં ઝોઝાં નવરાં છે ? એ સહેજ આંત્રાં પાછાં થયાં હોય, ચૂલા આગળ હોય, ત્યાં એ ઘરમાં ઘૂસી જતી. ચોરને પણ જે ચાકાકી ન આવડે તેવી ચતુરાઈથી એ ધીરે રડીને અંદર સરકા જાય. અને ઘરમાં શું ન પડ્યું હોય ? તાજાં ટુવેરની શીંગો શાક માટે લાવીને નીચે નાખી હોય તેનો બડૂકા બોલાવી જતી બપોરની વેળામાં છડવા માટે ચોખા, ખાજરી કાઢીને ટોપડીમાં મૂક્યાં હોય તે વાગોળ જતી. ચૂલા સુધી પેસી જાય અને જાશની દોણી હડીએ ચડી ગઈ તો તે બચબચ કરતી પી જાય. છેવટ કોઈ ચીજ એની હાથ ન આવે અને ભોંડી પડી ખાલી હાથે પાછા વળવાની વેળા આવે તો છેવટ પાણિયાળામાં નીચે પાણી હોય તેમાં મોં બાલી એને સોળવે ત્યારે એ જ'પે !

તોફાન કરવામાં આટલી શરી છતાં માર ખાવાનો વખત આવે ત્યારે એગરીય ગાય જેવી થઈ જાય. બેં બેં કરતી વાંધે ઝાલી હોય તેમ એવી ઉપરાઉપરી ચીસો પાડી બેઠે કે મારવા ઉગાવેલી લાકડી નરમ પડી જાય. અને નરમ માર પડે છતાં તે સમાણી એ પેશાબ અને લીંદીઓ કરી નાખે. મારનારને એની એગરીયાઈ જોઈ દયા આવી જતી. ગમે તેટલું નુકસાન થયું હોય છતાં ક્રોધ શમી જતો. અને એ સમો માણી આપ્તાનો બોલ નીકળી જતો—રાંડ લુચ્ચી ! જા, તારા જેવું કાણ થાય ! બકરીય એવી ટેવાઈ ગયેલી કે એ તકનો લાલ લેઈ ને ડાહીડમરી બની પોખારા ગણી જતી.

એના ગરીબ સ્વભાવને લીધે કળિયાનાં છોકરાં બધાં બકરી ભણી હતાં. એનાં બે લવારાંને છોકરાં જોંચકી જોંચકીને ફરતાં પણ એ કોઈનું નામ ન દેતી. વળી એકાદ નાના છોકરાંને બે બાજુથી પકડી રાખીને એની પીઠ ઉપર બેસાડે તો એ એને પાડી નાખવાને બદલે જોંચકીને ધીમે ધીમે ચાલતી. જાણે વરધોડાની કળ્યો હોય તેમ બીજાં છોકરાં એની પાછળ પાછળ ચાલતાં અને શોરબકાર મચાવી મૂકતાં. કોઈ કોઈ છોકરું એને કાટે વળગી પડી એને બચી પણ કરતું. કોઈ તોફાની બાળક લવારાંને આંચળે વળગાડી ધવડાવી મૂકતું ત્યારે બકરીને બરાબર ખબર હતી કે બકાર ભગતનો માર ખાવો પડશે, છતાં છોકરાંને રાજ રાખવા એ લવારાંને ધાવવા દેતી. બાકી એ વગર, લવારાં પોતે ધાવવા આવતાં તો એ પગનું છાંસિયું કરી એમના મોઢામાં આંચળ આવવા દેતી નહિ.

એટલે કોઈ વખત ઘરમાં પેસી એનાથી માફ ન થાય એટલું નુકસાન થયું હોય અને ઘરની સ્ત્રી માફ નહિ કરે, એવી એને પકડાઈ જતાં ખાતરી થઈ જાય તો એ બેં બેં કરી એવું કળિયું ગજવી મૂકતી કે એની વહારે બાળકો આવી પહોંચતાં. ઘરનું બાળક

માના હાથની લાકડી કાલી લેઈ બકરી બદલ મારી માગતું હોય તેમ કહેતું—ના, બા! મંગીને ના મારીશ. અને ટાળે વળેલાં બાળકો મંગીને માનતાન સાથે, વાજતે ગાજતે ઠોડાવી જતાં.

આટઆટલા મંગીના ગુના માફ થતા તેનું બીજું પણ કારણ હતું. બકાર ભગતના પંદર વાસાના પૌત્ર ગોવિંદની એ મા બની હતી. એનું દૂધ એવું સરસ માફક આવી ગયું હતું કે, છ માસ થયાં છતાં ગોવિંદને સાળામાંદાંની છીંક સુદ્ધાં પણ આવી ન હતી. સગી માનું ધાવણ મધ્યું હોત તો પણ ગોવિંદ રૂના પોલવા જેવો હટપુટ ન હોત, તેમ આખું કળિયું એકી અવાજે કહેતું હતું.

બકાર ભગત બકરી લાવ્યા ત્યારે સૌ કહેતું હતું કે એ બધાં ફાંફાં છે. પંદર વાસાનું બાળક, ઘરમાં સ્ત્રી વગર કદી ઓછરતું હશે, જીવતું હશે? બાળક ઉછેરવાની તે કંઈ ઓછી ઓડવે છે? પચ્યાસ વર્ષે બકાર ભગત બાળક ઉછેરવાનું શીખવાના હતા? બકરીનું દૂધ પાથે જો એમ ઠોડરાં ઓછરતાં હોય તો પછી માની કિંમત જ શી?

પરંતુ એ બધા બોલ છ માસની અંદર, બોલનારના મોંમાં પાછા પેસી ગયા. પાંચમે મહિને ગોવિંદ એસતાં શીખ્યો. ભગત એ હાથની તાળીઓ પાડી એને ‘રાધે રાધે’ કરાવતા હતા. બોલતાં હજુ એને નહોતું આવડ્યું, પરંતુ એના નાજુક હાથે મંદિરની આરતી ચાલે ત્યાં સુધી એ તાળી પાડ્યા કરતો હતો. પ્રભુદર્શને આવેલાં સ્ત્રીપુરુષો પ્રભુ તરફ લક્ષ આપવાને બદલે ગોવિંદ તરફ ત્રાકી રહેતાં. બાળકો, જે ઘંટ, નગારું વગાડવાની લાલચે, પરસાદની આશાએ, આરતી વખતે આવી પહોંચતાં હતાં, એમને ગોવિંદની એક નવી લાલચ વધી. ગોવિંદને રમાડવા બાળકો પડાપડી કરતાં.

બકાર ભગતથી પણ લોકો વારી ગયા. પચ્યાસ વર્ષની ઉંમર સુધી એમણે ચૂલાનું મોં જોયું ન હતું. પછી રાધતાં તો આવડે જ શાનું? ખેતી અને ભજન, એ બેમાં જ એમનું મૂળયો લક્ષ હતું. છતાં પચ્યાસમે વર્ષે પંદરવાસાનો પૌત્ર ઉછેરવાની

જવાબદારી પોતાના ઉપર આવી પડી ત્યારે 'ગોવિંદ, ગોવિંદ'નું હરિસ્મરણ કરતાં એમણે તે કર્તવ્ય પણ માથે ચડાવ્યું. મા, કરતાં વચડે તેટલી ઊઠવેઠ એમણે કરવા માંડી. મા તો બાળક રડે ત્યારે જ ધવરાવવાનું નામ લે, પરંતુ ભગત તો દૂધ પાવાનો એમણે સૂરના તાપના પકાયાના આધારે જે વખત નક્કી કરેલો તે પ્રમાણે, એ જાંઘતો હોય તો જગાડીને ય પાય. ઐરાં સલાહ આપતાં કે જાંઘતાં બાળકને જગાડવાનું કારણ નાહ, જાગે ત્યારે દૂધ પાવું. પણ એ દલીલ એ સ્વીકારતા નાહ. કહેતા—બાળકને કંઈ જાન છે? એ જૂખ્યું થયું છે કે નાહ, એ તો આપણે શરત રાખવી જોઈએ. વખત થાય એટલે જૂખ્યું થયા વગર બાળક ન જ રહે!

એ રડ્યે ચડ્યું હોય ત્યારે પણ પુરુષ સ્વભાવ પ્રમાણે ખિન્ન ન જતાં, ધીરજથી એને જાનો રાખવા પ્રયત્ન કરતા. બારણાની સાંકળ ખખડાવતા, થાળી ઉપર વેલણના ટોકારા મારી આરતી કરતા, બકરીનો આંચળ પકડી દૂધની શેઠ મારવાની રમત કરતા, મંદિરમાં પોપટનું પાંજરું હાલું, ત્યાં લેઈ જઈ પોપટ બતાવતા. રણછાડજી અને લક્ષ્મીજીની મૂર્તિઓ બતાવતા. મંદિરમાં ગાય હાલી એના ગળાની ટોકરી હલાવી રણકાર કરી બતાવતા. પરંતુ ગાય એવી મિનજી હતી કે તરત માથું વીંજતી એટલે ખસી જતું પડતું. કુરકુરિયાને બાળામાં લેઈ ગોવિંદનો હાથ એનાં રુવાંટાં ઉપર ફેરવતા.

આમ બાળકના ઉછેરનો કાંઈ જાતનો અનુભવ ન હતો છતાં બકાર ભગત પોતાની રીતે ગોવિંદને ઉછેરતા હતા. અને એ દરેકનું મન લોભાવે તેવી રીતે જોઈરતો હતો. એમાં મંગીના દૂધનો મોટો હિસ્સો હતો એટલે મંગી એ રીતે પણ ફેળિયાવાળાંને વહાલી હતી.

પરંતુ અતિ લાડ જેમ બાળકને નવી નવી કુટેવો શીખવે, તેમ મંગીનું પણ બન્યું. એણે વાસેલું બારણું જિઠાડીને ધરમાં પેસી જવાનું તોફાન માંડ્યું ત્યારે તો ફેળિયાવાળાં બકરી બહાર.

૬ કળિયુગ

બારણા બહાર ખીલે બકાર ભગત મંગીને બાંધી મૂકતા, તેથી ઉલાળો ખેંચી બારણું ઉઘાડતાં ભગતને કાયમ જોવાથી એ બારણું ઉઘાડવાની કળા શીખી ગઈ. બૈરાં અમસ્તાં જોડેના ઘેર બેસવા જાય તેમાં કંઈ બારણાને સાંકળ વાસીને ઓછાં જાય છે ? કાલું વાસી મૂકે. મંગી મોં વતી ઉલાળાની દોરી ખેંચી, આગલા પગે બારણું ઠેલીને ઉઘાડતી. શરૂ શરૂમાં તો બારણું વાસવાનું રહી ગયું હશે તેમ માની સ્ત્રીઓ ભુલાવામાં પડતી. પરંતુ એક વખત મંગીની ચોરી પકડાઈ ગઈ. એ જાતે જ બારણું ઉઘાડે છે એ વાત ગામમાં આશ્ચર્ય અને નવાઇનો વિષય થઈ પડ્યો. છોકરાને તો એ મજાની રમત થઈ પડી. બારણા પાસે એને લેઈ જઈ બાળકો બારણું ઉઘાડાવવાની રમત એની પાસે કરાવવા લાગ્યાં.

એટલે હવે તો બારણું વાસવું એ જ મુખ્ય વાત ન રહી પણ સાંકળ વાસવાનું મૂકવું ન જોઈએ, એમ બૈરાંએ નવી ટેવ ફેળવવા મગજમાં ખીલો મારીને ઠસાવવા માંડ્યું. ફગિયામાં મંગીનો ભોગ થતી વાળંદણ વધુ થતી. કારણ કે, દિવસનો મોટો ભાગ એને ઘર છોડી બહાર કામે જવાનું રહેતું. સવારના પહોરમાં પાણી હોય, તે પછી ઘરાકનાં લૂગડાં લેઈ તળાવે ધોવા જતી. ખારસા એ કલાક તો એના એમાં જાય. એ બધાં લૂગડાં પાછાં ઘેર ઘેર જઈ સૂકવવાનાં પણ એને માથે. બપોર પછી ઘરાકને ઘેર બૈરાંનાં આથાં ગૂંથવા નીકળી જતી.

આમ થતીને આખા દાંડો બહારનું કામ રહ્યું એટલે મંગીના તોફાનને એ ક્યાં સાચવીને બેસી રહે ? આજે બપોરે ઘરાકને ઘેર જતા પહેલાં બશેરની સેવો વણી હતી, તે ખાટલો ઘરમાં ધાલી, બહાર સાંકળ વાસી, જતી વખતે એ છાટિયાને કહેતી ગઈ હતી કે મારા આવ્યા સિવાય કોઈ બારણું ઉઘાડશો નહિ. પાણી પીવું હોય તો પાડોસમાં પી લેજે એમ પણ સૂચના આપી હતી.

છાટિયો બારણું ઉઘાડત પણ નહિ. પરંતુ ગિલ્લીઠંડાની રમત

એવી સરસ જમી કે પોતાનો દાવ આ વખત પોતાના દંડાથી લેવો એમ એ ધૂનમાં આવી ગયો. ઉતાવળો ઉતાવળો, ઘેર દોડ્યો. સાંકળ વાસેલી જોતાં પોતાના એક મિત્રને જૂમ પાડી. એ ઘોડો ચયો. ખૂંટા ઉપર પગ મૂકતાં એ સાંકળે અડી ગયો. આરણ્ય ઉધાડું. ગિલ્લીદંડો લીધો. ધૂનમાં ને ધૂનમાં સાંકળ વાસ્યા વગર એ કાઢું આરણ્ય વાસીને રમતના મેદાન ઉપર દોડી ગયો. અને કર્મના જોગે મંત્રી આવી પહોંચી. એ લુચ્ચીને તો કહેવાનું જ શું? આરણ્ય ઉધાડી એ તો પેસી ગઈ. પરસાળમાં જ સેવનો ખાટલો હતો તે એણે તો સફાચટ કર્યો.

રમત પૂરી થતાં છોટિયો ઘેર દોડ્યો. આરણ્ય ઉધાડું જોયું. સેવોના થોડા દોરા અહીંતહીં વેરાયેલા પડ્યા હતા. એ સમજી ગયો. મંત્રી ઉપર એને રીસ ચડી. પણ એ કરતાં માની એને એટલી બધી બીક લાગી કે આરણ્ય કાઢું વાસી, સાંકળ વાસવાની ખટપટમાં પડ્યા વગર તળાવ ઉપર, દૂર દૂર રમવા નાસી છૂટ્યો.

શની આવી. સાંકળ ઉધાડી જોઈ એને ધ્રાસકો પડ્યો. આરણ્ય ઉધાડતાં જ એ ક્રોધથી સળગી ગઈ. એ હતી તો ચોખ્ખા દિલની કપટ વગરની, પણ ખિન્નજનની ત્યારે ન બોલવાનું પણ બોલી બેઠતી.

‘મુજો એ ભગતનો ઠાકરો ઊછરવાનો હોય તો ઊછરે, નાંદ તો પડે એંસી હાથના ધરામાં.’ એમ કૂંકડો મારતી એણે ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં ધડીમ અવાજ કર્યો આરણ્ય અંધ કર્યું. પાડોશણુ રેવા એ સમી ધરમાંથી બહાર આવી.

શની ક્રોધ ઠાલવતાં બોલી: ‘આ ભગતડાને આપણે વળી સરમમાં કશું કેતાં નથી ત્યારે સાવ બકરીને છૂટી મૂકે છે. આ મારી બશેરની સેવા.....’

અને શની એ જ ક્રોધભરી ભગતના ધર બણી નાંદી. શનીના સ્વભાવને પાડોશમાં રહી સારી રીતે પિઠાણી ગયેલી રેવા સમજી ગઈ કે, ભગતના ઘોળામાં આ રાંડ ધૂળ બર્ષા વગર નાંદ રહે!

ગો વિંદ રમતો હોય, રડતો હોય, હીંચતો હોય કે
 ગેલમાં હોય, અકાર ભમતે એને માટે એક જ
 રામઆણુ દવા રાખી હતી. તાળી પાડતા જાય, મોં મલકાવતા જાય,
 અને ગાતા જાય—

રાધે ગોવિંદ રાધે,
 શીરો પૂરી ખાજે;
 શીરાને તો વાર છે,
 પૂરીઓ તૈયાર છે.

એ સાંભળી મંદિરના પૂજારી શિવશંકર મહારાજ બોલી
 બિઠતા: ‘ભગત ! છોકરાને ખાલી જ લાડ લડાવો છે ને ? શીરો અને
 પૂરી તો પછી, એક વખત માટલીમાં ભુઓ જોઈ પકડે તો લોટ જ
 હોય તો !’

ભગતના મોં ઉપર મલકાટની જગાએ કુચુલતા ઊવાઈ જતી.
 આંખમાં જળજળિયાં આવી જતાં. જુવાનજોષ પુત્ર અને પુત્રવધુનાં
 બે માસના અંતરે થયેલા મોતના કારી ધામાંથી વેદના વહેવા લાગતી.
 ગળગળા અવાજે એ જવાબ આપતા : ‘મહારાજ ! એના કરમમાં
 શીરોપૂરી હશે તો કોઈ મિથ્યા કરનાર નથી. અને નહિ હોય તો
 હું ગમે તેટલી તૃષ્ણા રાખું એથી શું વળે ?’

શિવશંકર એમને આશ્વાસન આપતાં કહેતા: ‘તમારા જેવાં શીરોપૂરી તો મા હોત તો ય ન ખવડાવી શકત. બાળારાજને તમે મળ્યા છો પછી શી કમીના છે?’ અને ઘડીબર ગોવિંદના લલાટ તરફ તાકી રહી કહેતા: ‘મારું કહું ખોટું પડે તો જો જો. એનું વિશ્વાળ અને કપાળ મોટું માથું ચોખ્ખું કહી આપે છે કે એ મોટા ભ્રાત્રીશાળી છે. બાકી, માને ય ટપી જાય એવાં લાડ દાદા પાસેથી મળે?’

શિવશંકરનો આભાર માનતાં ભગત કહેતા: ‘લાડ આડ તો ડીક. પણ તમે ખેડ ન હોત તો હું વળી ઊંઠારાને ઉઠેરવાનું શી રીતે સ્વીકૃત? અને હું તો ધરમ કે શરમે કરું એમાં કોને ઉપકાર કરું છું? પણ તમે ખેડ.....’ ભગતનો કંઠ બીનો ચર્ષ જતો.

વાત પણ ખોટી ન હતી. શિવશંકર અને નર્મદા ઝોરાણી એ ખેડ પતિપત્નીનાં હૂંફે ઓછી ન હતી. ભગત કરતાં શિવશંકર પાંચેક વર્ષે મોટા હતા. શિવશંકરને આ ગામમાં :આવ્યાં ત્રીસ વર્ષ ચર્ણ ત્યારનો એ બંનેને સંબંધ. મંદિરને અડીને જ ભગતનું ઘર, એટલે પાડોશી તરીકેનો સંબંધ અને મક્તિપ્રધાન બંનેના છત્ર, એટલે એમ ખેડ રીતે બંનેનો મેળ દૂધસાકર જેમ જમી ગયો હોતો.

શિવશંકર ફરતા ફરતા કથા કરવા મોહનપરામાં આવ્યા હતા. તે વખતે ૨૫ વર્ષની ભરબુવાન અવસ્થા હતી. ગરીબ માથાપ પાંચેક વર્ષ ઉપર ગુજરી ગયાં હતાં. એક બહેન હતી તે પરણાવેલી હતી. ગામના લોકોએ એમના ગુણુ જોઈ મંદિરમાં પૂજારી તરીકે રહી જવા આગ્રહ કર્યો ત્યારે એમને ખીજે માયા સંકેલવાની ન હતી. એ કથા કરવા આવ્યા હતા તેમાંથી કાયમના રહી ગયા.

પરંતુ તે વખતે એમને એ ખ્યાલ નહોતો કે આ પગલાથી પોતે ગામની શિરોમણિ પ્રાપ્તિ, બ્રાહ્મણની આંખમાં કણની ખેડ

૧૦ કળિયુગ

ખૂંચવાના હતા. પાંચ વર્ષ પહેલાં જૂના પૂજરી ગુજરી ગયા હતા. વચ્ચે ત્રણ નવા પૂજરીઓ ગામે બહારથી આવ્યા, પરંતુ એ ન ટક્યા. બ્રાહ્મણોએ ન ટકવા દીધા. પૂજરીની ગેરહાજરીમાં બ્રાહ્મણના સાત ધર વારાફરતી મંદિરની પૂજા કરતાં. અને મંદિરની ૪૦ વીધાં જમીનની આવક, અને ગામની બીજી આવક, ભાગે પડતી વહેંચી લેતાં. આતું ઉત્પન્ન પૂજરી આવે એટલે જતું રહે એ બ્રાહ્મણોથી કેમ વેઠાય ?

લોકોને પણ ગામના બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન ખાય એ નહોતું ગમતું એમ નહિ. પરંતુ એના બદલામાં લોકો જે આશા રાખતા એ બ્રાહ્મણો તરફથી મળતી નહિ. એ તો વેડિયાવાડની જેમ વખત થાય ત્યારે મંદિર ઉઘાડી આરતી ઉતારી જાય, ભગવાનને નવકાચી જાય અને થાળ ધરાવી જાય. પરંતુ અપોરે કથાકર્ત્તન કે સત્સંગ જેવું કંઈ થતું નહિ. રાતે ભજનમંડળી જામતી નહિ. લોકોને તો એવો પૂજરી જોઈતો હતો કે જે કાયમ મંદિરનો થઈ રહે. ગામને શિવશંકર એવા મળી રહ્યા.

શિવશંકર કાશીએ એ વર્ષ રહેલા હતા. સંસ્કૃત થોડું જાણુતા. જ્યોતિષમાં કંઈ સમજતા અને કથા તો મુંદર કહેતા. ઉપરાંત વેદુ જાણુતા. એટલે બ્રાહ્મણોના કોપનો પાર ન રહ્યો. અધી વાતે એમના કરતાં આગળ ગયેલા એ જીવાનિયાની ટાઢાપાણીએ ખસ કાઢવા સરજરામ તરવાડી લાગ શોધી રહ્યા હતા.

પરંતુ એ જ વર્ષમાં શિવશંકર ગામને એટલા ભાવી ગયા કે, જૂના, ખખડખજ મંદિરને ઠેકાણે નવું બાંધવું એમ ગામલોકોએ નક્કી કર્યું. ધરદીઠ ઉઘરાણું કર્યું જૂના મંદિરને ઠેકાણે નવું મંદિર બંધાવું. શિવશંકર તો મંદિરને પોતાનું ધરજ માનતા એટલે ધરધણી જેટલી મહેનત પોતાનું ધર બંધાવતાં કરે તેટલી એમણે કરી હતી.

આમ પાંચ વર્ષ શિવશંકરને ગામમાં થયાં એટલે લોકોને એમના વિષે એક લાગણી થઈ આવી. બ્રાહ્મણો દીકરો, ગામને આશરે રહે અને એને પરણવાનું કેકાણું ન પડે ! શિવશંકરે પોતાની ચરોતરની નાતમાંથી કન્યા મળે તેવી સ્થિતિ નથી એમ જણાવ્યું. કારણ કે, એટલા કન્યાના ભાવ ગામ ધારે તોપણ ખચી શકે તેમ ન હતું. છેવટ કાઠિયાવાડથી કન્યા લાવીને પોતાના મહારાજને પરણાવવા એમ ગામે નક્કી કર્યું. શિવશંકર અને બીજા એ ગામ આવેલાન લીંબડીની પાસેના ગામે જઈ કન્યા જોઈ, નક્કી કરીને આવ્યા. એ હજારનું ગામે ફરી ઉત્તરાણું કર્યું. ચાલીસ માણસની જન વાજતે-માજતે શિવશંકરને પરણાવી આવી.

પરંતુ છ વર્ષથી સૂરજરામ તરવાડીને જે લાગ નહોતો મળી શકતો તે આમાં મળી આવ્યો. કન્યામાં દગો થયો હતો. ખતાવી હતી દસઆર વર્ષની અને પરણાવી હતી સત્તર વર્ષની. બાકી કન્યામાં બીજું કંઈ કહેણું ન હતું. પરંતુ સત્તર વર્ષની કન્યા કુંવારી હોય જ ક્યાંથી, એ પ્રશ્ન સૂરજરામ તરવાડીએ ખડો કર્યો. કામની પાસે આનો જવાબ ન હતો.

સૂરજરામ તરવાડીએ જાતે જ ચુકાદો આપ્યો કે આમાં છેતરપિંડી થઈ છે અને વિધવાને કુંવારી કહીને પરણાવી દીધી છે ! પિયરથી તો કાઈ કહેતાં કામ—માલ વેચી દીધો હોય અને મૂળ ધણીને જેમ કંઈ લેવા દેવા ન હોય તેમ—આવું ન હતું. આ વાતનો કાણુ વિરોધ કરે ? નર્મદા કરે તો એનું સાચું કાણુ માને ? બળી નર્મદાએ ય કંઈ ખુલાસો ન કર્યો. સૂરજરામ તરવાડીને લાગ મળી ગયો. એમણે શિવશંકરનું નર્મદા સાથેનું લગ્ન ધર્મ વિહીન જાહેર કર્યું. બ્રાહ્મણસમાજ તરફથી એમની સાથેનો રોટી વ્યવહાર ખંધ થયો.

શિવશંકર ઉપર લોકોને જાડી પ્રીતિ ન હોત તો એમણે પણ એમને મંદિરના પૂજારી તરીકે ન રાખ્યા હોત. પરંતુ એમ ન કરતાં જાંડા જિતયા. નર્મદાએ છેવટે ખુદાસો કર્યો કે, પોતે વિધવા છે એ ખોટી વાત છે. અમારી નાતમાં નાનપણથી વિવાહ થાય છે. તે તૂટતા નથી, પરંતુ મારો વિવાહ નાતમાં પ્રથમ તૂટ્યો. મને જાંડેલી ગણી કોઈ લેવા તૈયાર ન થયું. આપ છેવટ દીકરીને ક્યાં સુધી કુંવારી ધાલી મૂકે ? એટલે પરદેશ (ગુજરાત)માં પરણાવવાની આ યુક્તિ કરી. પ્રથમ નાની બહેનને બતાવો.

મામે એ ખુદાસો સ્વીકારી લીધો, પરંતુ બાહ્યજી તો કંઈ બહાનું શોધતા હતા એટલે કેમ સ્વીકારે ? ત્યારની ધડી અને આજનો દિવસ, એ રોટી બ્યવહાર શિવશંકર સાથે બંધ હતાં.

નર્મદાને ખોળે બાળક ન હતું. પરંતુ બાળકની ખોટ એમને મંદિરની રણછોડજી અને લક્ષ્મીજીની મૂર્તિઓ જણાવવા દેતી નહિ. જે પ્રેમથી બાળકોને નવરાવે ધોવરાવે અને શણગારે તે પ્રેમથી બંને જણ એ મૂર્તિઓને વહાલ કરતાં. શુદ્ધિથી તે મૂર્તિઓને એ સર્વશક્તિમાન, જગતકર્તા પ્રભુ માનતાં, પરંતુ હૈયામાં તે વાત્સલ્ય ભાવ જ જીભરાતો. ફક્ત એ મૂર્તિઓ સાથે બાળકોની જેમ કાલુ કાલુ બોલવાનો લહાવો ન મળતો. પરંતુ પોપટ પાળ્યો હતો એમાંથી એ લહાવો પૂરો પડતો હતો. પોપટ પણ એમની બૂબ પામી ગયો હોય તેમ, બાળક જેટલા વખત બા-બાપુજી કહી બૂબો ન પાડે તેથી અધિક એ પાડતો. પોપટનું નામ એમણે નારણ પાડ્યું હતું.

દરરોજ સવાર સાંજ નિયમિત દર્શન કરવા આવનાર દસજાર જણનાં તે એ નામ સુદ્ધાં જણાતો. મંદિરની ખડકીના આરજાનો છલાળો ખખડે કે નારણની નજર એ તરફ મંડાતી. વ્યક્તિ દેખાય

કે એ જૂમ પાડી બેઠો: 'બાપુજી! ભગત આવ્યા,' 'કસ્તુર શેઠ આવ્યા,' 'સની આવી.' છેલ્લા મહિનાથી તો ભગતની 'મકરીનું' નામ પણ શીખી મેલો હતો એટલે એ બારણામાં મેં ઘાલે કે એ બરાડી બેઠો—'બા! બા! મંગી આવી!'

વળો શિવશંકર પણ એની સાથે નવી નવી વાતો કરતા.

'બેટા! નારણ.'

'હાં, બાપુજી!'

'જે ને બેટા! બાર વાગ્યા પણ તારી બાએ રસોઈ કરી નથી.

નારણ રસોડા તરફ નજર કરતો.

નર્મદા રસોડામાં રહી રહી જવાબ દેતી.

'નારણ! કહે તારા બાપુજીને કે, બા બિચારી કેટલે પહોંચી વળે. એનું હવે પહેલાં જેવું શરીર તો સારું રહેતું નથી.'

નારણ આવું લાંબું બોલી શકતો કે સમજી શકતો નહિ. એટલે શિવશંકર સામે નજર કરતો.

શિવશંકર કહેતા: 'ઠાકરા બધા ય સરખા. માનો પક્ષ ખેંચે એટલો બાપનો ન જ ખેંચે. મા પાસેથી બાવાનું મળે, પહેરવાનું મળે, લાઠ કરવાનાં મળે, પરંતુ બેટાઓ એ બધું સૂઝી જાય છે કે એ સૌ વાનાં આવે છે બાપના પરસેવામાંથી.'

નારણ એ વાત રહેવા દેઈ, પોતાનો રાજનો પ્રશ્ન કરતો: 'આજે શાની કથા કહેવાની છે, બાપુજી!'

શિવશંકર: 'આજે અનિરુદ્ધ એ બાવાનું હરણ કરી જશે.'

નારણ એમાં ઓછો સમજતો હતો ? ખીજે પ્રશ્ન કરતો :
‘આજે પરસાદ શાનો કરવાનો છે ?’

‘પચેલાનો, તને ભાવશે ને ?’

બાળક જેમ ‘મઝા પડશે.’ મઝા પડશે’ એ તાનમાં નાંચે તેમ નારણ ઓઢ્યા વગર નાચવા માંડતો.

મંછા ગાય સાથે પહેલાં એ વાતો કરતો. એના વતીની ખાવાની અને પાણીની માગણી પણ એ કરતો—આ ! મંછાને પાણી પીવું છે. આ ! મંછાને ખાવું છે.

મંછા તોફાની હતી. રબારીની ગાયો બેગી એને ચરવા મોકલતા ત્યારે એ ધણુમાંથી છૂટી પડી નાસી જતી. લોકોના ખેતરમાં પેસી જતી. ગોવાળને ઠપકો અને ગાળ પણ સાંભળવી પડતી. મંદિરની ગાય છે એમ કરી થોડો વખત લોકોએ માફ કર્યું. પરંતુ પછી એ ત્રાસ ક્યાં સુધી વેઠાય. ગોવાળને કઢી દીધું કે એને સચવાય તો ધણુમાં લાવો. આકી ભલે એ મંદિરમાં રાત-દહાડો આંધેલી રહેતી. બેઠાં ખાશે તો પણ રણુછોડછને ઘેર ખોટ નથી, એને માટે ૨૫-૫૦ પૂળા ઘરદીઠ આપવા પડશે તો એ પોપાશે, પણ આ નુકસાન.....

ત્યારથી ગાય ધણુમાં છોડવાની અંધ ચમ. એ વખત પાણી પાવા જવામાં ય ત્રાસ દેતી. કોટે ડહકલો આંધીને છોડે તો પણ તળાવની પાળે નર્મદાને રખડાવે. પરગણુ છોકરા, કે મોટા, એને સીધા રસ્તા ઉપર લાવી આપે ત્યારે. છેવટ એથી કંટાળી નર્મદાએ બેઉ વખત એને ઘેર પાણી પાવાનું રાખ્યું. એટલે મંછા ચોવીસ કલાક ખીલે અંધાયેલી રહેવા લાગી. પણ તોફાની સ્વભાવ એનો કાબૂમાં ન આવ્યો. પહેલાં એ માથું નહોતી વીંઝતી, એ વીંઝતી

અર્ધ. ખીલા આગળ કાઢી ગયું હોય તો માથું મારતી. મંદિર રહું એટલે છોકરાં આવ્યા વગર ન રહે, અને એ અટક્યાનાં ક્યાં વચર ન રહે. એ તોફાનમાં એકની નસકારી ફૂટી, ખીજનો હાલતો ઘાંત પડી ગયો, અને ત્રીજને તો શીંગડે ચડાવી એવો ફેંક્યો કે મંદિરમાં પગ મૂકવાની ખો બૂલી ગયો.

ગૌરીવતવાળી કન્યાઓ એને પૂજવા આવતી ત્યારે નર્મદા કે શિવશંકરમાંથી એકને હાજર રહેવું પડતું. એથી આગળ વધી એક દિવસ એણે નર્મદાને સુદ્ધાં ગોથું મારીને ગમડાવી દીધી ત્યારથી નારણનો મિઝળ ગયો. મંજાને બોલાવવાનું એણે બંધ કરી દીધું.

શિવશંકર બહારથી આવ્યા એવા જ તે વખતે એણે ફરિયાદ કરી: 'મજાએ ખાતે મારો.'

મંજા તરફ લાડ કરતાં શિવશંકરે કહ્યું: 'દોકરી ! તારાં તોફાન વધતાં ચાલ્યાં કે શું ?'

નર્મદાએ અંદરના ખંડમાંથી બહાર આવતાં કહ્યું: 'મંજી ઉપર મને તો એટલી રીસ ચડી કે એને બોંબ બેગી જાણે કરી નાખું.'

એને ગુનાતે માફ કરતાં શિવશંકરે કહ્યું: 'એ તો જનાવર છે. અભુધ છે. આપણે પણ એના જેવું થયું ?'

'એમ જાણીએ છીએ તેથી જ એ માથે ચડી વાગી છે.'

'એનું આપણી પાસે જેટલું માગવું લહેણું હશે તેટલું પૂરું કર્યા વગર કંઈ છૂટકા છે?'

નારણે ખાતો પક્ષ લેઈ મંજાને માર ખવડાવવા ઘણી ઇચ્છા વ્યક્ત કરી, પણ શિવશંકર આગળ એ વ્યર્થ મર્મ. અને તેથી મંજા ઉપર રિસાઈ એણે એની કદા કરી.

નર્મદા સુદ્ધાંએ એને કહ્યું: 'એટા ! નારણ ! ધરનાં એડે તે

કદા થતી હશે ? મંછા તો તારી અહેન કહેવાય. રિસાય તોય અહેન બાઈ ઉપર રિસાય. કંઈ બાઈથી અહેન ઉપર રિસાવાયું ? તો તો લોકોને કહેતાં ફાવે કે અહેનને સાલ્લો લેવો : પડે માટે બાઈએ રિસાઈને અહેનનો કાંટો કાઢ્યો ! '

પણ નારણ ન મનાયો તે નજ મનાયો.

પ્રાણીઓની આ માયામાં ગોવિંદનો એકનો ઉમરો થયો. અને પતિપત્ની કોઈના દુઃખમાં દુઃખી થવું એ સ્વાભાવવાળાં હતાં, એટલે સ્વાભાવિક રીતે ભગતના દુઃખને એમણે પોતાનું દુઃખ ગણ્યું. તેમાં ય ગોવિંદ સાથે માયા થતાં એ દુઃખ રહ્યું જ નહિ.

છતાં ભગતને એમની સેવા લેતાં અંદરથી દુઃખ થતું. મનુષ્ય કોટિમાં બ્રાહ્મણ જેવા જિંચ અવતારની સેવા ન કરાય ત્યાં સુધી ભગવાન માફ કરે, પણ એની પાસે સેવા લેનારને એ શી રીતે માફ કરે ? નર્મદા કે શિવશંકરના ખોળામાં ગોવિંદ હોય ત્યાં સુધી ભગતનો જીવ જીવે રહેતો. રખેને એ પેશાય કરે. પેશાયથી અર્પાવત્ર થયેલું. વસ્ત્ર, પછી એ શિવશંકરનું ધોતિયું હોય કે નર્મદાનો સાલ્લો હોય, ભગત પોતે ધોઈ નાખતા. અને જણુ ધણું ના કહેતાં, પણ એ માનતા નહિ. એ પાપ પોતે કયે ભવે ભોગવે ? ભગતની મુશ્કેલી ગોવિંદ સમજી ગયો હોય તેમ છેલ્લા એક માસથી એ પેશાય કરવાનો થાય ત્યારે એમની પાસે હોય તો રડવા માંડતો. ભગત લે કે તરત પછી પેશાય કરતો. એના એ ડહાપણથી ખુશ થતાં ભગત ગોવિંદના ગાલ ઉપર બચ્ચી કરીને વઢાવ કરતો.

પહેલા બે મહિના નર્મદા પાસે જ એને રાતે રાખ્યો હતો. નર્મદા તો હજુ પણ એને રાખત, પરંતુ એટલા વખતમાં ભગત

ટેવાઈ ગયા એટલે આપદ્ધર્મ' તરીકે પ્રાણણ પાસેથી લીધેલી એ અયોગ્ય સેવા એમને જીવ લાંબાવી શક્યો નહિ. છતાં ગોવિંદ ત્રણેનો સહિયારો હતો. સવારના પહોરમાં ઊઠીને દાતણ લેખને શિવશંકર નીકળે એવા ભગતને ખૂમ પાડે: 'કેમ, ગોવિંદ રાત્રે રડ્યોકર્યો તો નથી ને?' અને જો એ ભગતો હોય તો પેટમાં કંઈ ખગાડ જેવું તો નથી એ જોવા શિવશંકર એનું પેટ દાખી જોતા. ઊંધતો હોય તો નાક આગળ હાથ રાખી એના શ્વાસોચ્છવાસ જોઈ લેતા અને સંતોષ વ્યક્ત કરતા. બહાર ઊભેલી મંગી 'એ... એ...' કરી કહેતી એ બધો પરતાપ મારો છે!

એટલે ગોવિંદ અંગેની નાની મોટી કંઈ ક્ષિત્યાત્ત હોય તો ભગત તે વ્યક્ત કરવા સીધા મંદિરમાં દોડતા. રાધે રાધે એમ એ હાથે તાળી પાડતાં ગોવિંદ શીખી ગયો હતો. પરંતુ એના ગળામાંથી સાચે જ 'રા...ધે...' નીકળ્યું હોય કે ગમે ને બીજા અપ્રસ્તુત અવાજમાંથી ભગતે 'રા...ધે...' બંધ બેસાડી દીધું હોય, એ તો એ જાણે. પરંતુ ગોવિંદ 'રા.. ધે' બોલ્યો એ એમની સૃષ્ટિમાં આશ્ચર્યનો બનાવ હતો. અને શિવશંકરથી કે નર્મદાથી એ પ્રસંગ અજાણ્યો શી રીતે રખાય ?

ગોવિંદને ઉપાડતાકે ભગત મંદિરમાં દોડ્યા. શિવશંકર આરતી માટેની દીવંટો કરતા હતા. નર્મદા પાંજરું ઉતારી નારણને લીકું મરચું ખવડાવતાં હતાં. મંજા એ બધાંની નજીક આવી બેસવા દુઝીતી હોય તેમ ગળાની સાંકળ ખેંચાય તેટલી ખેંચી, બે પગ ગમણમાં મૂકી, અંદર મૂકી હતી.

અને ભગત બોલી ઊઠ્યા: 'મહારાજ! ગોવિંદ 'રા...ધે' બોલ્યો.'

૧૮ કળિયુગ

નર્મદાએ આશ્ચર્ય પામતાં કહ્યું: ‘શું કહો છો, ભગત ! આવડો છોકરો બોલતાં પણ શીખ્યો ?’

શિવસંકર: ‘સંસ્કારનો શાસ્ત્રમાં મંદિરમાં ગાયો છે તે કંઈ અમરતો ? દરેક બાળક પહેલાં ‘બા’ બોલે છે. પરંતુ આના આગળ ‘રાધે ગોવિંદ રાધે’ નું અહર્નિશ રટણ થયેલું એટલે ‘રાધે’ જ બોલે એમાં શી નવાઈ ? સંસ્કાર તે આનું નામ !’

ભગતે ગોવિંદને બોળામાં બેસાડી બે હાથે તાળી પડાવી કહ્યું: ‘બોલ. રાધે. રાધે બોલ.’

પણ ગોવિંદ પોપટના પાંજરા સામે તાકી જ રહ્યો. ત્યાં તો ભગતને મંદિરમાં બોલતા સાંભળી શની વાળંદણે એમના ઘર બહારી મૂક્યો પગ પાછો વાળ્યો, અને મંદિરમાં દોડી.

ભગત એને જોતાં જ પ્રથમ બોલી બઠ્યા: ‘શની ! વહુ ! ગોવિંદ ‘રા...ધે... બોલ્યો.’ અને ગોવિંદની નજર તે બડીએ પાંજરા તરફથી વળી શની બહારી ગઈ. અને શની જતાંઆવતાં એને તેડતી એટલે તેડાવા એણે બે હાથ લાંબા કર્યા.

શનીથી એના મોં સામે જોતાં હસી જવાયું.

શની વાળંદણ એના સ્વભાવ પ્રમાણે જો બોલી હોત
તો ક્યાંનું ક્યાં વેતરી નાખ્યું હોત. પરંતુ પેટમાં
કોષનો ભાર હોવા છતાં ગોવિંદનું મોંજોતાં એનાથી બુદ્ધ જ બોલાયું.

‘ભગત કાકા ! તમારી બકરી મારી બશેરની સેવો ખાઈ ગઈ.
કોઈ વખત છૂટી જાય એ તો ઠીક પણ કાયમ.....’

ભગતે વચ્ચે જ કહ્યું : ‘વહુ ! જનવર છે. એને મારે ય લાજ
નથી આવતી. તે દિવસે નાથીએ માખણ તાવીને ચૂસેથી ઉતાયું’ ‘તું’
ને એણે દોળી નાખ્યું. મરી જાય એટલું મેં એને માર્યું. તમે બધાં
છોડાવવા આવ્યાં તાં.’ સહેજ રહીને બોલ્યા : ‘દોર પાંચવડું સારું
પણ આ બકરી બૂંડી. ખીંચે બાંધ્યું રહેવાનું તેને ગમતું જ નથી. કાંતો
ખીલો કાઢીને ચાલવા માંડે, કાંતો દોરડું આચકાવીને તોડી નાંખે,
અને બાકી ફળિયાનાં ઝાંકરાં છોડી મૂકી એની પાસે તોફાન
કરાવે’ અવાજમાં દુઃખ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું : ‘તું જ કહે, વહુ !
તમારું બધાંનું નુકસાન કરે એ મને ગમતું હશે ? એ તો સૌ સારાં
જલાં છે કે સાંખો છે. નાછૂટકે મને, કહેવા આવો છો.
બાકી એને રીસ ચડાવી બે ઠોકો તો એનું શું ગળું ? આજસુધી
જીવતી જ ન રહી હોત. ગામમાં જો બકરાનો વાડો હોત તો કંઈ

હુ:ખ ન હવું. એની સાથે ચરવા જાત. એ નથી એટલે શું થાય ? હું તે ગોવિંદને રાખું કે એને ચારવા લેઈ જાઉં ? ધણુ ભેગું એને લેઈ જવાનું ગોવાળને કહ્યું. પણ એ બિચારો કહે—કાકા ! ફાળયા-વાળાં એનાં તોફાન વેઠશે, પણ સીમવાળા નહિ વેઠે. પંખીના જેવી એ જાત. અહીંથી તહીં ફર્યા કરે. વાડમાં છીંકું ન હોય તો પણ સહેજ બાકારામાં થઈ અંદર પેસી જાય. એને અમે ક્યાં સાચવતા ફરીએ ?’

ગોવિંદ લાંબા હાથ કરી રહ્યો હતો એટલે શનીએ એને ક્યારનો લીધો હતો. આટલું કહેવા આવવામાં ય પોતે ગુનો કર્યો હોય અને તેથી શની શરમાઈ હોય તેમ નીચું જોઈ સાંભળી રહી હતી. એના મોં ઉપરના ભાવ જો ભગત જોઈ શકતા હોત તો એ આગળ બોલ્યા જ ન હોત. પરંતુ એ તો પોતાની લાચારી બ્યક્ત કરતાં બોલ્યે જતા હતા.

‘વહુ ! તમારાં બધાંની માયા છે એટલે, બાકી આ ઉમરે મારાથી તે કંઈ ધાવણો છોકરો ઊછરતો હશે ? તારા ધરમાંથી સીમમાં ગયો હોય તો એ ચાર (ધાસ) ભેગો, બકરી માટે પાલો (ઝાડનાં પાંદડાં) લેતો આવે છે. ખોટું કેમ બોલું, જીભાઈ કાર પણ ધણા વખત પાલો લાંચા છે. મણિ શેઠાણી ટાઢો ભાત-ખીચડી વધ્યાં હોય તો છોકરાને મોકલે છે કે જા ભગતની બકરીને મૂકી આવ.’ એ બધાં લાંબો વિસ્તાર આપીંતો ટૂંકાવી નાખતાં અટકીને એ બોલ્યા: ‘તમે બધાં, મૂગાં મૂગાં વેડ્યા કરો છો એ મારું કંઈ અગમ્યું નથી. કોઈ કોઈ વખત તો એટલી રીસ ચડે છે—મણિ શેઠાણીના દોઢ વર્ષના છોકરાનો પગ પીલી નાખ્યો ત્યારે થયું કે એને તગડી જ મૂકું. ગોવિંદ ઊછરવાનો હશે તો ઊછરે, નહિ તો પડશે.....’

ભગતને આગળ ન બોલવા દેતાં શની બોલી બીડી: ‘ અમા કરે તમારા દીકરાને ! સો વર્ષનો થાય અને ભગવાન એની લીલી વાડી વિસ્તારે !’

‘ શું કરું ત્યારે, વહુ ?’ પોતે સલાહ કરી, પોતે જવાન આપતાં ભગતે કહ્યું: ‘ એ જનવરને મારું એ એક રસ્તો છે. અને બીજો તમારા બધાંનો બગાડ થાય એ મારે આવવો જોઈએ.’

શની બોલી: ‘ કાકા ! સૌ સૌના કરમનું સૌ વાપરે છે—અમાડે છે. એવો બગાડ લીધે, કરમમાં નહિ હોય તો ઝોખું રહેવાનું હતું ?’ અને શિવશંકર મહારાજ તરફ જોતાં એણે કહ્યું: ‘ મહારાજ કથામાં કહે છે ને કે, માણસ ફેગટ હતું કરું, હુ કરું એમ કરે છે, બાકી ભગવાનની ઇચ્છા વગર પાંદડું સરખું ઢાલતું નથી. પણ આપણે અભુધ રહ્યાં, સંસારની માયા વળેલી એટલે સવારથ આવે એ બધું ભૂલી જઈએ.’ સહેજ વિચાર કરીને એણે મનમાં હતું ‘તે કહ્યું: ‘ ઘેરથી તો અકળાઇને જ આવી હતી. ત્યારે બે ગાજાય મોંમાંથી નીકળી ગઈ. પણ અહીં આદતાં, આ છોકરો, મહારાજ, પોપટ, મોંદર ખડાં થયાં. કથાનો બોલ યાદ આવ્યો. થયું—અરે જીવ ! લાખ રૂપિયાના ભગતને ટકાની સેવ સારુ ગાળ કાઢી !

શનીનો સ્વભાવ રૂઝિયાનાં ઝોળખી ગયાં હતાં એટલે જે શાંત પ્રકૃતિનાં હતાં તે એ વખતે મૌન રહેતાં. અને જે આકળા સ્વભાવનાં હતાં એ એની સાથે ઝઘડી પડતાં. પણ ઝડપ્યા પછી ક્રોધ શમી જતાં, શનીના મનમાં પાપ નથી એ સૌ કબૂલ કરતાં. શિવશંકર કે નર્મદા અત્યાર સુધી વયમાં બોલ્યાં ન હતાં, પરંતુ એનો જીવ ઠેકાણે હતો એ લાગતાં નર્મદાએ કહ્યું:

‘ શની ! માણસ સમજે છે તો બધું. એવું કયું મોટું જ્ઞાન છે

કે અભણથી ન ન સમજાય ? પણ એને પાળવું મુશ્કેલ છે. આપણે માનીએ કે બકરીએ મારું આટલું નુકસાન કર્યું, ભગતને લીધે એ થયું, ગોવિંદને લીધે એ થયું, પણ કોને ખબર છે કે એ સૌના કરમનું જ આપણે નહિ ખાતાં હોઈએ ?'

નર્મદાને બોક્ષતાં જોઈ ગોવિંદ વળી એમની પાસે જવા હાથ લાંબાવ્યા, જોર પણ કર્યું. પોતાને વધારે શરમાવું ન પડે માટે શ્રી ગોવિંદને નર્મદાના બોળામાં આપીને પોતે કામમાં છે એમ કહીને વિદાય થઈ ગઈ.

પરંતુ એ અરસામાં મણિ શેઠાણીને એ બાતમી રવા આપી આવી હતી. એને તો એમ જ ખબર હતી કે હમણાં ભગતના ઘોળામાં શ્રી ધૂળ ભરશે. દોડતી જઈ એણે મણિ શેઠાણીને ખબર કરી. શ્રી બોલે કે તરત પોતે જઈ પહોંચે એવી તૈયારી કરી મણિ શેઠાણી ઓટલા ઉપર આવીને બેઠી હતી. એ બેઠે જણને ગુસપુસ વાત કરતાં જોઈ નાથી સુથારણુ ત્યાં આવી પગ તુલ્ય બળભગાટ ન થયો એટલે જણે જણીઓ ત્યાં જ વાતે વળગી હતી.

નાથી કહે: 'આજે ભગતનો એ દા'ડો તો આવતી કાલે આપણો પણ આવે. ભગવાન જે માથે નાખે તે વેઠે છૂટકો. કોઈનું દુઃખ ઓછું બીજાથી માથે લેવાય છે ? અને એટલો સામાનો છેડો કાઢી ચૂકવો જોઈએ. આજે તો ભગતની બકરી છે પણ આવતી કાલે આપણી હોય અને સામાનું બગાડી આવે તો ?'

મણિ શેઠાણીને બકરી તરફ પક્ષપાત હતો. એ બકરીને ન્યારથી એકુંજીકું ખાવા નાખતી ત્યારથી એનો નાનો છોકરો, જે કાયમ બિમાર રહેતો હતો તે સાંજે થઈ ગયો હતો. બકરીનું દુઃખ એને આફક આવવું હોય તો ભગત દરરોજ લેઈ જવાનું કહેતા હતા. પરંતુ એના પૈસા લેવાનું એ ના કહેતા હતા એટલે એકાંતરે દિવસે એ

બકરીનું દૂધ મંગાવતી હતી. કોઈ વખત બગત જાતે ચાલીને પણ આવી જતા હતા. એટલે જનીનો દોષ જોતાં મણિએ કહ્યું: ‘સામાને એ કહેવા જાય છે, પણ પોતાનું એ કેમ સંભાળતી નથી? આપણે બાણીએ છીએ કે બકરી પેષેલી છે. બારણું ઉઘાડીને ચ પેસી જાય છે. તો સાંકળ વાસીને પાકો બદોઅસ્ત ન રાખીએ.’

અને એ ચર્ચા વખતે જ જની મંદિરમાંથી બહાર નીકળી એટલે મણિએ એને બોલાવી. ગોવિંદ વિષે, બગત વિષે પાડોશી ધર્મ વિષે, એવું એવું જે કંઈ કહેવું હતું તે મણિએ કહ્યું. નાથીએ ટેકા આપ્યો. રેવા એને બોલું લાગશે માની તટસ્થ રહી.

જનીએ જવાબમાં કહ્યું: હું તો બ્રોન, સાંકળ વાસવાનું ચૂકતી હોઈશ? એ અકકમીને ના પણ કહીને ગઈ હતી કે બારણું ના ઉઘાડીશ. પાણી પોવું હોય તો રેવાકાકીને ઘેર પો આવજો. પણ....’

મણિએ પૂછ્યું: ‘એ છોટિયો ક્યાં ગયો?’

જની: ‘એ વળી બકરી કરતાં બૂડો છે ને? બકરી ચાર પગી જનવર છે, ત્યારે એ બે પગો જનવર છે!’

નાથી: ‘એ જનવરને સીધો કરવાનું પહેલું આપણું કામ. બકરી તો કાલ જીડીને જતી રહેશે. છોટિયો કંઈ જવાનો છે? એ જનવર રહેશે તો તને બારે પડશે.’

માણસનો ક્રોધ આચિંતો જો સમી જાય તો એ બીજે માર્ગે ફૂટી નીકળ્યા વગર રહેતો નથી. બગત અને બકરી ઉપરનો ક્રોધ, રાતે મોડો છોટિયો બીતો બીતો ઘેર આવ્યો ત્યારે એના ઉપર જનીએ કાઢ્યો.

જની ક્રોધે બરાઈ છોકરાંને મારવા માંડતી ત્યારે મંગળ રાત

સુદ્ધાં વચ્ચે પડી શકતો નહિ. કળિયું ઓટિયાની ચીસોથી માણ
ઊઠ્યું. ભગત આવ્યા, બોલ્યા: ‘વહુ ! આ તો કરડે માંકણ ને માર
ખાય ખાટલો, એવું તેં તો કયું’. ભગતને કયું ન કહેવાયું ત્યારે
ખિચારા છોકરાને.....’

શની એનો જવાબ આપતાં બોલી: ‘ના, કાકા ! તમે જરાકેય
ખોટું ના લગાડતા. બકરી તો જનવર હતી, પણ આ દસ વર્ષનો
બે પગો કંઈ એ બકરી જેવો જનવર છે ? તમારી બકરી તો કાચ
ઊડીને જતી રહેશે, પણ મારો આ બે પગો ક્યાં જતો રહેવાને
છે ? એને ખો ના ભૂલાડી હોય તો એ જનવર જ રહેને ?’

x

x

આમ આખા કળિયાની માયામાં ગોવિંદ ઊછરતો હતો. તેમાં
એને પગ આવ્યા ત્યારથી ભગતને એની ચિંતા ઓછી થઈ હતી.
તંદુરસ્ત, રૂપાળું બાળક સૌને લેવું ગમે છે. તેમાં ય એ જરા મોટું
થાય એટલે દરેકને રમાડવાની હોંશ થાય છે. દોઢ વર્ષે ગોવિંદ
મઝાનો ચાલતાં શીખી ગયો હોત, પરંતુ બધાં એને ચાલવા જ ન
દેતાં. દરેક એને તેડીને ફરતાં. એક ઘેરથી બીજે ઘેર લેઈ જતાં.

નાથી સુથારણે ચાર દિવસ સુધી લાગણાગટ ટોકીને જીભાઈ
ઠાર પાસે એને માટે ચાલણુગાડી કરાવરાવી હતી. ભગત એ વિચા-
રમાં જ હતા ત્યાં નાથીએ ગોવિંદને એ બેટ આપી.

આભારવશ થઈ, ગળગળા થઈ જતાં, એકનો એક ખોલ
ભગત બોલ્યા: ‘નાથીવહુ ! તમારી બધાંની, કળિયાવાળાંની માયા
ન હોત તો મારાથી ગોવિંદ ન ઊછરત. મને કાલ રાતે સૂતી વખતે
વિચાર આવ્યો હતો કે જીભાઈ ઠારને ગાડી કરી આપવા કહું. હું
તો આટલી બધી માયાને લાયક નથી. એનો બદલો વાળવાનું
ગળું ય નથી. ગોવિંદનાં જ એ તો પૂરવાનાં ભાગ્ય હશે તે પાણી
કહેતાં દુધ મળી રહે છે.’

નાથી વહુએ લાજને ઓથે કહ્યું: ‘કાકા ! આમાં મેં એવું ચું આપ્યું છે કે બદલો વાળવાનો હોય ? ધરનો ધધો છે, ધરનાં લાકડાં છે, પછી એ પાડોશીને ખપમાં ન આવે તો શ્રા કામનું ?’

ભગતે કહ્યું: ‘સ્વભાવનો મેળ છે, વહુ ! મંગળરાત એને શોધીને નખ લે છે. કસ્તુર શેઠના ધરમાંથી ય એટલી માયા રાખે છે—મણિવહુ બે ઝલલાં સીવેલાં આપી ગયાં હતાં.’ અને તે ઘડીએ સાચે જ ઉપકારથી હૈયું ભરાઈ આવતાં એમની આંખમાં જળજળિયાં આવ્યાં. તે લૂછતાં એ બોલ્યા: ‘હું ગરીબ માણસ.....’

વચ્ચે જ નાથીએ કહ્યું: ‘ભગત કાકા ! તમને ગરીબ કાંણુ કહે છે ? જેનું મન મોટું છે એ કદી ગરીબ કહેવાય જ નહિ. આપ બલા તો જગ બલા. બાકી પૈસાવાળાના છોકરાને જ લોહા માથા કરતાં હોય તો ક્યાં નથી.....’ એક પૈસાદારનું નામ બોલતાં બોલતાં નાથી અટકી ગઈ. અને ઘેર જવા એણે પગ ઉપાડ્યો. ત્યાં ભગત બોલી ઊઠ્યા: ‘વહુ ! મને સાવ નખેદ ગણ્યો કે શું ! ખાલી હાથે મારે ઘેરથી જવું છે ?’

નાથીએ કહ્યું: ‘કાકા ! મેં કંઈ કશું લેવા ઓઝી માગી આપી છે ?’

‘એવું મારાથી કહેવાય, વહુ ?’ ભગત બોલ્યા: ‘પણ હું અપિં છું તે ઓછું એના બદલામાં ગણીને ?’

નાથી ભગતના ભાવને ઠેલી ન શકી. એ ઊભી રહી. ભગતે કાઠીમાંથી અધમણુ પંદરશેર ડાંગર પોતાની ટોપલીમાં ભરી આપી.

ટોપલી ઊંચકતાં નાથીએ ગોવિંદ સામે જોઈ કહ્યું: ‘ભઈલા ! જોયા તારા દાદા ! કાઠના નાના સરખા ગણને કેટલો મોટો આની લે છે !’

ફળિયાની 'આવી સહિયારી મિલકતનો સંપૂર્ણ' કબજો સાત વર્ષની સવિતાએ આ ફળિયામાં આવતાંની સાથે, એક અકવાડિયામાં લેઈ લીધો. શિવશંકરની બહેન ગુજરી જતાં, એની સાત વર્ષની બાણીને એ પોતાને ઘેર તેડી લાવ્યા. સવિતાને આપ હતો પરંતુ પહેલેથી આપનું કંઈ ઠેકાણું ન હતું. ફરતારામ હતો. શિવશંકરની બહેન જ બર ચલાવતી એમ કહીએ તો ખોટું ન હતું. એ સ્થિતિમાં સવિતાને પોતાને ઘેર લાવવી એમ શિવશંકર અને નર્મદાએ નક્કી કર્યું. આપે પણ ખુશીથી વિદાય કરી. સવિતા મા સાથે મોહનમરઠ રહી ગયેલી એટલે એણે પણ આવવા ઉમંગ બતાવ્યો.

પરંતુ શિવશંકરને લાવતી વખતે ખંખર નહોતી કે ફળિયામાં જે તોફાની તરવો છે—મંગી બકરી, મંછા ગાય તેમાં સવિતા નમના પ્રાણીનો એ ઉમેરો કરી રહ્યા હતા !

એનાં બીજાં તોફાન શરૂ થાય તે પહેલાં, ફળિયાને એણે પહેલેથી પરચો બતાવ્યો ગોવિંદનો કબજો લેખને. એટલા સુધી કે એ ગોવિંદને લેખને જ ઊંઘી જતી. એના ઊંઘી ગયા પછી ભગત ગોવિંદને પોતાને ઘેર લેઈ જતા.

અને એ બાબતમાં સવારના પહોરમાં સવિતા ભગતને પોતાને વિરોધ નોંધાવવા જતી.

સ વિતા બાલણીની દીકરી અને તેમાં શિવશંકર મહારાજની બાણી, એટલે કૃષિયું અને ગામ એનાં તોફાન નબળી બેતું હતું. પરંતુ એ બધા ગુના માફ કરવાની ય હદ હોય છે. ગોવિંદનો કબજો એણે સંપૂર્ણ લીધો તેમાં લોકોને અદેખાઈ આવી હતી, એવું કંઈ ન હતું. પરંતુ માયાને પણ મર્યાદા હોય જોઈએ, એ ગ્રામજનો જે માનતા તેનો એમાં ભંગ થયો હતો, છતાં કાંઈ કંઈ બોલતું નહિ. અને બોલતું તો ધરને ખૂણે.

પરંતુ આજે બપોરે છોકરાંએ ઓચિંતી ખૂમાખૂમ મચાવી મૂકી—સવિતા વટલાઈ, સવિતા વટલાઈ—ત્યારે કૃષિયાનાં ઘેરાં વહારે ધાયાં. નર્મદા ગોરાણી પણ એ સાંભળતાં મંદિરમાંથી બહાર આવ્યાં.

‘શું છે? શું છે?’ જાણે મોટો ઉલ્કાપાત થયો હોય તેમ બધાંએ પૂછાપૂછ કરી મૂકી.

સવિતા ગોવિંદને ગેલ કરાવતી હતી. એમ તો એ એના ખાલે ધણી વખત બચી બરતી. પરંતુ શિવશંકર અને નર્મદાએ એમ ન કરવા એને ટોકી હતી ત્યારથી ચોરીછપીથી બચી કરતી. અને એ ઉપરથી એ એટલું સમજી ગઈ હતી કે પોતાનો આ પ્રેમ ખીજા કાષ્ઠના દેખતાં વ્યક્ત ન કરવો. છતાં આજે ગોવિંદને

૨૮ કળિયુગ

રમાડતાં રમાડતાં એ એવી ખુશમિજનમાં આવી ગઈ કે એનો એ ઊભરો ફલવાઈ ગયો.

ગોવિંદ પણ હવે નકલ કરતાં આત્માદ શીખી ગયો હતો. એના મોં આગળ બાળક ગાલ ધરે તો એ પણ બચી કરતો. સવિતાએ બચી કરી એવો એ એને બચી કરવા ગયો. સવિતાએ ગાલ લેઈ લીધો. પરંતુ ગોવિંદ સહેજ રહીને સવિતાનું બીજે ધ્યાન હતું ત્યાં એના હોઠ ઉપર બચો કરી પૂરપૂરું વેર વાળી લીધું.

અને તે છોકરાંએ જોયું એટલે તે સમાણી જમાજમા કરી મૂકી. સવિતા ગોવિંદ સાથે વધુ પડતી છૂટ લે એ ફળિયાનાં બૈરાંને ગમતું ન હતું, તેમાં આ લાગ મળી ગયો.

મણિ શેઠાણીએ વ્યવહારગ્રાહી વાત કરતાં નર્મદાને કહ્યું : 'ગોરાણી ! મને તો બોન તમારી બાણીના આ બધા ઢંગ પહેલેથી નથી ગમ્યા. છોકરાને પોતાના ખાટલામાં લેઈ સૂઈ જાય, એ બધું સારું કરેવાતું હશે ? છોકરો કંઈ અમને વહાલો નથી એમ નહિ. પરંતુ ભગવાને નાતજાત કરી તે ધરમેય પાળવો જોઈએ ને ?'

રેવા વાળંદણે કહ્યું : 'અને ગોરાણી કાકી ! અમારા જેવાંમાં થોડીવત્તી ચૂક થાય તે કાઠની આંખે ન ચડે, પણ મંદિરમાં ન પળાય એથી લોકોને શું લાગે ? મામ તમારો પાસે બોધ લેવા આવે, અને તમને બોધ પાળતાં ન દેખે.....'

નર્મદાને પણ સવિતાના આ ઢંગ પસંદ ન હતા. એ એને વઢી પણ હશે બાળસ્વભાવ પ્રમાણે જ્યારે એક એ વખત સવિતાએ સામી દલીલ કરી હતી ત્યારે એનો જવાબ ન હોવાથી

નર્મદાએ એને મારેલી પણ ખરી. એ સ્થિતિમાં મેદાન ઉપર ઝાઝું ભાં ન રહેતાં, નર્મદાએ સવિતાનો જોરથી હાથ ખેંચી પોતાની આગળ કરી. ગોવિંદ પણ એની સાથે જવા તૈયાર થયો. પરંતુ વખત વરતી જતાં શનીએ એને તેડી લીધા.

બચી કરવી એ ગુનો છે એમ સવિતા સમજી ગઈ હતી એટલે ઓશિયાળી થતાં એણે મંદિરમાં જવા પગ ઉપાડ્યો. નર્મદાએ રીસ ચડાવીને પાછળ ખેંચી લગાવ્યા. સવિતા રડતી રડતી મંદિરમાં ગઈ. નર્મદાએ પણ એ ચર્ચામાં ન પડતાં પગ ઉપાડ્યો.

મણિ શેઠાણીએ નર્મદાને સલાહ આપી: ‘છોકરાંને મારવાથી કંઈ એ સુધરી જતાં નથી. એમને ખૂરીટેવ જ ન પડવા દેવી જોઈએ. આપણે એતતાં રહેવું જોઈએ. છોકરું શું શીખે છે ને શું કરે છે, તે ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. છોકરું તો વાંદરા જેવું છે—દેખ દેખે અને શીખ શીખે—તે ધડીએ આપણે ન વાળીએ અને પછી એક દહાડો ગુનો કરી ખેસે ત્યારે એને ટીપીએ એમાં શું વળે ? આપણો દોષ આપણે પહેલો જોવો જોઈએ.’

એ શિખામણુ નર્મદાએ સ્વીકારી હોય તેમ મંદિરમાં પગ મૂકતાં જ, શિવશંકરના ખોળામાં ખેસીને સવિતા રડતી હતી ત્યાંથી એને ખેંચીને દૂર કરી. એને ખરડે હાથ ફેરવતા પતિને બાણીને કટવ્યા બદલ ઉધડા લીધા.

એ બધી નર્મદાની ગજનાઓ બહાર સંભળાતી હતી એટલે એના અનુસંધાનમાં નાથી સુથારણે કહ્યું: ‘આ છોડી મોટી થાય ત્યારે માથાપનું અને ધણીનું નાક ન કાપે તો કહેજે ને.’

‘એટલું બધું શું છે ?’ મણિ શેઠાણીએ પૂછ્યું.

નાથીએ કહ્યું: ‘પંદર દહાડાની વાત છે ‘બપોરે’. એમને તમાકુ બનાવવી હતી એટલે હું લકડિયું લેવા ભગતને ઘેર ગઈ. ભગત નહોતા, આગળ પતરાંનો ઓથો કરી બકરી બાંધવાનું કયું છે તેમાં સવિતા સૂઈ ગઈ હતી. ત્રણ છોકરા બેગા બરાયેલા.’

‘કોણ એ મૂઆ હતા ?’

એક તો પૂછનાર મણિ શેઠાણીનો જ સાત વર્ષનો કનિષ્ઠ હતો. બીજો રેવાનો એવડો રાવજી હતો અને ત્રીજો વાત કરનારનો કનુ હતો !

નાથીએ ત્રણેને ઓળખ્યા હતા. છતાં કહ્યું : ‘છોકરાં તો મને જોતાં ફોટોફ્ટ ઊભાં થઈ ગયાં. અવળાં મેં હતાં. હું તરત પાછી વળી ગઈ. લજવાઈ મરવા જેવું એટલે ઊભું શી રીતે રહેવાય ?’

મણિ શેઠાણી : ‘એ પરાક્રમ મહારાજના કાને નાખવાં હતાં ને ?’

નાથી : ‘આપણાથી એ બધું તો ઓછું કહેવાય છે ? પણ બાપે ભારે મહારાજને મેં બીજો દહાડે કહ્યું તું કે બાણી કંઈ હવે નાની નથી. છોકરાં ભેગી રમે એ સારું કહેવાય ?’

શની : ‘પછી મહારાજે શું કહ્યું ?’

નાથી : ‘કાઈનો દોષ એમને દેખાય છે જ ક્યાં ? અને જો દેખાતો હોય તો નર્મદાનો આ ઘરમાં પગે ચ હોય ? એના બાપે છેતરપિંડી કરીને વળગાડી એટલે બીજો હોય તો એને સંધરે ? એટલું બધું જતું કરે, એ મારી ટકારને સાંભળે ?’

રેવા : ‘પણ એનો કશો તો જવાબ આપ્યો હશે ને ?’

નાથી : ‘કહે-બાળકો કપટ વગરનાં કહેવાયે. એ કદાચ કાઈ ખોટા એનચાળા કરે તો રમતમાં જ હોય છે. એમને વાંદરાંની પેઠે નકલ કરવાની ટેવ.....’

મણિ શેઠાણી વચ્ચે બોલી ઊઠ્યાં : ‘મહારાજ જાની છે એ ખરું. એ ધડી કથા સાંભળવા બેસીએ છીએ ત્યારે ઘર ઉપર, બાર ઉપર, છોકરાં ઉપર, બધા ઉપર વૈરાગ આવી જાય છે. એ કાઈના ખોટામાં રાજી નહિ, ભુવાન હતા; ત્યારે ચ ઊંચી આંખે કાઈના

સામે ભેગેડું નહિ. એ બધું ખરું, પણ મૂળથી એમનામાં બવ-
હારતી જાડી સમજ નહિ એ તો મને જાતઅનુભવ છે. બાકી
આટલી ઉંચાડી વાત ન સમજે ? માણસમાં કપટ તે કંઈ કહીને
આવે છે ? આતા એનયાળામાંથી એ કપટ પેદા થયાનું. અને
તેમાં ૫ છોકરા હોય તો ધૂળ નાખી. પણ છોડીને પારકે ઘેર જવાનું.
એવી ખોટી કુટેવો પડવા દેઈએ તો આપણે જ જ્યારે ત્યારે મળે
કાંસો ખાવા વેળા આવે.’

છેવટ એ ચર્ચાનો અંત આવ્યો. મહારાજને ભાણી વહાલી
હોય તેની ના નહિ. ગોવિંદ ઉપર-માયાપ વગરનો છે એટલે દરેકને
દયા હોય. છોકરા એવા છે કે દરેકને વહાલ કરવાનું મન થાય.
પરંતુ ગમે તેવી સોનાની કટારી હોય પણ કંઈ પેટમાં ન મરાય.

આમ બેરાં આગળ આ વાત આટલેથી જ પતી ગઈ. પરંતુ
સૂરજરામ તરવાડીએ એ જાણ્યું એટલે એમણે તો ગામના પાંચ
સમજી-આગેવાન માણસને બોલાવ્યા. કહ્યું: ‘કાઈ પોતાને ઘેર મમે
તેવો બોળાવાડો કરે તે ડાળાડૂન ચાલે. પરંતુ મંદિર જેવા ભગવાનના
ધામમાં આવું શી રીતે ચાલે ? એ છોકરા હવે કંઈ ધાવણો નથી.
અનાજ ન ખાતો હોત તો એમ માનત કે એ જવા દેવા જેવું
કહેવાય. પરંતુ ૨૫ વર્ષના છોકરાએ બ્રહ્મણની છોડીના મોંમાં મોં
આપ્યું, પછી એ વટાળ ન થયો તો શું થયું ? અમારાથી તો કશું
બોલાય એવું રહ્યું નથી. કંઈ કહીએ તો લોકો વાતો કરે છે કે-
મંદિરની પૂજા ગઈ તેથી બામણ અદેખાઈ કરે છે. એને તો વર્ષો
થઈ ગયાં. બામણો એ વગર ભૂખ્યા ન મરી ગયા એ પણ લોકોએ
જોયું. હવે તો મારા જેવો કંઈ ધર્મભાવે કહેતો હોય તે સામે
જીએ. મંદિરમાં રહેનાર, એનો જ ધર્મ, વર્ણશ્રમનો આચારવિચાર
ન પાળે એ કેમ ચાલે ? બાળક જાણી આજ જનું કરીએ તો
કાલ એ વાત દેડભંગી સુધી પહોંચે. માટે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે કંઈ
થવું તો જોઈએ.’

ઠર કાળકુગ

આગેવાનોને પણ એ વાત ગળે જોતરી. થોડું ખર્ચ થશે તો આમને થશે-મંદિરને થશે-એમ માની વૃદ્ધ સુરજરામ તરવાડીની એ સલાહ માથે ચડાવી. પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે સવિતાનો શુદ્ધિસંસ્કાર કરવાનું નક્કી થયું. મૂળા મૂળા શિવશંકર મહારાજે એ કમલ પણ કર્યું. અને એ વિધિ પાર પણ પડ્યો.

સવિતાને અને ગોવિંદને આમ અન્યું ત્યાં સુધી તો કંઈ લેવા દેવા ન હતું. પરંતુ પહેલાં જો મર્યાદાનો જ માત્ર સવાલ હતો, તેને બદલે એ બેની વચ્ચે હવે વાડ થઈ ગઈ. કિલ્લો નહોતો થયો એટલાં એ બેઉનાં ધનભાગ્ય હતાં. વાડના પોલાણમાંથી જેમ અંદર-બહારનું જોઈ શકાય તેમ દૂર દૂરથી સવિતાગોવિંદ સામસામાં જોઈ શકતાં. બાકી ગોવિંદ દોડીને સવિતા પાસે આવતો ત્યારે સવિતાની બણી ધમ્મ એને તેડી લેવાની થતી; પરંતુ શિક્ષાદંડ લેખને પોતાની સમીપ જોબેલી નર્મદાની આકૃતિ કાયમ એની આંખ સામે ખડી રહેતી. ગોવિંદને પોતાના બણી આવતો જોઇને જ સવિતા ભાગવા માંડતી.

ભગત પણ હવે ગોવિંદ ઉપર પૂરતી ચોકી રાખતા હતા. પોતાના એ અખૂધ છોકરાને લીધે મહારાજ ઉપર આચારવિચારના ભંગનાં ધોક્કાં પડ્યાં હતાં. પોતે એ બદલ શું કરી શકે? એ પ્રાયશ્ચિત્તના દોહસો રૂપિયા ખર્ચ થયો તે એમણે પોતે ખુશીથી ઉપાડી લીધો. દોષ પોતાના દોષકારનો અને એ ખર્ચ ગામ કે મંદિર વિનાકારણ શા માટે ભોગવે, એમ માની એમણે એ રકમ આપી દીધી હતી. બે ત્રણ વ્યવહારુઓએ કહ્યું હતું પણ ખરું કે તમારા ગજા ઉપરવટનો આ બોજો નાહક શું કામ માથે લો છો? ગામ તો હાથીનો પગ છે, એ ભોગવશે. તેથી એ દુનિયનું નહિ પડી જાય. બ્યારે તમને એ ભારે પડી જશે. પરંતુ એમાં એ વ્યવહારિ-યાઓનું કંઈ ન વળ્યું!

મો હનપરાની ધરતીએ એના આપજન્મારામાં જે આધાત નહિ અનુભવ્યો હોય તેવો પ્રસંગ આજે બની ગયો. જુવાનજોધ જેવો કાઠનો દીકરો ફાટી પડે, દુઃખનું માર્યું કાઠ આપધાત કરે. આજરૂના માર્યા કાઠ વિધવાને જીવતી સળગાવી મૂકે, એવા કરુણ પ્રસંગ બધે બને છે તે વહેલામોડા મોહનપરામાં બનેલા પરંતુ બાળકનું અપહરણ થવું, એ એને માટે પહેલો જ પ્રસંગ હતો.

ગોવિંદનું અપહરણ થયું હતું.

આજે રવિવાર હતો ને તેમાં સાપ લેઇને મદારી આવ્યો. પછી છોકરાંઓને શું જોઇએ ? ત્રણ ફળિયામાં એણે ખેલ કર્યા તે બધી વખત છોકરાંનું ટોળું એની આસપાસ હતું જ. આ ત્રણ ખેલમાં સાપ જોઇને છોકરાં ન ધરાયાં હોય તેમ મદારી ભાગેળ ગયો ત્યાં પણ છોકરાં પાછળ પાછળ ગયાં હતાં. એવામાં માસ્તર આવી પહોંચ્યા એટલે મોટા ભાગનાં, નિશાળે ભણતાં, છોકરાં મૂઠીઓ વાળીને ભાગી છૂટ્યાં. સવિતા ગોવિંદની આંગળી પકડી તળાવ જતી હોય તેવો ઢોંગ કરી માસ્તરની નજર ચૂકાવી ગઈ. માસ્તરને રોજ સાંજે નિશાળ છોડી સીમમાં ફરવા જવાની ટેવ હતી એટલે પોતાના એ અનુભવમાંથી માહિતી આપતાં એમણે મદારીને કહ્યું: ‘અલ્યા, તારે સાપ પકડવો હોય તો’ અને હાથ

૩૪ કળિયુગ

લાંબો કરી ભાગેળ ઉપરનું પહેલું ખેતર બતાવતાં એમણે જણાવ્યું:
'આથમણો લીંમડો છે એના થડમાં દર છે. એ સાપ લડતા મેં
મઈ કાલે જોયા હતા.

આંગળી ચીંધાડીને માસ્તર સીમમાં ફરવા ચાલ્યા ગયા. મદારી
ચૂંચી પીતો હતો તે તમાકુ બળી જતાં પોતાનો કંડીઓ ખત્રે
બેરવી ચાલ્યો. છોકરાંએ જણ્યું કે એ બીજે ગામ જાય છે એટલે
એ તો ત્યાં જ બિભાં રહ્યાં. પરંતુ મદારી તો માસ્તરે બતાવ્યું હતું
એ ખેતરમાં પેઠો.

છોકરાં જૂમ પાડી બિલાં: 'સાપ પકડે છે. જેવું હોય તો
ચાલો.'

મદારી બતાવેલ લીંમડે ગયો. દર જોયું. નાક વની, કોઈ
સુમધીદાર વસ્તુ સૂંધતો હોય તેમ દરને સૂંધવા લાગ્યો. ત્યાં તો
થોડાં-પાંચેક-હિંમતવાળાં છોકરાં એની પાસે જઈ પહોંચ્યાં. બાકીનાં
થોડાં-ના બા, સાપ તો કરડી ખાય-ખોલી ધર તરફ વળ્યાં. અને
બીજાં તટસ્થની જેમ વડ નીચે જ બિભાં રહ્યાં. સવિતા આનું
હિંમતનું કામ હોય ત્યારે સૌથી આગળ હોય. અને ઝડપનું કામ
હોય ત્યારે જોવિંદને ન તેડવાના એના નિયમમાં અપવાદ બતાવી
દેતી. જોવિંદને તેડી એ બધાંની સાથે લીંમડે અડી મઈ.

મદારીએ કહ્યું: 'છોકરાં, જતાં રહો. સાપ નીકળશે તો કરડશે.'

પણ એમ છોકરાં ખસે તો છોકરાં એમનું નામ શાનું?

સવિતાએ કહ્યું: 'બીવડાવે છે તું તો. સાપની ઝેરી દાદ કાઢી
લીધેલી હોય છે. એ કરડે તો ય ઝેર ના ચડે.' અને ઝડમાંથી જોવિં-
દને નીચે ઉતારતાં એણે એની પાસેસાક્ષી પુરાવી: 'નહિ, ભાઈલા,
સાપ કરડે કઈ?'

ગોવિંદે બોલ્યા વગર ડોકું ધુણાતી ના પાડી.

મદારી એ ગોરા, હસમુખા અને તંદુરસ્ત બાળક સામે કંઈ બોલ્યા વગર ધડીબર તાકી રહ્યો. ગોવિંદ એની માયાભરી નજર પારખી ગયો હોય તેમ ધીમે ધીમે એના કરંડીઆ પાસે ગયો.

મદારીએ થેલામાંથી એની મોરલી કાઢી એના તરફ ધરતું કહ્યું: 'લેવી છે ત્યારે?'

સવિતાએ કહ્યું: 'ના લેવાય. વટલાવાય.'

સવિતાની આજ્ઞા પાળવા ટેવાઈ ગયેલા ગોવિંદે તરત નક્કી જવાબ આપ્યો: 'ના લેવાય. વટલાય.'

મદારી બાળકના એ કાલા બોલ સાંભળી હર્યો.

ગોવિંદને દાદાના જેવડી એની મૂછો ભેઈ પકડવાનું મન થયું, પરંતુ મોરલી માટે સવિતાની આજ્ઞા નહોતી થઈ. એટલે આ જીતિને પણ અમલમાં મૂક્યા વગર એ મૂછો સામે તાકી રહ્યો.

મદારી હજુ એની સામે તાકી જ રહ્યો હતો.

સવિતાને બૈરાંના શબ્દો યાદ આવ્યા. આવા છોકરાને હલકી વરણની નજરે બહુ ના પડવા દેવો ભેઈ એ. નજર લાગે. એવી નજર ફટલાય વખત ગોવિંદને લાગેલી પણ ખરી. ચૂલામાં મરચાં આળી નજર ઉતારતાં સવિતાએ જોયેલું પણ ખરું. એને એ વાત ઓચિંતી સાંભરી આવી.

'ગોવિંદ! ભઈલા, અહીં આવતો રહે.' અને સવિતાએ એના હાથ ખેંચી પોતાની પાસે એને તાણી લીધો.

મદારીને તે ધડીએ સવિતાને એ મનોભાવ ખ્યાલમાં આવ્યો ગયો. એણે ગોવિંદ સામેથી નજર ખેંચી લીધી. પરંતુ એના મનમાં

૪૬ કળિયુગ

એ જુદો વિચાર ચાલી રહ્યો હતો. એ અહીં આવ્યો હતો તો સાપને પકડવા પણ એમાંથી એને આ બાળકને પકડી લેવાનું મન થયું. શું રૂપાળું છે ! શું દેહકરમી છે ! કેવું મીઠું બોલે છે !

બાળક સાથે સાપની અને બીજી થોડી વાતો કરતાં કરતાં મદારીએ ધીમેથી પૂછ્યું : ' આ નાનો છોકરો કોનો છે ? '

એક ચપ્પરાક છોકરાએ કહ્યું : ' એને મા-બાપ કાઠ નથી. એક દાદા એકલક છે. '

સવિતાએ ગોવિંદને પોતાની નજીક વધુ બેઠ્યો.

સવિતા સામે જોઈ મદારીએ પૂછ્યું : ' તારો ભઈ શાપ ? '

એ જ છોકરો કહ્યું : ' ના, ના, એ તો બામણની છોડી છે, અને આ તો પાટીદારનો છોકરો છે. એને તો દાદા સિવાય કાઠ નથી. '

મદારીનો જીવ આથી તો ગોવિંદ તરફ વધુ લાલચું થયો. જે લોકોને બાળકોના સંબંધમાં આવવાનો ધંધો હોય છે, તેમને જાણ્યે અજાણ્યે બાળમાનસનો અનુભવ હાથ બેસી જાય છે. એ અનુભવની મૂડીમાંથી કયો સિક્કો આ બાળકનું અપહરણ કરવા કામ લાગે, તે મદારી વિચારી રહ્યો હતો.

ઉપાય જડ્યો હોય તેમ મદારીએ રમત શરૂ કરી : ' જાવ, છોકરાંઓ, હવે જતાં રહો. હું મોરલી વગાડીશ એટલે આ દરમાંથી સાપ નીકળશે. '

સાપ અને મોરલી એ બેઉના આકર્ષણથી બાળકો ન જાય, એની મદારીને ખાતરી હતી. સાપ ન હોય ત્યાં સુધી બાળકો એના નામ ઉપર વારી જાય છે, એમને ગમે તેટલી બીક બતાવે તો પણ એ બીતાં નથી. પરંતુ આ બધી વૃત્તિ, સાપની ગેરહાજરી

હોય તેટલો વખત, કરંડીઆમાંથી સાપે જ્યાં ફેણ માંડી કે બાળકોનું ફૂંડાળું પાંચ પાંચ હાથ પહોળું થઈ જવાનું. તેમાં જ જો સાપ કરંડીઆમાંથી બહાર નીકળ્યો તો મોટું માણસ પાસે ન હોય તો બાળક ઊછું જ ન રહે.

મદારીએ બાળકોને સાપની, નાગની અને એવી અલકમલકની વાતો કહેવા માંડી હતી. સવિતા પણ એ સાંભળવા એકધ્યાન મૂકી ગઈ હતી. ગોવિંદ એમાંનું કંઈ સમજતો ન હતો, પણ મદારીનું એં બિયું નીચું થવું તેથી જ મૂંઝાણ લાગતી તે જોવામાં જ એ તો એકધ્યાન હતો.

બાળકો એકધ્યાનમાં હતાં એટલે મદારી એના જમણા પગના અંગૂઠા વતી કરંડિયાના ઢાંકણને ધીમે ધીમે બિયું કરી રહ્યો હતો તેનો કાંઈને ખ્યાલ ન હતો. ત્યાં કરંડિયામાંથી સાપે ઓગિયંતી ફેણ કાઢી. બાળકોની નજર એની સામે એકીસાથે પડે તેમ જ મદારીએ વાતનું વહેણ વાળ્યું હતું. બાળકોમાં સાપ જોતાં જ જન્મ સંસ્કારની ભડક હતી તે ઊછળી. મદારીએ 'નાસો...નાસો...' ની ચીસ પાડી. બાળકો ભાન ભૂલીને દોડ્યાં. મદારી પણ સાપ પાછળ આવે છે એમ ખીક બતાવતો એમની પાછળ સાપ પકડવા દોટ દેતો હોય તેમ દોડ્યો. જ્યારે ખરી રીતે સાપને તેણે તે પકડીએ જ અંદર સંતાડી દીધો હતો.

ગોવિંદ રહી ગયો તેનું કાંઈને ભાન નથી. સવિતાને સુદાં. અને એણે રડવા માંડ્યું તે સાંભળવા માટે કાંઈના કાન તૈયાર પણ ન હતા.

મદારીએ જોયું કે બાળકો ભાગોળ વટી ગયાં હતાં. હવે કિંમતી તક ગુમાવવાનો વખત ન હતો. એણે રડતા ગોવિંદને તેડ્યો. કહ્યું—રડ નહિ. ચાલ તને તારા દાદા પાસે લઈ જઈ. ગોવિંદ દાદા

૩૮ કળિયુગ

પાસે જવાના ઉમંગમાં કેડમાં બેસી ગયો. ગોવિંદ લાંબા હાથ કરતો રહ્યો અને મિનિટામાં મદારી આડે રસ્તે, ખેતરાકું ને ખેતરાકું ગોવિંદને લેઈને ચાલી રહ્યો હતો.

બાળકો અર્ધા દહાડાથી મદારી પાછળ ફરતાં હતાં, એટલે એ મૂઠીઓ વાળીને નાકાં ત્યારે એમને પાછા જવાનું કુતૂહલ પણ રહ્યું ન હતું, બાળકોમાં બેગા થવાનું જેમ કંઈ કારણ હોતું નથી, તેમ બેરાઈ જતાં પણ કંઈ વિચાર કરવાનો હોતો નથી. પરંતુ મંદિરની ખડકીનું બારણું ઉઘાડવા સવિતા જેવો ઉઘાળો ખેંચવા ગઈ, ત્યાં એને ગોવિંદ સાંભળ્યો. એના પેટમાં એકદમ ફાળ પડી. ખેતરમાં એ રડતો હશે. રડતો રડતો એ બાગોળે આવ્યો હશે. કાઈ આંગળીએ વળગાડી એને તેડી લાવતું હશે. એને બાણકારા વાગવા માંડ્યા.

ઉઘાળાની દોરી એના હાથમાંથી છૂટી ગઈ. એ બાગોળ બણી દોડવા જતી હતી, પરંતુ કાઈ એને ટોકશે, એ બીકે એ ઉતાવળા બાગોળ બણી ચાલી. રસ્તામાં ગોવિંદ ન મળ્યો. બાગોળમાં પણ રડતો ન હતો. એના મનમાં બીક પેડી—મદારી અત્યાર સુધી એના સામે એકલો એકલો તાકી રહ્યો હશે એટલે એને જરૂર નજર લાગવાની. મામી મને મારશે. મામા લડશે. ભગત મામા હવે ગોવિંદને મારી પાસે આવવા નહિ દે !

પણ એ ફૂડકમાં ને એ ફૂડકમાં સવિતા ખેતરમાં પ્રવેશી ત્યારે લીમડા નીચે કાઈ નહોતું. એ ગાંડી થઈ ગઈ હોય તેમ દોડી. લીમડાનાં પાન પવન આવતાં ખડખડ હસવા લાગ્યાં. ઉપર એકેએક કામડો કા...કા...કા...કરી એની બાપામાં કહેતો હતો કે ગોવિંદને તો મદારી હરી ગયો !

સવિતા ઊભી ન રહી શકી. લીમડા નીચે બેસી પડી. ફૂડકાં ઉપર ફૂડકાં ભરવા લાગી. એને થયું—ધેર દોડીને મામાને કહું.

મદારી હજુ બહુ આધો નહિ ગયો હોય. ગામના લોક દોડે તો પકડી પાડે. પણ એને બીક લાગી. મને જાણી આધીને મામી આજ મારી નાખવાની. મામા પણ આજ તો મને નહિ જવા દે.

બાળકનું મન જેટલું વર્તમાનનો વિચાર કરે છે તેટલું અવિચ્છિન્ન નથી કરતું. સવિતાનો જીવ ઘેર જઈને વાત કહેવાનો ન આપ્યો. એ ત્યાં લીમડા નીચે જ રડ્યા કરતી હતી !

બીજો વખત હોત તો એ ખેતરમાં કે જોડેના ખેતરમાં જનાર આવનાર પણ સવિતાને રડતી સાંભળી—જોઈ—વાત પામી શકત. પરંતુ ઉનાળાનો ચૈત્ર માસ એ સીમ માટે ઉજડમાં ઉજડ હોય છે. શિયાળુ પાક કાઈ સીમમાં રહ્યો હોતો નથી. વળી નવી સીમન માટે ખાતર-પૂંજે કે સડ-વાડવળગણી જે તૈયારી કરવાની હોય છે તે ખેડેતો વૈશાખમાં અખાત્રીજ બેસતાં શરૂ કરે છે એટલે આવા ચૈત્રમાં સીમમાં માણસનો અવરજવર બિલકુલ નથી હોતો એમ કહીએ તો પણ ચાલે. એટલે સાંજ પડવા આવી ત્યાં સુધી સવિતાએ ત્યાં રડ્યા કર્યું પણ કાંઈએ જાણ્યું નહિ.

ગોવિંદને ઉઠેરવાની જવાબદારી આવી ત્યારથી ભગતે ખેતી કાઢી નાખી હતી. કાંઈ કે, સીમનું અને ઘરનું કામ એવાં હતાં કે એ બંને સાથે બની શકે નહિ. પરંતુ હવે ગોવિંદ ફળિયામાં રમતો થયો હતો. પોતે સીમમાં ગયા હોય તો એ ઘેર રહી શકે તેમ એમને લાગવા માંડ્યું હતું. એટલે આ સાલથી એ પાંચી ખેતી કરવાની તૈયારી કરતા હતા. એ કાંઈ એવા પૈસાદાર ન હતા કે બેસી રહે ચાલે. પાંચ વીધાં જમીન હતી તેનો અર્ધો ભાગ, જે ખેડતને સોંપી દે તો, પરાણે ખાવા જેટલા દાણા આવે. વળી પોતાનું શરીર હજુ ચાલતું હતું એટલે પહેલાંની જેમ એક બળદ રાખી, એ ખેતી કરવાના હતા. ગોવિંદ ફળિયાવાળાં સાથે આખો

દહાડો રહે એવો હળી જાય એવી અત્યારથી એ તાલીમ આપતા હતા. ગોવિંદની માયાને હીધે એમને પોતાને પણ એના વચર એન પડતું ન હતું. સાથે ખેતરમાં લેઈ જાય તો રમે એવો પણ થયો હતો. પરંતુ જેવું અન્ન એવા ઓડકાર, એ ન્યાયે સીમમાં આવવાના નાનપણથી એને સંસ્કાર પડે તો બહુવામાં એનું ચિત્ત ન ચોટે એ હિસાબે એને એ સીમમાં સાથે લેઈ જવા માગતા ન હતા. તેથી ગોવિંદની ગેરહાજરી એમને ખૂંચતી છતાં એ એની મેળે કળિયામાંથી રમતો રમતો ઘેર ન આવે ત્યાં સુધી એક મહિનાથી એને ખોળવા નીકળતા ન હતા.

પરંતુ આરતી વેળા થવા આવી છતાં ગોવિંદ દેખાયો નહિ એટલે એ સ્વાભાવિક મંદિરમાં ગયા. પાંજરામાંથી નારજી બોલી બીધો: 'ભગત કાકા આયા.'

ભગતે એને પૂછ્યું: 'હા, ખેટા ! ગોવિંદને શોધું છું. ગોવિંદ ક્યાં ગયો ?'

શિવશંકરે કહ્યું: 'ખીજે ક્યાં જવાનો હતો ? સવિતા એને લેઈને ક્યાંક ફરતી હશે.'

નર્મદા લાગ મળતાં બોલી બીડી: 'આ છોડીથી હું તો ચાકી ગઈ. દહાડો જાય છે એમ એ તો નાની થતી જાય છે. મદારી બપોરનો આવ્યો ત્યારની એની પાછળ પાછળ આખા ગામમાં અથડાય છે. અને જો હજી ૫ એનું ઠેકાણું હોય તો ? મારી પેટની છોડી તો એના આ ઢંગ ચાલવા જ ન દેઉં. પરંતુ બાણી રહી એટલે સો જાતનો વિચાર કરવાનો. લોક કહેશે--પારકી છે એટલે બચારીને ટીપ ટીપ કરે છે !'

શિવશંકરે સામે કંઈ પ્રત્યુત્તર ન વાળતાં જોવા ચર્મને, ખાંધી

મદાર નીકળી, ફળિયું આપું સાંભળે તેમ ખૂમ પાડી: 'સવિતા ! સવિતા ! ઓ સવિતા !'

પણ કોણ જવાબ આપે ?

મદારીની પાછળ ખેતરમાં ન જનાર, પણ માસ્તરને ભેટાં ભાગોળેથી પાછો આવતો રહેનાર શનીનો છોટિયો બોલ્યો: 'મદારાજ કાકા ! એ તો મદારી પાસે ભાગોળે હતી.'

નાથી સુથારણે એ સાંભળતાં જવાબ આપ્યો: 'અત્યાર સુધી તે ભાગોળે હોતી હશે ? અને મદારી કંઈ નવરો છે કે અત્યાર સુધી ભાગોળે ખેસી રહે ?'

આ ફળિયાનું મદારો પાસે ખેતરમાં જનાર બીજું કોઈ બાળક ન હતું. પરંતુ આરતીનું નગારું વગાડવા બીજા ફળિયાનો વહેલો વહેલો આવતો એક છોકરો બોલ્યો: 'અમે બધાં સાથે જ મદારી પાસેથી ઘર તરફ નાકાં હતાં.'

બગતે પૂછ્યું: 'ગોવિંદ એની સાથે હતો ?'

બોચી ખંભેળી યાદ લાવતાં છોકરો બોલ્યો: 'હા, હા, પણ સવિતા તો એને લીધા વગર એકલી જ દોડી'તી !'

‘**એ** તને તારા દાદા પાસે લઈ જઈં છું, હોં.’
 મદારી ગોવિંદને આશ્વાસન આપી રહ્યો હતો.
 અને લાંબો હાથ કરી એ ખાતરી આપતો: ‘પેલા, પણે લીમડા
 દેખાય છે ને, તે ખેતરમાં તારા દાદા ગયા છે.’

ખભે ધારિયું મૂકી ભગત ખેતરમાં આ સાલ જવાની તૈયારી
 કરતા ત્યારે ગોવિંદ પૂછતો: ‘દાદા! હું આવું?’

‘ના બેટા! તારાથી ખેતરમાં ના અવાય. અમારા કરમમાં
 આ કાળી મજૂરી લખી છે, તે ભગવાન તારા કપાળમાં ના લખે.
 તું તો બેટા, બહુ ભણજે. એટલું ભણજે, કે મોટો સાહેબ થાય.’ ભગત
 ગોવિંદને ફળિયામાં રમવાનું કહી ધીરેથી ખેતરમાં ચાલ્યા જતા.

છતાં ગોવિંદ બહુ હઠ પકડતો ત્યારે બે કોક વખત સાથે
 લેઈ ગયા હતા. એ સિવાય ગાડામાં બેસી બીજાની સાથે પણ એ
 ખેતરમાં ગયેલો.

એટલે દાદા ખેતરમાં ગયા હતા એમ મદારી કહેતો ત્યારે
 એને ન માનવાનું કોઈ કારણ ન હતું.

ગોવિંદે જાનો રહી જતાં, લાંબો હાથ કરીને પૂછ્યું: ‘દાદા દેખાય છે?’

મદારીને એક બાજુની ચિંતા ચોઢી થઇ. આવા કિસ્સાઓમાં બાળકને જાનું રાખી એનું મન મેળવી લેવું, એ મોટી સફળતા છે.

મદારીનો પોતાનો આ પહેલો ધંધો હતો. ફક્ત આ બધી બાજુઓ કેમ રમાય છે એની એને સારી પેઠે માહિતી હતી. એનો સાળો, માપલો, અઢારે ય ધંધો કરતો હતો. આજે પાંચ વરસથી નડિયાદમાં સ્ટેશન ઉપરના ચોમાનામાં બિખારાં પડી રહેતાં ત્યાં એ પડી રહેતો. બહારથી તો વાદીનો જ ધંધો કરતો. પરંતુ એ તો છૂપી પોલીસની માફક બહારનો છેતરવાનો, વેશ હતો. અંદરથી તો એ ચોરી કરતો, લૂંટ કરતો, અને આવી રીતે ત્રણ બાળકને ઉઠાવી લાવીને વેચી આવેલો પણ હતો. વાધવાને પણ દેશમાંથી એણે જ બોલાવેલો. સાળાની પડખે જ એ પણ નડિયાદમાં હોય ત્યારે પડી રહેતો. એ પણ સાળાના ધંધામાં સામેલ થઇ ગયો હોત. પરંતુ એક જ વેલાનાં એ તૂંચડાં, એક કડતું અને બીજું મીઠું હોય, તેવું બાઇબહેનમાં બન્યું હતું. માપલો આ ધંધો કરવા બનેરીને તેડી લાવ્યો હતો, ત્યારે એની બહેન, વાધવાની પત્ની જેહરે એમાં સખત વાંધો લીધો હતો. એટલે પાંજરામાં પુરાયેલો, વાધ જેમ લોહી ચાખ્યા વગરનો રહી જાય તેમ વાધવાના પ્રસંગમાં બન્યું હતું.

પરંતુ સહવાસને લીધે જગેલી એ વાસના, આજ ઓચિંતી એકાએક વાધવામાં જાગી ઊઠી. ગોવિંદને જોતાં એનો જીવ બગડ્યો. જેહર તે ધડીએ આંખ સામે ખડી થઇ. પરંતુ લોહી ચાખવાની વૃત્તિ એટલી પ્રબળ હતી કે જેમ પ્રાણી સામે શિકારીની બંદૂક નિશાન લેતી હોય છતાં એને ન ગણકારે, તેમ વાધવાએ આ

વખતે જેહરને કારે મૂકી. એનું ધણીપણાનું લોહી એકએક જેહર વિરુદ્ધ ફૂદેકે મારી બેઠું.

જતાં નડિયાદ જેમ જેમ નજીક આવતું હતું, તેમ તેમ જેહર વિકરાળ ને વિકરાળ થતી જતી હતી. જેહરનો એને કંઈ બેપાંચ દહાડાનો કે વરસવંટાળનો અનુભવ ન હતો. પંદર વરસનો એનો જાતઅનુભવ હતો. એ જાણે તો, લડે. એટલું જ નહિ, પરંતુ 'વિકરે તો પોલીસને પણ ખબર આપે. આ અંગે બંને પતિપત્ની વચ્ચે ચર્ચા પણ થયેલી.

‘ધાર કે હું ચોરી કરી લાવ્યો, તો તું શું કરે?’ વાઘલે પૂછેલું.

‘એ તો તે ઘડીએ ખબર પડે.’

‘પણ આગળથી જાણતો હોઈ તો ચેતતો રહું ને.’

‘જાણવું જ છે?’

‘હા.’

‘તને સીધો પોલીસમાં જ પકડાવી દઉં.’

વાઘલો હત્યો. બોલ્યો: ‘શી ખોટી ખડાજ મારે છે?’

‘ખોટી માને છે?’

‘એકવાર નહિ, હજારવાર ખોટી’

‘જેહરને હજી નથી ઝાળખતો?’

‘ઝાળખું છું. તેથી તો એ ધંધો કરતો નથી.’

‘ત્યારે?’

‘ પોલીસ સુધી જાય એ મને બિતરણું નથી.’

‘ હાથી ? ’

‘ તારો સગો ભાઈ એ બધું કરે છે, છતાં એને તો કશું કંટાળે નથી.

‘ એને ને મારે શું છે ? ’

‘ કેમ ? એ તારો સગો ભાઈ નથી ? ’

‘ ભાઈ તો છે. ’

‘ તારે ? ’

‘ ભાગિયો નથી. ’

‘ એટલે ? ’

જેહર ખુલાસો કરતાં કહ્યું: ‘ એનું અને મારું એક લોહી એટલે એ ખોટું કરતો હોય તો મારું લોહી બળે. એના બલ્લાનાં એ વેણ કહેવાનું મન થાય એ બધું કરી જોયું, પણ એણે ન માન્યું. એટલે એને રસ્તે એ, મારે રસ્તે હું.....’

ત્યારે વાઘલે પૂછ્યું: ‘ એ પરમાણે તું તારે રસ્તે, ને હું મારે રસ્તે જઈએ તો ? ’

‘ ધણીધણિયાઓ તો પાપપુણ્યના ભાગિયાં છે. તું તારે રસ્તે જાય તો પણ એ પાપ મારે ભોગવવું પડે. હું જાઉં તો તારે ભોમવવું પડે. કાંઈ ખોટું કરતો હોય તો એને રોકતો એ ભાગિયાનો ધરમ છે. ’

‘ અને ના રોકાય તો ? ’

‘ એને પોલીસ પાસે પહોંચાડીને ચ રોકું. ’ જેહર હસી. એને તે વખતે ખાતરી હતી કે વાઘલો આ તો વાદ કરે છે એટલું જ, બાકી એવું કાંઈ કામ કરે નહિ.

વાધલાના મનમાં પણ તે ધડીએ પોતે એવું કામ કરવાનો હતો માટે પૂછતો હતો એવું કંઈ ન હતું. ફક્ત દંપતી વચ્ચેનો એ એક વિનોદ વાર્તાલાપ જ હતો. વળી એ બધાના અચાવર્ષ જેહર પાસે પ્રત્યક્ષ પુરાવો પણ હતો. માપલો એ અધું કરતો હતો છતાં એમના કરતાં સુખી હતો એવું કંઈ ન હતું. એ પણ એમની જેમ આકાશના છત્ર નીચે, સાદડીનો છાંયો કરીને પડી રહેતો. પોતે પણ એ રીતે જ રહેતાં. એની એવી કમાણીમાં કાળા હાથ એને કરવા પડતા, અને ખાઇ જનારા ખાઇ જતા. ચપટી એની ભાજ આવતું તે એ જુગારમાં, દારૂમાં, અને પારકાં ઐરાની છેડતી કરવામાં પૂરું કરી નાખતો. ટુંકે ધણી વખત છોકરાંને રોટલો ય નહોતો મળતો ત્યારે એની વહુ જેહર પાસેથી લેઈ જતી. છોકરાં પણ સીધાં આવીને ખાઇ જતાં. જેહર જાણતી તો એ પોતે પણ છોકરાંને બોલાવીને ખવરાવતી. એટલે વાધલાને એ ઉપરથી તે બોધ તારવી આપતી કે, એ તો જેવો ધધો એવી બુદ્ધિ, ને એવી બરકત.

એટલે વાધલાને ખાતરી હતી કે પોતે સીધો ગોવિંદને જ પોતાને છાપરે લેઈ જાય તો, જેહર કદાચ પોલીસને ખબર ન આપે તો પણ, એ છોકરાને એને ઘેર પહોંચાડ્યા વગર ન રહે. અને ગમે તેવો સમજી અને ડાહ્યો માણસ હોય તો પણ પોતાના છોકરાને ચોરી જનારને એ માફ ન કરે. આથી એણે મનમાં નક્કી કરી દીધું હતું કે, સીધા જઈને માપલાને જ ગોવંદ સોંપી દેવો. એને જે કરવું હોય તે કરે. ફક્ત શરત એટલી કે એ વાતની જેહરને ગંધ સુદ્ધાં આવવી ન જોઈએ. માપલાની વહુ, કાબરી, પણ એના જેટલી જ એ વાતમાં પહોંચેલી હતી. કદાચ કોઈ ભેદ ફૂટે તો પોલીસ એની ચામડી ઉતારી નાખે છતાં, એના મોંમાંથી સાચી વાત નીકળે, એ આભજમીનનું છેદું. વળી જેહરના ચોખ-લિયા સ્વભાવની પણ એને ચીડ હતી.

ધણા વખત એથી એ વાઘલાને મળકમાં ઉઠાવતી: 'વાદીની નાતમાં મેં તમારા જેવો નામરદ કોઈ ના દીડો.'

સાળાવેલી સાથે એ પણ, હઠ્ઠ દાવે છૂટ લેઈને જવાબ આપતો. પોતે મરદ છે કે નાહ, તેની ખાતરી તરીકે એ કહેતો: 'તારી નણુંદને, આ વેળા સવા વરસે ફરી ખાટલો આવ્યો તે ના જોયું?'

કામરી આંખો પટપટાવીને ધક્ક કરતાં કહેતી: 'ખાટલો તો આ કળજગમાં રાંડીરાંડોને પણ આવે છે.'

અર્ધો ઊભો થઈ જતાં વાઘલો કહેતો: 'રાંડીરાંડોને આવે કે રાજની રાણીને આવે એ મારે જોવાની શી જરૂર? પણ મારા ઘરમાં એવું થાય તો.....'

હાથ લાંબો કરી, વાઘલાને બોલતો અટકાવી કામરી કહેતી: 'અસ, બહુ થયું, જે છે તે મિયાનમાં રાખો. એ તો મારી નણુંદના રૂડા પરતાપ, બાકી કોઈ નબળી મળી હોત તો ય તમે કશું ના કરી શકતા.'

'એ તો અત્યારે શી રીતે બતાવું?'

'પણ હું રાજ જોઉં છું ને.'

'શું?'

'મારી નણુંદ ના કહે એવું એકેય પગલું બરતાં પૂઠિયાં ફાટે છે. બૈરાની ઉપરવટ થઈ ધણી કશું ના કરે એવા તો તમને જ જોવા.'

કામરી બોલતાં થંભી. પણ વાઘલો કંઈ ન બોલ્યો, એટલે એ વળી આગળ બોલી: 'ધણીનો તે વળી કોઈ ધણી છે? એને ફાવે તે કરે. હું આવી વાઘણુ જેવી બેઠી છું પણ એ બીજાએ પાછળ ફરે છે. મારું કંઈ અનણ્યું છે? અને તમારાથી સાળાનો જોડે એક ધધો કરાતો નથી, પછી કોઈ આપડી સામે જોવાય જ શાતું?'

પોતાની હાર કબૂલ કરતાં વાધલો કહેતો: 'એ તો ખરું. મારાથી એ ના કહે એ કશું નથી થતું.'

એક હાથ લાંબા કરી કાચરી શીટકાર આપતો હોય તેમ દાંત પીસીને બોલતી: 'ઢાંકણીમાં પાણી લેઈને જૂડી મરા, જૂડી. એક બેરું માણસ, ઘરમાં ધણીને સૂતો મૂકી, છાનુંમાનું ઢિંનાળું કરી આવે છે એટલીય તમારામાં હિંમત ક્યાં જણી છે? તમારા સાળા જોડે બહાર તમે શો ધધો કર્યો એ આયડી ક્યાં જણવા બેડી હતી? ધરતીનાં એ પડ બેમાં થાય તોય અમારા બેઠિમાંથી કાઈ એને વાત કરે એમ માનો છો?'

આ જાતની કાચરીની ખાતરી ગઈ કાલ સુધી તો વાધલાને કંઈ કામની ન હતી. પરંતુ આજે એ એક કિંમતી ચર્ષ પડી. પોતાના આ પગલાની ગંધ જેહરને નહિ આવે તેનો એને વિશ્વાસ હતો. ફક્ત ગોવિંદને એ હેમજેમ સોંપી દે ત્યાં સુધી તકેદારી રાખવાની હતી. પરંતુ એમાં જ પૂરતી કાળજી રાખવાની હતી. જેહર એના આવવાનું મોકું થયું હતું એટલે સ્વભાવ પ્રમાણે રસ્તા બણી મીટ માંડીને બહાર બેડી હોય તો નવાઈ નહિ. નડિયાદની બાગોળ આવતાં ગોવિંદને છાપરાં સુધી લેઈ જવો એ નાનોસૂતો ખેલ ન હતો. અત્યાર સુધી તો એ ખેતરમાં છૂપાઈને ચાલતો આબ્યેહ હતો; ત્રણ ગાઉનો રસ્તો કાપવો એ જેટલો સહેલો પડ્યો હતો એટલું આ સહેલું ન હતું. અંધારિયું હતું, એ નસીબના જોરે મોટો લાલ હતો. ગામમાં ઓકરો ખોવાયાની વાત પહોંચી ગઈ હશે એટલે એ તરફનો ભય પણ થર થઈ ગયો હતો, એમ એને અમર હતી. વધારે અંધારું થવા દેઈ એ મોડો ધેર જાય તો જેહરને શંકા જાય. અને એનો ખુલાસો જો સંતોષકારક ન થયે તો ભોગ જ મળે. છતાં એ પડખાને પહોંચી વળાશે, એમ માની એણે થોડી રાત ઊતર્યા પછી જ ગામમાં પેસવું એ નિર્ણય કર્યો.

હતો. એટલે નડિયાદ અર્ધો ગાઉ રહ્યું ત્યારે એ થોડો વખત સીમમાં બેસી રહ્યો.

વાઘલો બાગોળમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે લોકોની અવરજવર ઓછી થઈ ગઈ હતી, પરંતુ મુદ્દલ બંધ પડી ન હતી. છતાં એવો સમય હતો કે દરેકનું ધ્યાન પોતાના ઘર તરફ હોય. બાળુમાં થઈને કાણુ ગયું કે એની સાથે શું હતું, તે ટીકીટીકીને જોવાની વૃત્તિ જાગે એ વેળા વટી ગઈ હતી. વાઘલાના અને માપલાના છાપરાંની વચ્ચે પંદર પડાવ હતા. નિત્યના રસ્તે જતાં પહેલો પોતાનો વાસ આવે, તેથી એ અવળો ફેંટાઈને સામી બાળુ નીકળ્યો. એના પોતાના વાસની જોડેના વાસમાં, બે શાક્યો હતી, તેમાં અવારનવાર મોટી લડાઈ જાગતી. એ કાર્યક્રમ અત્યારે બજવાઈ રહ્યો હતો એટલે પડાવનાં કુતૂહલપ્રિયનું ધ્યાન એ બાળુ' બેઠાંયેલું હતું. કાબરી પણ તે વખતે એ મોરચા પર કામગીરી બજાવવા હાજર થયેલી હતી. છોકરાં પણ તેની સાથે ગયાં હતાં. માપલો હુકો પીતો પીતો અંદર બેઠો હતો. ચોરીનો માલ એને સોંપતોકે વાઘલો તરત વિદાય થયો. ફક્ત એણે બે જ શબ્દમાં આખી વાત પતાવી દીધી—ચોરીનો માલ. અને પાછો સીધે રસ્તે વાસમાં આવવા પોતે વાસની પાછળ ચક્કર મારીને આગળ આવ્યો.

જેહરના કાન મોરચો જામ્યો હતો એ તરફ હતા, પરંતુ નજર તો—રોજ કરતાં ઘણું મોડું થયું છતાં વાઘલો નહોતો આવ્યો એટલે—રસ્તા તરફ જ મંડાયેલી હતી. અંધારામાં, દૂરથી દેખાતો એનો આકાર ઝાંખાખાથો.

પોતાના મોડા થવાનું કારણ છૂપાવવા, જેહર સવાલ કરે તે પહેલાં વાઘલાએ પૂછ્યું: 'શાનું પાછું આજે જુદું મંડાયું છે ?'

'શાક્યોને વળી કારણ શું જોઈતું 'તું' ? દર વખતે શું કારણ હોય છે ?' અને એ જવાબ સાથે જ જેહરે વાઘલાને પૂછ્યું: 'આજ કંઈ આટલું બધું મોડું ?'

વાધલાએ એની ગણતરી પૂરેપૂરી કરી જ રાખી હતી. ગોવિંદનું હરણ કરવામાં જે ચાલાકી બતાવી હતી, એના કરતાં જેહર આગળ વિશેષ હોશિયારી બતાવવી પડવાની, એમાં એણે શંકા સેવી જ ન હતી.

એણે, સ્વાભાવિક, સાચી વાત હોય તેમ તરત જવાબ આપ્યો: 'એક પાટીદારને ત્યાં ચોરાસી હતી એટલે જમવા રહ્યા.'

એ વાતને સાચી માની લેતાં જેહરે કહ્યું: 'તે પેટનું જ ક્યું', કે છોકરાં માટે થોડા પરસાદ લેતો આવ્યો છે ?'

વાધલે ખભેથી ઝોળી નીચે મૂકતાં કહ્યું: 'એ વાત જ કરવા જેવી નથી.'

'કેમ ?'

'પાટીદાર મહા કમળત હતો.'

'ખાધને એનું બૂંડું બોલે છે ને ?'

'એના કરતાં ના ખાધું હોત તો સારું ?'

'કેમ ?'

'મારા જેવાં દસ મહત્તિયાં જમવા એસી ગયેલાં. જાતનો કમળત, પણ એવા વખતે લાણી ઉપરથી નાં ઉડાડી મૂકાય એથી કમનનું થોડું થોડું પીરસ્યું. પછી માગે તે યે પીરસવા જ કોઈ ન આવ્યું.'

'પણ પહેલે વખત પીરસ્યું તેમાંથી અર્ધો લાડવો ય છોકરાં માટે લાવવો 'તો ને ?'

'પણ કોને ખબર હતી કે પાછળથી એ એના મોં જેવું કરશે.'

'સારું.' એ ખુલાસો સ્વીકારી લેતાં જેહરે કહ્યું: 'એણે ગમે તેવું ક્યું, તો ય બૂંડું તો નથી જ ક્યું. હજી એ અન્ન પેટમાંથી પચ્યું ય નથી ને એનું બૂંડું બોલી એ પાપ તું કરે ભલે ભોખવશે ?'

નડિયાદ સ્ટેશન ઉપર રામપ્રસાદ ભૈયાની મમરાસેવની દુકાન હતી. પંદર વર્ષથી એ દુકાન કરતો હતો, પરંતુ જેને અનુભવ હતો તેને ખાતરી થઇ હતી કે એનું ધંધામાં ધ્યાન ન હતું. બહાર દેખાવ પૂરતો જ એ દુકાન કરતો, બાકી અંદરખાતેથી એના અનેક ધંધા હતા. એકાદરીના આંકડા એ મમરા વેચતો વેચતો જ લેતો. પોલીસ પણ જાણતી કે એ ખીલાનો ધંધો કરે છે. એ વખત એ પકડાય તેમ દરોડો પાડ્યો હતો, છતાં પોલીસની કૂટથી જ એ બચી ગયો હતો.

ગુજરાતમાં કાઠિયાવાડી છોકરીઓનો વેપાર ધૂમ યાત્રે છે એમ જાણતાં એણે એમાં પણ દલાલી કરવી શરૂ કરી હતી. ચોરીનો માલ પણ એ સંધરતો હતો. વળી લગનનાં દલાલો કરતાં એ અનાથાશ્રમ, અબળાશ્રમ અને એવા પરદુઃખે ચાલતા આશ્રમોનો પણ ભોમિયો થયો હતો. એ અનુભવે મોટી છોકરીઓનો જ નહિ, પણ નાનાં બાળકોનો વેપાર પણ ચાલી શકે, તેનો એને ખ્યાલ આવ્યો હતો. એ રીતે ચોરીનાં બાળક સંધરી એણે ધંધો પણ કર્યો હતો.

પર કળયુગ

એને જે લોકોનો સહવાસ હતો તેમને ઘેર તો એણે બાળકો ઉભરાતાં જોયાં હતાં. પરંતુ શહેરમાં એવાં કેટલાંય પૈસાદાર કુટુંબો હતાં કે જેમને ઘેર બાળક નહોતાં. અને પારકાં બાળકો લેઈ એ લોકો પોતાનાં કરે છે, એ વાત એણે પ્રથમ અનાથાશ્રમના વ્યવસ્થાપક પાસે સાંભળી છતાં તરત ગળે ઊતરી નહિ, પરંતુ પોતે કોને કોને એવાં બાળક આપ્યાં હતાં, એમ વ્યવસ્થાપકે નામ ગણાવવા માંડ્યાં ત્યારે એને માટે એ સૃષ્ટિ નવી ઊઘડી.

વ્યવસ્થાપક થોડા અનુભવે સમજી ગયો હતો કે બાળક રૂપાળું, તંદુરસ્ત હોય તો એનું સ્થાન થતાં વાર લાગતી નથી. પરંતુ અનાથાશ્રમમાં જે બાળકો આવતાં તેમાંનાં ભાગ્યે કોઈ પૈસાદારને મળવા જેવાં દેખાવડાં અને તંદુરસ્ત હોતાં, અને આશ્રમમાં રહ્યા પછી તંદુરસ્તી આવે એવી તો કોઈ સ્થિતિ નહોતી, એ વ્યવસ્થાપકની ક્યાં જાણ બહાર હતું?

એટલે સમાજમાંથી જે બાળકોની ચોરી થતી એ દેખાવડાં અને તંદુરસ્ત હોવાના કારણે જ થતો. અને એ ચોરી કરનાર વર્ગે કંઈ બાળકવિહોણા હોવાને લીધે ચોરી કરતો એવું ન હતું. એ તો જેમ જડ વસ્તુની ચોરી કરતો, તેમ બાળક ચોરતો. એના દલાલો વેચતા. આ જ્ઞાન વ્યવસ્થાપકને થતાં, એને પોતાને ધંધાની એક દિશા જ ઊઘડી ગઈ.

અમુક જોડિયા ધંધાઓ એવા હોય છે કે માણસને પોતાના મુખ્ય ધંધા સાથે એની સારી અનુકૂળતા હોય છે. અને એમાંથી જ તે દહાડે એ જોડિયો ધંધો જ ધણી વખત માણસનો મુખ્ય ધંધો બની જાય છે. વ્યવસ્થાપકને પણ એવું જ થયું. અનાથ બાળકોની

વ્યવસ્થા સાથે બાળકો વેચવાનો ધંધો સારો અનુકૂળ હતો. કોને બાળકો જોઈએ છે, એનો પણ આશ્રમ અંગે થોડો ખ્યાલ મળ્યા કરે છે. અને એવું ચોરીનું બાળક મળ્યું હોય, અને થોડો વખત સારું ડેકાણું ન પડે તો આશ્રમમાં રાખવાની સલામતી પણ હોય છે.

આશ્રમમાં કોઈ બાળકને દાખલ કરવાનું કે છૂટા કરવાનું કામ મંત્રીનું હોય છે. એની પ્રથમ મંજૂરી વગર કંઈ ન બને એવો સંસ્થાનો નિયમ હોય છે. પરંતુ એ સેવાભાવિ મંત્રીઓ ફક્ત કાગળ ઉપર સહી કરી મંજૂર નામંજૂર કરવાનું કામ વ્યવસ્થાપકની સલાહ પ્રમાણે મોટે ભાગે કરતા હોય છે. આંતરિક આત્મતામાં એ કંઈ જાણતા હોતા નથી એમ કહીએ તો પણ ચાલે. અને જેટલું જાણતા હોય તે વ્યવસ્થાપકનું ઉછીનું આપેલું જ્ઞાન જ ધણી વખત હોય છે. આ સ્થિતિમાં વ્યવસ્થાપક વગર નામ દાખલ કર્યે પંદર વીસ દિવસ કોઈ નવીન બાળકને રાખે, તેવી નજીવી અને નકામી વાત મંત્રી જાણવા ય શું કામ બેસે !

એટલે અનાથાશ્રમની વ્યવસ્થા કરતાં કરતાં વ્યવસ્થાપક કાળીદાસે આવા બાળકો સંઘરવાનો અને વેચવાનો જોડિયો ધંધો શરૂ કર્યો હતો. અબળપ્યા જગતને તો આ ચોરાયેલાં બાળકોનું શું થતું હશે તેના કંઈ કંઈ તર્કવિતર્ક થતા. બહાં બોળાં ગ્રામજનો તો એમ પણ માનતાં કે પ્રાણીઓની પેઠે બાળકોની પણ કતલ થાય છે ! અને એથી જ કોઈ બાળક ચોરાતું ત્યારે એના હૈયામાં અરેરાટી વ્યાપી જતી. પરંતુ ચોર જગતમાં તો એ કામ ત્રણ જણ વચ્ચે વેહેંચાયેલું હતું. માપલા જેવા ચોરનારહતા, રામપ્રસાદ જેવા વચ્ચે પહોંચાડનાર દલાલ હતા, અને કાળીદાસ જેવા અકલ્પ-હોશિયારીથી વેચનાર હતા.

દરેક બાળકના ભાગ્યમાં આ એક સરખી જ ગતિ લખાઈ

છે, એમ પણ નથી. તો તો બધાં બાળકો પૈસાદારના મહેલમાં જ રમતા થઈ ગયાં મનાય. બીજા માગવાના ધંધામાં પણ એવાં બાળકોનો ઉપયોગ થાય છે. જવદે એવું પણ બને છે કે ચોરવાની પ્રબળ પ્રવૃત્તિને ક્ષીધે બાળક ચોરાય છે. અને ધરની જંગલમાં એકનો વધુ ઉમેરો થાય છે. પરંતુ મોટા ભાગની ચોરી ધંધા માટે થાય છે.

એટલે ગોવિંદ માપલાના હાથમાં પડ્યો ત્યારે એ બહુ ભારે કાયડો ન હતો. સીધો એણે રામપ્રસાદને તરત સોંપી દીધો. આઠનકે અમદાવાદ જનાર લોકલ ઊપડી ગઈ હતી એટલે રાતે એકની લોકલમાં પોતે એને અહીંથી વિદાય કરી દેશે એમ ખાતરી આપી રામપ્રસાદે માપલાને વિદાય કર્યો. સવારના મેલમાં જય તો પણ વાંધો ન હતો. પરંતુ નજીકનું બાળક હતું એટલે સવારમાં અહીંનાં સ્ટેશનનાની જડતી થાય એ બનવાનું જ હતું. એટલે રાતે જ ઊપડી જવું એમાં સહીસલામતી હતી.

રામપ્રસાદે ગોવિંદને ગાડી ઉપર લેઈ જતા પહેલાં પોતાની તૈયારી કરી દીધી. જાણે એનો જમણો હાથ ભાગી ગયો હોય તેમ એ બાજુ વાંસની ચીપો મૂકી, કામચલાકિ પાટો બાંધ્યો. ગળે ઝાળી બાંધી એ હાથ તેમાં નંખાવ્યો. ફટલી સરસ સલામતી !

ગોવિંદ ગાડીમાં રડે તો પણ ચિંતા નહિ. એના દાદાના નામની ખૂમ પાડે તો પણ ફિકર નહિ. છોકરાનો હાથ ભાગી ગયો છે માટે રડે છે. એના દાદાની બહુ માયા છે !

પરોઢિયે ચાર વાગે તો ચોરાયેલો ગોવિંદ સરકારી કાયદા પમાણે નંધાયેલી સંસ્થામાં પહોંચી ગયો, કે જ્યાં તપાસ કરવાની છૂપી પોલીસને પણ શંકા ન આવે.

ન્યારે સામી બાજુ, મોહનપરાના લોકોને તો એ આઘાત-જનક બનાવની હતુ કળ પશુ વળી ન હતી. પછી એ અંગે શું પગલાં લેવાં એ તો સમજાય જ ક્યાંથી ? બકાર ભગતના માથા ઉપર આ કંઈ જેવો તેવો આઘાત ન હતો. જુવાન દીકરાનું અને વહુનું આઘાત અવસાન એ સહી શક્યા હતા, પરંતુ આમાં તો એમની મતિ જ મૂંઝાઈ ગઈ હતી. મૃત્યુ એ કુદરતી હતું, પરંતુ ગોવિંદનું અપહરણ એ તો સ્વપ્નેય નહિ ધારેલો બનાવ હતો. શું કરવું તે અંગે એમની પાસેથી આશા રાખવાની રહી ન હતી. ગામલોકો પોતાને જેમ સૂએ તેમ એ અંગે પગલાં લેતા હતા. એક તો ખાસ્સા એ અઢી કલાકે ભગતને ખબર પડી કે ગોવિંદ ચોરાયો. લોકો સ્વભાવ પ્રમાણે એની ચર્ચા કરવા લાગ્યા. શંકા સમાધાનમાં પડ્યા. અને એ નિષ્ક્રિયમાંથી રસ્તો વિચારતાં કલાક બીજે નીકળી ગયો. એટલે ગામની ત્રણ બાજુ જે બીજે ગામ જવાના રસ્તાઓ હતા તે બણી, બીજા ગામ સુધી જઈ જઈને માણસો પાછા આવ્યા, પૂછપરછ કરી પણ કોઈએ લાજ બતાવી નહિ.

મૂળ વાત મૂકી લોકો અવળી વાતો પણ વિચારતા હતા. એવા નબળા લોકોને ખરી રીતે ગામમાં પેસવા જ ન દેવા જોઈએ. રખડતી જાત, છેવટ બહાર વસ્તુ પડી હોય તે લેઈ જવામાંથી ન જાય. ગામમાં રાતવાસો રહેવું હોય તો એવાં માટે ચોરામાં નોંધાવાનો જે કાયદો છે, તેમાં એટલું ઉમેરવા જેવું છે કે, ગામમાં દાખલ થતાં દરેક મુખી પાસે નોંધાવે અને જતી વખતે એમને મળને જાય. બાકી એ બટકતી જાતનું શું હામડેકાણું ? ક્યાં એની તપાસ કરવી ?

વળી કોઈ બીજી સલાહ પણ આપતું હતું. પારકાનો દોષ કાઢવા ગયા કરતાં પહેલો આપણો દોષ જોવો જોઈએ. એવો કોઈક

આવ્યો કે જાણે જમવાનું હોય તેમ બાળકો એની પાછળ પાછળ ભમે છે. હીક છે, ઘડી ખેલ કરતો હોય ત્યારે એમાં રહે. પરંતુ આ તો કાઠિ છોકરાને કહેનાર જ નહિ. અને હવે તો અધાં ધરધરનાં કર્તાકારવતાં થઈ ગયાં એટલે કાઠિ એ શબ્દ તત્કાલીને કહે તો એની મા ઉપરાણું લે છે—અમારાં છોકરાંને ભાંડવાની બીજાં શું કામ પંચાત કરે? પણ આવું અને ત્યારે લોકોની આંખ એવડે કે છોકરાંને નાંહ વાળો તો, અને બીજો વાળતો હશે ને ઉપરાણું લેશે તો, કાઠિ દહાડો પંચાતમાંથી ક્યાંત થઈ જશે!

અને ગામડામાં આવો પ્રસંગ અને છે ત્યારે લોકો તાત્કાલિક તે બચ કે મુશ્કેલીને પહોંચી વળવાના મહત્ત્વને બાજુએ મૂકી આવા જૂના ભૂતકાળના પ્રસંગો સંભારવા ખેસી જાય છે. અને તેવા પ્રસંગોની હારમાળામાંથી બિંચા જ આવતા નથી.

‘આપણા ગામમાં આ પહેલો પ્રસંગ અન્યો પણ કંઈ બીજા ગામમાં અનેકા આવા પ્રસંગ આપણે નથી સાંભળ્યા? હમણાં બોલ્યોની બૂમો ઓછી પડે છે, પણ પહેલાં બોલ્યો છોકરાં ઉપાડી જાય છે એવી વાતો રોજ નહોતા સાંભળતા? આપણા લોકો એવા છે કે સામાને ઠોકર વાગે તેથી કશું શીખવાના નહિ, અને પોતાને ઠોકર વાગે ત્યારે એમની આંખ ઊંચી થાય. જોડેના ગામના બાલકોનો છોકરાને ભાગોળે પડેલાં છારાં જતી વખતે ઉડારી ગયાં, તે આજ એને પંદર વર્ષ થયાં. હવે આવશે એ છોકરો.’

બીજો કહેતો: ‘આપણા મોહનપરામાં ય ક્યાં નથી અન્યું? કાઠિ ચોરી નથી ગયું, પણ નાસી ગયાની વાત આપણી આંખે જોયેલી છે કે નહિ? સોમાનો છોકરો, ચતુર. આપ અક્રમી વેંત વગરનું મારતો, તે દસ જ વર્ષનો હતો પણ એક દહાડો ધરમાં માટીની હાંદવી ભાંગી ગઈ એ બીકમાં, આપ ખેતરમાંથી આવશે

એટલે મારશે તેથી ભાગી ગયો. આજે એને ૨૦ વર્ષ વીતી ગયાં. વચ્ચે કોઈ કહેતું કે મુંઝમું છે, વળી પછી કોઈ ખચર લાવ્યું કે નડિયાદના અમેરિકન દવાખાનામાં આવ્યો છે. એના ભાઈ તપાસ કરી આવ્યો પણ એનું નામ કંઈ નહિ. ’

એના અનુસંધાનમાં ત્રીજાએ વાત ઉપાડી લીધી: ‘હવે આટલે વર્ષે એને શોધવો એ ય મૂરખાઈ કહેવાય. નડિયાદ જેટલો નજીક એ આવે જ નહિ. ક્યાંય વટલાઈ ગયો હશે. ખ્રિસ્તી થયો હશે તો એ લોકોએ ઐરું પણ કરાવ્યું હશે. ભત્રું હશે તો એને હવે ધરગામે ય યાદ નહિ રહ્યું હોય. અને હોય તો ય, એને હવે સંધરાયે ય કેમ ? નાનો હોય તો સમજ્યા, પણ એવા મોટા વટલી ગયેલાને નાતમાં પણ કેમ લેવાય ?’

કોઈ પાણીવાળા બોલતા: ‘સાદલો એ મદારી જે હડીએ ચડે તો એને મારી જ નાખવો જોઈએ. ’

‘આ સરકારનું બધું ખાતું જ અધેર ચાલે છે. આમ કોઈનાં છોકરાંને ઉપાડી જાય તે કંઈ જોવી તેવી વાત છે ? હાથમાં આવે તો તરત એવા ને ભરખખરમાં ગોળીએ વીંધી દેવો જોઈએ. પણ દહાડો જાય છે તેમ કાયદા ઢીલા થતા જાય છે. ફાંસીની સજા કોઠને જ કરે છે. અસહના વખતમાં કાયદા હતા એના જેવા એકે ય નહિ. ચોરી કરનારનો હાથ જ કાપી નાખે. પારકી ઐરી ઉપર નજર કરનારની આંખ જ ફેડી નાખે. ગાળ બોલનારની છાત્ર કાપી નાખે.....’

‘આપણને કંઈ ઓછું લાગે છે ? પણ આ હાથ જાલોને ખેસી રહ્યા—શું કરીએ ? અમણ અને આંધળો ખરાખર. હમણાં કાયદો જાણતા હોઈએ તો તરત કશું કરીએ. આપણાંથી જે બન્યું તે સામા ગામ સુધી બહો ખાઈ આવ્યા. ’

૫૮ કળિયુગ

‘એ આંકડા જાણનાર આ આપણા કસ્તુર શેઠ. આવે વખતે એમની બુદ્ધિ કામમાં આવે. સરકારી માણસોને એ ઝોળખે પણ ખરા, અને લાગવળ પણ ખરી.’

કસ્તુર શેઠ ચોરામાં ગયા હતા તે દુકાનનાં (રહેતા પણ એમાં) પગથિયાં ચડતાં બોલ્યા: ‘ચોરનારની ચાર (આંખ) અને આપણી બે. તરત ખબર પડી હોત તો એને પકડી પણ પડાત. હવે તો કાયદેસર જે થાય તે ખરું. આ મુખી પાસે જઈ આવ્યો. મુખીએ રિપોર્ટ ફાડ્યો. વરતણિયો નડિયાદ એ લેખને મોકલ્યો પણ ખરો.’

‘પોલીસ ને પોલીસ ! ચોરના બાઈ એ વળી બંટીઠોડા ! ખાતર કેડે દોવેલ. આ ભગત બિચારાને સાનજાન નથી, અને કાલ એને ધોંચપરોણો કરશે—તમે ક્યાં હતા ? છોકરો તમે ક્યારે છેલ્લો દેખેલો ? કેટલા કલાક પછી તમને ખબર પડી ? અને કાણમોંકાણુ આવ્યા હોય ત્યાંય લાડવા જમવાના બોળે.’

કસ્તુર શેઠે એને સ્વીકાર કરતાં કહ્યું: ‘એ બધુંય સમજીએ છીએ, પણ આપણા હાથપગ એ. બીજુ આપણે કરીએય શું?’

કાંઈએ બિચાર આવતાં પૂછ્યું: ‘એ વાદી લોકો નડિયાદ સ્ટેશન ઉપર પડ્યા રહે છે. ત્યાં તપાસ કરી હોય તો ન મળી રહે?’

કસ્તુર શેઠે હસ્યા: ‘ચોર તે કંઈ દાણીને ઘેર ગાફુ છોડતો હશે ? નાડિયાદમાં પોલીસનું મોટું થાણું રહ્યું. પકડાઈ જતાં વાર લાગે ? ત્યાં પડ્યો હોય તો પણ તરત ચાલતી પકડે.’

માણસ મનમાં પરણે ને મનમાં રાંડે, તેમ એ વિચાર તરત જન્મીને ગુજરી ગયો.

કસ્તુર શેઠે છતાં એ વાતના અનુસંધાનમાં ઉમેયું: ‘આપણે

પોલીસને ખબર આપીએ એટલે તરત એ એવા પડાવ ન્યાં પડ્યા હોય ત્યાં તપાસ કરે જ. એ લોકોને ય, આવા કેસ પકડે તો પગાર વધે છે, ઉપલી જગા મળે છે, એટલે આપણા કરતાં એ ઓછા કાળજી નથી રાખતા. પણ મેં કહ્યું તેમ ચોરનારની ચાર અને આપણી બે, એટલે એ ય ધારે તો ય બધાંને શી રીતે પકડી શકે ?’

અને કસ્તુર શેઠના એ અભિપ્રાયમાંની વાત ખોટી પણ ન હતી. થાણે રિપોર્ટ પહોંચતાંજ, જમાદારે જેવી એ વાત જાણી એવી, એ માપલાના મુકામે આવ્યો.

ખૂટ ઉપર સોટીને ગેલ કરાવતાં જમાદારે કહ્યું: ‘કેમ, માપલા, આજ કંઈ નવાજૂની કરી છે ને ?’

‘શાની સાહેબ ?’

‘અમને હમણાં ખબર આવી ગઈ. મોહનપરામાંથી છોકરા...’

માપલાએ મૂગા રહેતાં ઇશારત કરી. તે વખતે ગોવિંદને અમદાવાદ વિદાય કરવા રામપ્રસાદ તૈયાર કરતો હતો.

જમાદારે કહ્યું: ‘મારો હિસ્સો.’

‘માપલો બોલ્યો: ‘સા’બ! હજુ માલ તો વેચાવા દો.,

‘અચ્છા! શીર મીલેગા.’ કહીને જમાદાર વિદાય થયો.

આજે શનિવાર. ગોવિંદને ગૂંમ થયાં સાત દિવસ થયા. ગયા શનિવારે એ ચોરાયો હતો. ગોકુળમાંથી ગિરિધરના જવાને લીધે ગોપીજનવલ્લભની જે સ્થિતિ થઈ હતી, તેવી દશા મોહનપરાના મંદિરવાળા ફળિયાની થઈ હતી. ફળિયાનાં ઘર એના વગર સૂનાં પડ્યાં હતાં. પોપટનો કલકંઠ ભરાઈ આવ્યો હતો. મંછા ગાયે પણ તરણાં લેવાં તન્યાં હતાં. દિવસરાત પ્રભુ નામ પુકારે તેમ ભગત ગોવિંદ...ગોવિંદનો પોકાર કરતા હતા. અને શિવશંકર બહાવરા બન્યા હતા.

એમની આંખમાં કાયમ પાણી જણાતાં. પોપટને સવાલ કરતાં ગદ્ગદ કંઠે એ કહેતા: ‘બેટા, નારણુ! સાચું કહેજે, ગોવિંદ જડશે કે નહિ?’

નારણુ આવા જવાબ આપવા ટેવાયો ન હતો. મોજમાં આવે ત્યારે હકારમાં ડોકું ધુણાવે, મોજમાં આવે ત્યારે નકારમાં ધુણાવે. એમાંથી શા ઉપર આધાર રાખવો એ શિવશંકર નક્કી કરી શકતા નહિ. સૌથી પ્રથમ વખતનો જવાબ સાચો માનવો, એમ જે એ જોવા જાય તો નિરાશ થવા જેવું હતું. પરંતુ તે વખતે નારણુ વગર સમજ્યે જવાબ આપ્યો હતો, અને તેથી ખીજે વખત એને સમજ પાડીને પૂછ્યું ત્યારે એણે હકારમાં જવાબ આપ્યો હતો.

વળી તે પછી ત્રીજે વખતે પણ એણે સ્પષ્ટ 'જડશે' એમ કહ્યું હતું. તે પછી ત્રણ વખત નામાં પણ ડોકું ધુણાવ્યું હતું. છતાં નારણના બીજા અને ત્રીજા વખતના જવાબને બુદ્ધિપૂર્વકનો, અક્કલ હોશિયારીનો અને અગમચાણી તરીકનો માનતા એ હતા. છતાં દિવસમાં બીજું કંઈ ન સૂઝે ત્યારે વળી એ નો એ સવાલ નારણને એ કરતા હતા.

ગોવિંદની માયા નારણને પણ હતી. જન્મ અને મરણની વાત સૌ પ્રાણી સમજતાં હોય છે. એના તત્ત્વજ્ઞાનમાં એ નહિ સમજતાં હોય તે બને. પરંતુ પ્રત્યક્ષ જન્મ-મરણના દાખલાઓથી એ એનો અનુભવ કરી શકતાં હોય છે. એટલે ગોવિંદ મરી ગયો. એમ જો શિવશંકરે કહ્યું હોત તો નારણને કંઈ કાચું પાકું સમજત. પણ ગોવિંદને કોઈ લેઈ ગયું—ઉપાડી ગયું, એ એને સમજાયું ન હતું.

નારણને એ પણ સમજત, જો એ થોડો મોટો થયો હોત અને ઊડતાં આવડ્યું હોત, પાંખો ફફડાવીને એણે હવામાં તરવાની મોજ માણી હોત, અને પછી એને પકડીને આ પાંજરામાં પૂર્યો હોત તો ગોવિંદને પણ પોતાની માફક પાંજરામાં પૂરવા કોઈ લેઈ ગયું હશે, એમ એને જાતઅનુભવથી ખ્યાલ આવત. પરંતુ નારણ તો પાંખો ફફડાવતાં શીખ્યો નહોતો તે પહેલાં અહીં આવીને એડો હતો. અને સાચે જ, નર્મદાને એ બા કહેતો, અને શિવશંકરને એ બાપુ કહેતો ત્યારે પોતાને સૃષ્ટિ ઉપર લાવવામાં કોઈ બીજાંઓનો હિસ્સો હતો એનો એને ખ્યાલ પણ ન હતો.

એટલે શિવશંકરના પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં પહેલાં એ સામે પ્રશ્ન કરતો: 'ગોવિંદ ક્યાં ગયો?'

કર કળિયુગ

‘મદારી લેઈ ગયો.’

‘મદારી કાણ?’

‘સાપ કાઢનાર.’

‘સાપ એ કાણ?’

‘તારો બાપ.’ શિવશંકર હૈયાના દુઃખને લીધે સહેજ સહેજમાં ખિન્ન થઈ જતા.

‘મારો બાપ એ કાણ?’

આનો તો અંત જ ક્યાંથી આવે? એટલે શિવશંકર કહેતાઃ ‘એ બધું તને ના સમજાય. જે સમજે એનો જવાબ સાચો પણ ન પડે. તેથી જ પક્ષીઓનો, પ્રાણીઓનો, બોલતાં ન શીખ્યાં હોય તેવાં બાળકોનો જવાબ સાચો પડે છે. મારે તારે જાણવાની કશી જરૂર નથી. ફક્ત ગોવિંદ જડશે કે નહિ, એટલો હા-ના માં જવાબ આપને.’

આ બધા શિવશંકરના ઊંડા તત્ત્વગાનમાં નારણ કેટલું સમજ્યો એ તો એ જાણે. પરંતુ એમાં પોતાની ઉપેક્ષા થઈ હોવાથી એ પણ ખિન્ન થોડો હોય તેમ જવાબ આપેલોઃ ‘નહિ જડે જવ.’

એ ખિન્ન થઈને બોલે છે એટલે એ વાત સાચી ન માનતાં, શિવશંકર એને બારણું ખોલી પાંજરા બહાર કાઢતા. હાથ વતી પંખાળતા. થોડાં વખાણ કરતા. અને એનો મિનજ બરાબર ઠેકાણે આવ્યો એ ફરી પૂછતા. એનો મિનજ ઠેકાણે આવ્યો કે નહિ, તે જાણવાની રીત સહેલી હતી. નારણ બરાબર ખુશ મિનજમાં આવતો ત્યારે એની ડોક, ધડિયાળનું લોલક નિયમિત જેમ ઝુઝતું હોય છે, તેમ ઝુલ્યાવ્યા કરતો. અને એ વેળાએ શિવશંકરને જોઈ તો જવાબ મળી પણ જતો.

છતાં બોલવા શીખેલો પોપટ, ખીખં પ્રાણીઓ જેટલો પ્રાકૃત ન ગણાય એમ માની એ મંછા ગાય આગળ પણ બોલ નાખતા: 'બેટા ! તું મનમાં હોય તેવો જવાબ ન આપે તો ' સામે જ દેખાતી રણછોડણની મૂર્તિ તરફ આંગળી કરી એ કહેતા: 'તને રણછોડ-જીના સમ છે. ગોવિંદ જડશે કે નહિ ?'

મંછા છેલ્લે છેલ્લે એટલી સ્વાર્થી થઈ હતી કે એને ઘાસપૂજો કરવા સિવાય ખાલી હાથે ગમે તે જાય, નર્મદા કે શિવશંકર, પણ માથું વીંઝી છાંસિયું જ કરતી. અને તે રીતે એણે તરત છાંસિયું કર્યું. અને તેથી માથું આડું અને જીભ એવું વીંઝાયું કે એને હામાં ગણવું કે નામાં એ જ શિવશંકરથી નિર્ણય ન થઈ શક્યો.

એના સ્વભાવને ઝોળખતા શિવશંકર ખીજી વખત ખાલી હાથે ન ગયા. દાણને ગમાણમાં મૂકતાં જ એ ડોકું જંચુંનીચું કરતાં ખાવા લાગી. શિવશંકરે તે સાથે જે સવાલ કર્યો તે સાંભળવામાં એને ધ્યાન જ ન હતું. પરંતુ ખાતી વખતે પ્રાણીને મોં જંચુંનીચું કરવાની જે ટેવ હોય છે તે પ્રમાણે ઉપરા ઉપરી ત્રણ વખત હકારમાં રમોં ડોકું ધુણાવ્યું.

શિવશંકર આશાથી જીભરાઈ જતાં રસોડામાં દોડ્યા. નર્મદાને કહ્યું: 'ગોવિંદ આવશે.'

નર્મદાને પણ ગોવિંદનો આધાત લાગ્યો હતો. પરંતુ એ સ્ત્રી હોવા છતાં શિવશંકર જેટલી વિહ્વળ થઈ નહોતી. એણે સવાલ કર્યો:

'શા ઉપરથી કહો છો ?'

'મંછાએ ડોકું હલાવી હા પાડી.'

'તમે એમ કરતાં કરતાં ગાંડા ના થઈ જાવ એ જોજો. તમારું આ બધું શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ક્યાં પલંગી ગયું ?'

૬૪ કળિયુગ

‘તને ખબર નથી. પોપટનું કદાચ ખોટું પડે. પણ ગાય સ્નાત્રમાં કેટલી પવિત્ર અને પૂજવા લાયક મનાઈ છે? એનામાં ભગવાનનો વાસ છે. એનું ખોટું ન પડે. ત્રણ વખત એકસાથે ડોકું હલાવી હા પાડી છે.’

શિવશંકરના મગજને અસ્થિરતા જેવું છે, એમ નર્મદાને એ ત્રણ દિવસથી જાહેર જાહેર શંકા પડી હતી. આ એટલા એમાં વધુ ટેકા આપતી હતી. એટલે એની ચર્ચા ન કરતાં નર્મદાએ કહ્યું: ‘સારું, ગોવિંદ પાછો આવશે તો કેને નહિ ગમે? આખું ગામ રાજ થશે. ?

આમ ધરનાં સાથે એ ગોવિંદની ચર્ચા કરતા ત્યારે એમનામાં બુદ્ધિ નથી એટલે જ કોઈ વાંધા કાઢે. પરંતુ એથી આગળ વધી એ રણછોડજી અને લક્ષ્મીજી આગળ પોતાનું એ દુઃખ પ્રદર્શિત કરતા ત્યારે તે બુદ્ધિ સાથે શરીરનું જ્ઞાન પણ ગુમાવી બેસતા. જાણે ભગવાન એમનો કોઈ મિત્ર હોય, અને આપતિમાં મદદ કરી શકે તેવો સંપતિમાન હોવા છતાં ગણ પ્રાણુ આવ્યો હોય અને મદદ ન કરતો હોય, તે ઘડીએ મિત્રભાવે એ કડક શબ્દો માણસથી સ્વાભાવિક બોલાઈ જાય તેમ એ બોલ્યે રાખતા.

‘તારી આખી જિંદગી સેવા કરી, પણ કોઈ દિવસ કશું મેં માગ્યું છે? બાળકની, એક શેર માટીની ખોટ છે પણ તે મેં માગી છે?’

રણછોડજી જાણે હસીને જવાબ આપતા હોય કે, ‘મેં ક્યારે કહ્યું છે કે તેં માગ્યું છે?’

‘તો મારી આ માગણી કખૂલ રાખવી પડશે.’ અને રણછોડજી કદાચ ન સ્વીકારે એ બીકે ભાર દેતાં એ કહેતા: ‘એમાં મારી જેમી તારી પણ આગર છે. રણછોડજીના પૂજારીનું બદનામ એ બેગું વારું બદનામ ખરું ને?’

રણુછોડણ ગંભીર બની જાણે બધી વાત સાંભળી લેવા માગતા હોય તેમ કંઈ બોલ્યા નહિ.

શિવશંકર સ્વગત બોલ્યા: ‘ જો તું મારી આટલી માગણી નહિ માને તો, સૂરજરામ તરવાડી કહે છે તેમ, તેં મને તારી પૂજા કરવાને લાયક ગણ્યો નથી એમ હું સમજી લેઈશ. ’

રણુછોડણ ફિક્કું હસ્યા હોય તેમ લાગ્યું.

‘ હસવાની વાત નથી. ’ શિવશંકરે કહ્યું: ‘ અત્યાર સુધી મારે માથે બદનામી આવી છે તે મેં મૂંઝે મોંએ સહી લીધી છે. નર્મદા વિધવા હતી કે નહિ, એની મેં કોઈ દહાડો ભાંજગડ કરી નથી. અને કદાચ એ વિધવા હોત એમ સૂરજરામ તરવાડી સામિત કરી લાવ્યા હોત તોપણ મેં એને કાઠી મૂકી ન હોત. દગો કર્યો તો એના બાપે કર્યો. કન્યા તો ગાય જેવી ન્યાં દોરે ત્યાં જાય. હું દોરી લાવ્યો ત્યારે એ આવી. એને દોરી લાવતાં પહેલાં હું ગાંધેશ રહ્યો તે મારે ભગવતું જોઈ એ. સૂરજરામ તરવાડી કહે છે કે એવું લોકાચાર વિરુદ્ધનું પગલું જરે, જેને એની નાતે તજ્યો હોય તેની પૂજા ભગવાન કદી સ્વીકારે નહિ. ગુરુડના આખ્યાનમાં એ ઉઘાડી વાત છે. ગુરુડને પોતે ભગવાનનું વાહન છે, એ માટે ઘણું અભિમાન આવ્યું હતું. અને તેથી નાતની એણે ઉપેક્ષા કરી. નાતે પછી એને નાત-ખહાર મુક્યો. ભગવાને તરત સંભળાવી દીધું કે નાતખહારિયાને હું ન સંધરી શકું. ગુરુડને જો ભગવાને ન સંધર્યો તો પછી શિવશંકરને પણ પૂજારી તરીકે કેમ સંધરે? સૂરજરામ આગળ કહે છે કે, સતયુગ હોત તો ભગવાને જાતે શિવશંકરને પૂજાની ના કહી દીધી હોત. પરંતુ આજે કળિયુગ છે એટલે પરોક્ષ રીતે ના કહેવડાવે છે. સૌથી પહેલું એને બાળક નઆપ્યું. બીજું એની ઉપર આસ્થા રાખનારને જ ભગવાન પરચો બતાવે છે. જુવાનીમાં એના હાથે જે રોગ મટતા,

તે પાછળ મટતા બંધ થયા. એકમાં, ભૂતને બદલે બીજી દવા અપાઈ જતાં, રીઆઈને મોત પણ થયું હતું. એ ભૂત ભયંકર હતી તે પોતાનો ગુનો પોતે કબૂલ કરી પંજી વેદુ મૂકી દીધું. જેવટ બકાર ભગતે ગામમાં સૌ કરતાં વધુ માયા બતાવી તો એનો જ દીકરો, એની બાણીના હાથે ગૂમ થયો. પંજી ભગવાન તે કંઈ આપણા લોકને કાનપટી પકડીને કહેવા આવે કે તમે પૂજારી રાખ્યો છો તેને હું લાયક માનતો નથી ? કળિયુગમાં તો એ પરચો જ બતાવે. સત-યુગ હોત તો મોઢામોઢ આવીને ય કહેત. ’

સૂરજરામ તરવાડીએ ગોવિંદની ચોરી થયાના પ્રસંગે બહેર કરેલો ચુકાદો શિવશંકરે રણછોડજીને પૂરેપૂરો સંભળાવ્યો. અને સીધા પ્રશ્નો કરવા માંડ્યા : ‘ ગરુડ પુરાણનું આખ્યાન મેં કંઈ થોડું નથી વાંચ્યું ? ગરુડના જેવો મેં કદી ગર્વ કર્યો છે ? નાતે મને નાતબહાર પણ મૂક્યો નથી. મારી નાતમાં મારું લહાણું ચાલું છે. નહિ તો મારી બાણી મારે ઘેર આવે પણ શી રીતે ? અહીંના પાલણીએ તો અદેખાઈના માર્યા મારી સાથે રોટીવ્યવહાર બંધ કર્યો છે. એ મારો નાતના પણ નથી. એ મોઢ છે અને હું ઔદિચ્ય પાલણી છું. છતાં એમાં મારો ગુનો હોય તો કહી દે, હું તારી પૂજા છાડી દેઉં. પાલણીનો દીકરો છું, કથાવાર્તા અને ભિક્ષાવૃત્તિ કરી ખર્ચશ. ’

રણછોડજી સામે આમ આટલું બોલ્યા છતાં એ મગનું નામ મરી ન બોલ્યા હોઈ, શિવશંકર લક્ષ્મીજી તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં કહેતા : ‘ તમારા કહેવાથી ભગવાને બલ્યાને મદદ કરી છે. તમને જો ખાતરી થઈ હોય કે મેં તનમનથી તમારી સેવા કરી છે, કદી કાંઈનું અહિત ઇચ્છ્યું નથી. અને તમે જે ધડીએ જે સ્થિતિમાં રાખ્યો તેમાં કાયમ આસ્થા રાખી ફક્ત તમારું જ નામ રટણ કર્યું છે, તો આ ગરીબ પૂજારી ઉપર આવેલી બદનામી ટાળી દો. ’

લક્ષ્મીજી જાણે હસીને ન બોલ્યાં હોય: ‘મારું વળી એ કે દેહાડે
આને છે?’

તેમ શિવશંકરે સામું કહ્યું: ‘હું એ કેમ માનું? જે તમને
લીધા વગર કોઈ જગાએ એકલા ડગલું ભરતા નથી, તે તમારું ન
માને?’

પરંતુ બંને એટલાં ગંભીર લાગ્યાં કે કામ કરશે કે નહિ, તે
સમજાયું નહિ. આવી સ્થિતિમાં માણસ જેમ વધુ આજીજી કરવાનું
મૂકી દેખે છેવટના નિષ્ક્રિય ઉપર આવી જાય તેમ શિવશંકર સાત
સાત દિવસની વિનવણી પછી, છેલ્લા પગલા ઉપર આવી ગયા.
બોલ્યા: ‘દ્રૌપદીનાં ચીર પૂર્યાં, સુધનવાને તેલની કડકડતી કઢાઈમાંથી
ઉગાર્યો, કુંવરબાઈનું મામેરું કર્યું, અને એવાં એવાં ભક્તોનાં કંઈ
કંઈ કામ કર્યાં. એ બધાં જાણે મારા કરતાં મોટાં હતાં, એમના વાદ
તો હું જાણે ન કરું. પણ તેં માંજરનાં નિભાડામાં બળત્રાં બાળ
બચાવ્યાં, એ માંજરનાં બચ્યાં જેટલીય મારી તારા આગળ કિંમત
નહિ?’

અને એ જાતની અગાઉ કાકલદીઓ થઈ ગઈ છે તે સાંભરી
આવતાં શિવશંકર અટકી જઈ બોલ્યા: ‘આખી જિંદગી મેં મારા
માટે કંઈ માગ્યું નથી. માગીશ પણ નહિ. પરંતુ આ કલંક હું કોઈ
દિવસ નહિ વેડી શકું. તારે ગોવિંદ પાછો લાવવો પડશે. આજે
સાત દિવસ તો થયા. બીજા સાત દિવસમાં એ પાછો નહિ આવે
તો માનીશ કે સૂરજરામ તરવાડી સાચા છે. એમણે કહ્યું છે તે
સાચું છે. તેં મારો પૂજારી તરીકે સ્વીકાર કર્યો નથી. એટલે પછી
તું મારું કામ પણ શી રીતે કરે? હું પછી તરત મંદિર છોડી ચાલ્યો
જઈશ.’

૬૮ કંઠયુગ

અને જ્ઞાન ભૂલી એ મૂર્તિઓ આગળ શિવશંકર કલાકો સુધી પડ્યા રહેતા.

x

બકાર ભગતની પ્રભુ આગળ આટલી બધી જોરદાર માગણી ન હતી. એમણે પોતે પોતાનું આત્મશોધન ક્યું હતું. શિવશંકર એમાં પોતાનો દોષ જોતા હતા, ત્યારે ભગત એમાં પોતાનું એટલું પુણ્ય ઓછું એમ માનતા હતા. સવિતાની ભૂલને લીધે પોતાનો બાળક ખોવાયો એથી પ્રથમ એમને એ છોડી ઉપર ગુસ્સો ચડ્યો હતો. પરંતુ આત્મશોધન કરતાં એ ક્રોધ એમને અકારણ લાગ્યો. એમાં એનો એમને દોષ પણ ન લાગ્યો. ત્રીજો દિવસે મહારાજે સવિતાને એને ગામ મોકલી દીધી ત્યારે સૌથી વધારે વિરોધ કરનાર પણ ભગત હતા.

એમણે કહ્યું: ‘એ છોડીનો બચારીનો કશો દોષ નથી. મારા જાગ્યમાં હોય તેમ જ અને. નિમિત્ત એના માથે ભગવાને નાખ્યું એટલું જ, બાકી જે અને છે તે તો દરેકના જાગ્ય પ્રમાણે જ અને છે. છોકરો અને છોકરાની વહુ ગુજરી ગયાં ત્યારે એ છોડી ક્યાં હતી?’

પરંતુ એમની એ દલીલ કંઈ કામ ન લાગી અને સવિતા એના બાપ પાસે ગઈ.

ભગતની આજે ભગવાનને એક જ પ્રાર્થના હતી: ‘તું જે કરતો હશે તે સારું જ કરતો હશે. મારા અકકર્મીના કરમમાં છોકરાનું સુખ નહિ હોય તેમાં તું શું કરે? જોવિંદનો આવરદા હશે, અને મારા કરમમાં એનું સુખ નહિ હોય, એટલે એના બલા માટે જ તેં એને મારી પાસેથી લેઈ લીધો હશે તો ય કોને ખબર? એ જ્યાં હોય ત્યાં સુખમાં હોય એટલે મારે બસ. હું બીજું કશું માગતો નથી. એનું એક વખત મોઢું જેવા દે. એને હેમખેમ દેખું એટલું જ હું માગું છું!’

૨ મરાય દિવેટિયા અમદાવાદના સેસન્સ જજ હતા. આઈ. સી. એસ. હતા. એમનાં પત્ની કપિલાબહેન ઇન્ટર થયેલાં હતાં. વિધવા થયા પછી એમણે રામરાય સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું હતું. નાગર જ્ઞાતિમાં એ વખતે આ લગ્ને ઘણો ઊંઘાપોહ મચાવેલો.

કપિલાબહેનને એ બાળકો જન્મીને ગુજરી ગયા પછી સંતાન થયું ન હતું. રામરાય ચાલીસ વર્ષના હતા. કપિલાબહેનને પણ સાડત્રીસમું વર્ષ જતું હતું. છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી બંનેને બાળકની ઝંખના થયા કરતી. બાળક વગરનું ઘર અને હૈયું ખાલી ખાલી લાગ્યા કરતાં હતાં.

શરૂઆતમાં બંને એકબીજાની આ વાસના છુપાવતાં હતાં. પરંતુ દિલનું દર્દ કેટલો વખત છૂપું રહે ?

રામરાયે છુપાવવાનું કારણ આપતાં જણાવ્યું : ‘કપિલા ! સાચે જ મને એમ હતું કે હું મારી આ ઝંખના વ્યક્ત કરું તો તમારા સ્ત્રીહૃદયને આઘાત થશે, એમ માનીને જ હું આજ સુધી એ છુપાવ્યા કરતો હતો.’

કપિલાબહેન હસીને બોલ્યાં: ‘મને તો મનમાં કહું કહું
પણ સમયથી થયા કરતું હતું. પરંતુ તમારા મુખ સામે જોતાં જ
જીભ ઉપર આવેલો શબ્દ હું ગળી જતી. થનુ કે તમે મને હસી
કાઢશો—હા જમે તેટલી કેળવાય તો પણ એ બાળકની ઝંખનામાં
પ્રાકૃત હા જોવી જ રહેવાની !

બંનેએ પછી પોતાના સંસારઆગમાં બાળક રૂપી ફૂલછોક
બહારથી લાવીને રોપવો એમ નિર્ણય કર્યો. રામરાય મૂળથી સ્વતંત્ર
વિચારના હતા. આઈ. સી. એસ. હતા, છતાં એ બીજા સિવિલિયનો
જેમ પરદેશી નહોતા બની ગયા, પશ્ચિમનું જ સારું એવું પણ
એમને નહોતું વસી ગયું. જ્યાંથી સારું લાગે તે અપનાવવું, અને
જમાના પ્રમાણે સારાસારની નવી વિચારસરણી ન હોય તે
જન્માવવી જોઈએ એમ એ માનવાવાળા હતા.

આ એમના સ્વભાવને લીધે બાળકનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે
એમણે નવી વિચારણા કરી. કપિલાબહેનને જણાવતાં એમણે કહ્યું:
‘કપિલા ! આ મારો વિચાર તમને કેવો લાગે છે ?’

વિચારને સામા આગળ રજૂ કરવાની રામરાયની આ એક
અનોખી શૈલી હતી. કોઈ વખત એ પોતાની માન્યતા બીજા
ઉપર લાદવાનો પ્રયત્ન કરતા ન હતા. પરંતુ પોતે આ માને છે,
એ વિષે તમારું શું માનવું છે ? આ એમનો હમેશનો એક પ્રશ્ન
હતો. વિચાર ગંભીર હોય, નવીન હોય, તરત જવાબ ન આપી
શકાય એવો હોય તો એ તુરત જણાવતા—હમણાં કંઈ ઉતાવળ
નથી. પૂરતો વિચાર કર્યા પછી જ નિર્ણય ઉપર આવો તે જણાવજો.

એટલે એમની એ રીત પ્રમાણે બાળક બાળતો પ્રશ્ન એમણે
કપિલાબહેન આગળ મૂક્યો. કોઈ પણ માબાપવાળા બાળકને દત્તક

લેવો એ ચાલતી આવેલી રૂઢિ કરતાં કોઈ અનાથ બાળકને ઉછેરવો, પોતાનો કરી લેવો એમાં એમને વિશેષ માનવના લાગતી હતી. કોઈ પણ માઆપને પોતાનું બાળક બીજાને આપવાની અંતરની ઇચ્છા હોય જ નહિ. છતાં દત્તકમાં જે અપાય છે તેમાં પોતાના એ બાળકને અહીં પોતાને ઘેર જે મિત્રકન મળશે તે કરતાં ત્યાં વધારે છે, મોટું સુખ છે, એ કારણે જ માઆપ બાળકને દત્તક આપવા તૈયાર થાય છે.

આ કરતાં જે બાળકોની કોઈ સંભાળ લેનાર નથી તેવાં બાળકોને દત્તક લેવામાં આવે તો અનાથ બાળકોનો પ્રશ્ન અમુક અંશે ઓછો થાય. અને આવાં અનાથ બાળકોને જે દત્તક લેવામાં આવે તો એ એક આવકારપાત્ર પદ્ધતિ છે. દત્તવિધાનમાં એક એવી કલમ છે કે દત્ત જનાર બાળકના માઆપમાંથી એકની સંમતિ હોવી જોઈએ. તે સિવાય દત્તક લેઈ શકાય નહિ. આ કલમમાંથી અનાથ બાળકો માટે, જેમનાં માઆપ નથી તેમને માટે એ નિયમ ન ગણવો એવો સુધારો થવાની જરૂર તેમને લાગી. પરંતુ એ તો હિંદુ કાયદાનો પ્રશ્ન હતો, વળી ધર્મનો સવાલ થઈ પડતો હતો. એટલે એમાં તરત કંઈ ન બની શકે. પરંતુ એ અંગે પોતે પ્રયત્ન કરવો એમ એમણે નિર્ણય કર્યો. અને આ પ્રશ્ન એ પોતા માટે વિચારતા હતા એવું જ કંઈ ન હતું. કારણ કે, આપ થવા માટે જ પુત્ર જોઈએ એવી કોઈ ગાંડી ધેલછા એમને સતાવતી ન હતી. ફક્ત એમના ખાલી ઘરમાં બાળકનો વાસ થાય એ જ ઝંખના હતી.

વળી એ વિચારમાંથી એ તો પાછા બીજા વિચારમાં ભિતરી ગયા, અને કપિલાગહેનને સવાલ કર્યો: ‘મને એક મૌલિક વિચાર રહ્યો. છોકરો જ શા માટે? એવી કોઈ અનાથ

૭૨ કળિયુગ

છોકરી હોય તો કેમ ન એને ઉછેરવી જોઈએ ?’

વિચારની મૌલિકતાનો આસ્વાદ કરતાં કપિલાવહેન જરાય આપ્યા વગર ફક્ત હસ્યાં.

‘કેમ, મારું કથન તમને બુદ્ધિમાં ન ગત્યું ?’ રામરાય કપિલાવહેન સામે મીટ માંડી રહેતાં બોલ્યા : ‘છોકરાછોકરીનો બેદ ઉછેરમાં, ફળવણીમાં, સમાજના સ્થાનમાં—જે બૂંસરો હોય તો છોકરા તરફનો પક્ષપાત દૂર કરવો જોઈએ.’ અને સહેજ રહીને કહ્યું : ‘આપણે તો જ્યાં ત્યાં ઘરમાં બાળક જ જોઈએ છે ને ? એ જ જો અંતરની શુદ્ધ ઝંખના હોય તો છોકરા હોય કે છોકરી હોય, તેમાં આપણને બેદ દેખાવવો જ ન જોઈએ.’

કપિલાવહેન અનાથ બાળકની વાતમાં જેમ તરત સંમત થઈ શક્યાં હતાં તેમ આમાં ન થઈ શક્યાં. એમણે કહ્યું : ‘આ બાબતમાં, રામ, હું તમને સંમત થતી નથી.’

આશ્ચર્ય પામતાં રામરાયે કહ્યું : ‘એક સ્ત્રી થઈને ?’

કપિલાવહેનને માટે પણ આ વસ્તુ શરમાવા જેવી હતી. સંક્રાંત સાથે એ બોલ્યાં : ‘રામ, તમારી એ વિચારસરણી હું બુદ્ધિથી જરૂર સમજી શકું છું. પણ વર્ષોના લોહીમાં ગેતરી આવેલા સંસ્કારને લીધે મારા હૃદયમાં પુત્રેષ્ણા વધુ પ્રમળ છે.’

‘શું આપણને એક છોકરી હોત તો પણ.....’

‘ના, એથી મને કનચિત અસંતોષ લાગત, પરંતુ જીવન આજે ખાલી લાગે છે તેવું ન જ જાસત, એની મને ખાતરી છે.’

‘એટલી અપૂર્ણતા ધ્યાનમાં લીધા વગર છોકરી ઉછેરવી એ વધુ શ્રેયસ્કર નથી લાગતું ?’

‘જુદિયા તો, મેં પ્રથમ જણાવી દીધું કે, લાગે છે. પણ જો આજે પસંદગી જ કરવાની હોય તો, પછી જેની પ્રમળ ઝંખના છે એને જ કેમ સ્થાન ન આપવું?’

રામરાય કંઈ વિચારતા હોય તેમ મૌન રહ્યા એટલે કપિલા-બહેને ઉમેર્યું: ‘ન્યાયમાં લાગણીને સ્થાન હોવું જ નથી એની મને પૂરતી ખબર છે.’

રામરાયે જાણે નિર્ણય કરી લીધો હોય તેમ એમની લાઝણિક હાથે, કપિલાબહેનને ખભે હાથ મૂકી, એ ટેકે ઊભા થતા હોય તેમ સોફામાંથી ઊંચા થતાં કહ્યું: ‘પણ હું અડીં કંઈ ન્યાય કરવા નથી બેઠો.’

અને બીજે દિવસે એમણે અમદાવાદના નાતજન કે ધર્મના બેદલાવ વગર કેવળ માનવતાના પાયા ઉપર ઊભા થયેલા, અને હિંદના દાદા, દાદાભાઈ નવરોજીના પ્રાતઃસ્મરણીય નામથી જોડાયેલા, દા. ન. અનાથાશ્રમ-અમદાવાદના મંત્રીને પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરતો ૨૧-૪ વર્ષના કોઈ અનાથ બાળકની માગણી દર્શાવતો પત્ર લખ્યો. મંત્રી પોતે રામરાયની નવી વિચારસરણીથી જોટલા ખુશ નહોતા થયા તેથી અનેક ઘણા રામરાય દીવેટિયા-સેસન્સ જજ પોતાના અનાથાશ્રમમાં રસ લે છે, એમણે પોતે પણ એક બાળક એમાંથી લેઈ ઉછેરવા માંડ્યું છે, એ નિમિત્તે શકેગમાંથી સારું ફંડ થઈ શકશે, એ વિચારથી એ ખુશખુશ થઈ ગયા હતા. અને આવતો વાર્ષિક સમારંભ તેમના પ્રમુખપણા નીચે ઊજવેલો એમ તે જ સણે એમણે નક્કી કરી દીધું.

તે સાંજે જ મંત્રી અનાથાશ્રમમાં ગયા. વ્યવસ્થાપકને હકીકત કહી. ૨૧-૪ વર્ષનાં તે વખતે ૧૧ છોકરા હતા, પરંતુ ન્યાયમૂર્તિના

અંગલાને શોભે તેવું કાઠી લાગ્યું નહિ. એવું કાઠી બાળક વહેણમાં વહેણી તકે મેળવવાનો મંત્રીએ વ્યવસ્થાપકને હુકમ કર્યો. રામરાયને પત્રથી જવાબ આપી શકાય તેમ હતું, છતાં બીજે દિવસે જાતે અંગલે મળીને પોતે વહેણી તકે ઘટ્ટું કરશે અને એવી બીજી મંત્રીની આવડત બતાવી એ કૃતકૃત્ય થઈ આવ્યા.

આ વાતને એ માસ થઈ ગયા હતા; ત્યાં કાળિદાસ પાસે જોવિંદ આવ્યો. સાચે જ રામરાયના અંગલે શોભી ઊઠે તેને એ બધી રીતે હતો. આવી સરસ મિત્રકવનો અને તેટલો પૂરતો ઉપયોગ કરી લેવાનો કાળિદાસે વિચાર કર્યો. મંત્રીને આમાં ભેગવવાની એમને જરૂર ન લાગી. એમ. કરે તો સેક્સન્સ જગ જવાનું પોતાને સીધું ઓળખાણ ન થાય. અને એથી ભવિષ્યમાં જે લાભ લેવાય એ તો બાજુએ રહ્યો. પરંતુ પ્રથમમાંય કશે ફાયદો ન થાય. એ ખુશ થઈને દાન આપે તો અનાથાશ્રમને મળે. પણ એમાં કાળિદાસના ઊકરોએ શું બાજરી દીડી? એટલે અનાથાશ્રમને વચ્ચે લાવ્યા વગર આ સોદો સીધો એમની સાથે પનાવનો એમ કાળિદાસે નક્કી કર્યું.

એ પાંચ દિવસમાં જ એમણે એ પત્રી પણ નાખ્યું હોત. પરંતુ અમદાવાદના 'કલ્યાણ' દૈનિકમાં એ બાળક ગૂમ થવાના સમાચાર આવ્યા હતા. મોહનપરાનું કાઠી દૈનિકમાં સમાચાર આપવાનું સમજતું ન હતું. અને આજે બાળકો બોવાય છે ત્યારે જે જાહેર-ખજર આપવાની પ્રથા સંપૂર્ણ વિકસી છે તેવું તે દહાડે શહેરવાગાને પણ જ્ઞાન થયું ન હતું, એટલે એ શુદ્ધ મોહનપરાના ગ્રામ-જનોમાં તો હોય જ ક્યાંથી?

પરંતુ 'કલ્યાણ'ના નડિયાદના ખજરપત્રીએ પોલીસ કચેરીમાં જે બનાવનો રિપોર્ટ આપેલો તે ઉપરથી સમાચાર મોકલ્યા હતા.

‘મોહનપરા તા. નડિયાદમાંથી એક ગોવિંદ નામના ચાર વર્ષના છોકરાને ગામમાં આવેલો મદારી અપહરણ કરી ગયો છે. પોલીસ ચાંપતી તપાસ કરી રહી છે. આ જિલ્લામાંથી હમણું હમણું આવાં ત્રણ ચાર બાળકોની ચોરી થઈ છે. જે આ ચોરી પકડાશે તો તેમાંથી આપું કાવત્રું પકડાવાનો સંભવ છે. માનવતાને લાંછનરૂપ આવી અધમ ક્રાંટિના ગુનેગારોને પોલીસ વહેલામાં વહેલા પકડી સખત સજા કરે તો જ આવા કિસ્સા બનતા અટકે.’

આ સમાચારને લીધે કાળિદાસ ધીરજ પકડી રહ્યા હતા. ગોવિંદ એક અકવાડિયામાં આશ્રમનાં બાળકો સાથે એવો હળી ગયો હતો કે દાદાને સંભારતો ન હતો. મઝાથી રમ્યા કરતો હતો. મોહનપરામાં જેટલાં બાળકો એને લાડ કરાવતાં એથી વિશેષ અહીં હતાં. એનું ગોવિંદ નામ બુલાવવા કાળિદાસે પ્રયત્ન કરીનેયો હતો પરંતુ એમાં સફળતા મળી ન હતી. એટલે એણે નામની બદલ ચિંતા ન કરી. ગોવિંદ નામ કંઈ એક જ છોકરાનું આણું હોય છે ! છતાં પૂરતી તકેદારીથી કામ એ કરવાનો હતો.

વળી એ ઉપરાંત એને ખાતરી હતી કે કલ્યાણના એ સમાચાર રામરાયના વાંચવામાં નહિ આવ્યા હોય. કારણ કે એના મોટા ભોઈ અંગ્રેજ પત્રો વાંચવામાં જ માનતા હોય છે.

વળી કપિલાબહેન પણ અંગ્રેજ ભણેલાં હતાં. એટલે રામરાયને ઘેર ગુજરાતી છાપું નહિ જતું હોય તેવી કાળીદાસની ગણતરી હતી. છતાં એ શંકા દૂર કરવા બીજે દિવસે ફિરિયાવાળો એ બીજું છાપું વહેંચવા નીકળે તે પહેલાં રામરાયના બંગલે એ જાય છે કે નહિ તેની ખાતરી કરી લેવા કાળીદાસ એ રથને અડી ગયો. અને ‘કલ્યાણ’ નથી જતું તેની ખાતરી કરી.

૭૬ કળિયુગ

હતાં બાકી રહ્યું હોય તેમ ફેરિયાવાળો ચક્રર મારીને રસ્તા ઉપર આવ્યો ત્યારે એણે ખૂમ પાડી: ‘એ...ય. કલ્યાણ.’

ફેરિયાવાળાએ સાયકલ ધીમી કરી ‘કલ્યાણ’ આપ્યું. અને એ સાયકલ મારી મૂકવા જતો હતો ત્યાં કાળિદાસે રામરાયનો દ્વરથી ખંગલો ખતાવતાં કહ્યું: ‘પેલા જન સાહેબને ત્યાં ‘કલ્યાણ’ આપવું રહી ગયું છે? એમનો નોકર તમે ત્યાંથી ગયા ત્યારે કંઈ ખૂમ પાડતો હતો.’

સાયકલને મારી મૂકતાં ફેરિયાએ કહ્યું ‘ના, એ ‘કલ્યાણ’ નથી લેતા. બીજા કાઈને ખૂમ પાડતો હશે.’

કાળિદાસના જીવને હવે પૂરી નિરાંત વળી.

ફેરિયાની ખૂમો રરતો ગળવી રહી હતી:

‘કલ્યાણ...કલ્યાણ...કલ્યાણ...’

છાં બવિષ્યમાં પણ પોતે પકડાઈ ન જાય તે માટે કળિ-
દાસે પોતાના નામે બીજાને ગોવિંદને લેછને રામચંદ્રને
બંગલે મોકલ્યો. હકીકત નીચે પ્રમાણે જણાવવાની હતી.

એક ત્રિધવાને પેટે છોકરો જન્મેલો હતો. આઠ બીજી
ત્રિધવાઓ રસ્તો લે છે તેવો ન લેઈ શકી. એનો જીવ ન ચાલ્યો.
ભંચા ધરની હતી એટલે દવાખાનામાં બાળકને જન્મ થયો. એક
ગરીબ આઠને ઉછેરવાનું કામ સોંપ્યું હતું. છોકરો એને ઘેર
માની અદૃશ્ય હાયા નીચે બિછરતો હતો. મા કોઈ કોઈ વખત એને
જોવા જતી. છોકરાને ખબર નહોતી કે આ એની મા હતી. મા
તરફથી એને ખર્ચ પેટે રકમ મળ્યા કરતી હતી. ઉછેરનાર આઠને
પેટે પણ બાળક ન હતું એટલે એને અને એના ધણીને બાળકની માયા
લાગી હતી. વળી અતિ ગરીબાઈમાં મળતી મદદ પણ અંતેની
ધણી રાહત આપનારી થઈ પડી હતી.

પરંતુ છોકરાની મા ગઈ સાલ મરી ગઈ. જીવાની અને
વૈભવ એટલે બીજી વખત એ સ્થિતિ થઈ. લાગણીપ્રધાન એ
આઠએ છેવટ જાતે આપઘાત કર્યો. ધરનાં બધાંએ છેલ્લા વખતે
એની ઉપર એવી ચોક્કી રાખી હતી કે બાળકને મદદ તરીકે કંઈ
આપવા ઈચ્છે પણ આપી ન શકી. છતાં એ ગરીબને ઘેર છોકરો
વસતી પેટનો હોય તેમ ઉછેરતો હતો. અને હજી ઉછરત. પરંતુ
એ આઠ પણ મહિના ઉપર સાજીસમી હતી અને ફક્ત પાંચ દહાડા.

૭૮ કળિયુગ

તાવ આઘો ને ગુજરી ગઇ. ઘરમાં વૃદ્ધ પુરુષ એકલો રહ્યો. એ આશ્રમમાં સેવવા આઘો ત્યારે એની આંખમાં આંસુ માતાં ન હતાં. બાળક પણ દાદા દાદા કરતો એને ગળેથી ઝૂંકા પડતો ન હતો.

વૃદ્ધ ધણો ગરીબ હતો. ૨૦ વર્ષથી દમ હતો એટલે કયું કામ એનાથી થઇ શકતું ન હતું. દીકરીઓ પરણ્યાંથી એ સામરે હતી પણ એની ગરીબાઇને લીધે એકેય જુમાઇ એને સંવરવા તૈયાર ન હતો. અરે ! એકેય સંબંધ પણ રાખતો ન હતો. દીકરીઓને કદાચ આપતું લાગતું હશે. પણ એમનું શું ઉપજે ? એની સ્થિતિ જોતાં એને પણ અહીં આપની પાસે લાવવાનું મને મન થયું, પણ એણે કહ્યું, એવા મોટા માણસ પાસે હું નહિ આવું. મારી જિંદગીમાં મેં કોઇની પાસે લાંબો હાથ નહિ કરેલો તે હું એવા સારા માણસ આગળ મોં ન જ બતાવી શકું.

એને પડી રહેવાનું ફક્ત ઘર છે અને તે પણ રૂપિયા સાતસો દેવું છે એટલે રહેવાનું નહિ. અત્યાર સુધી દેવાવાળા ધીરજ રાખી રહ્યા હતા તેનું દારણ મરી ગઇ એ એની બાઇ હતી. એ મજૂરી કરી, થોડું અપાય તેટલું વ્યાજ આપતી, પગે પડતી, રડતી અને ઘરમાં પડી રહેતી હતી. એટલે દેવાવાળો હવે એ ડોસા પાસેથી ઘર લેઇ લેવાનો. ખરી રીતે અનાથાશ્રમમાં જો વૃદ્ધોને રાખવાની મર્યાદા હોત તો એને સાચે જ અનાથ ગણી આશ્રમમાં રાખવા જેવો ગણાય. પરંતુ બાળકોને જ એમાં રખાય છે એટલે બીજું શું થાય ?

બનાવટી કાળિદાસે આ બધો પરિસ્થિતિ એવી સિદ્ધતથી રજૂ કરી હતી કે રામરાયને પણ શંકા ન આવે. બાળક દેખાવડો હતો, વાને ઊંચળો હતો એટલે નપાસ પડવાની તો શંકા હતી જ નહિ. કપિલાબહેન કાળિદાસની વાત સાંભળતાં હતાં પરંતુ એમની દષ્ટિ ક્યારની બાળક ઉપર જ હતી. ગોવિંદ પણ અજાણી જગ્યાએ આવવાથી સ્તનમૂત થઇ ગયો હતો.

કપિલાબહેને એના સામે હાથ લંબાવતાં કહ્યું: ‘અહીં આવ
જોઈ, ભાઈ.’

બનાવટી કાળિદાસથી પણ એ અગમ્યો હતો. જો કે છેલ્લા
ત્રણ દિવસથી એની સાથેનો પરિચય આ નાટક ભજવવા પૂરતો
કેળવાયો હતો. એટલે તરત કપિલાબહેન ભણી પગ ડિપાડતા પહેલાં
ગોવિંદે કાળિદાસ તરફ નજર કરી.

કાળિદાસે કહ્યું: ‘જા ભાઈ, તારે તો હવે એમની પાસે
રહેવાનું છે.’

‘તારું નામ શું, ભાઈ?’ કપિલાબહેને પૂછ્યું.

ગોવિંદ કંઈ જવાબ આપે તે પહેલાં કાળિદાસે કહ્યું: ‘એનું
નામ, એની બાએ તો કંઈ મોટું પાડ્યું હતું. શું એ તો એ વૃદ્ધ
પણ બોલી શકતા ન હતા. એટલે એ પતિપત્ની એને ગોવિંદથી જ
બોલાવતાં.

‘તારું નામ ગોવિંદ?’

ગોવિંદે ડોકું હલાવી હા પાડી.

‘બહુ મજાનું નામ છે. ભગવાનનું પોતાનું નામ!’

કપિલાબહેન એને બંગલાના આગલા ચોમાનમાં હતાં ત્યાંથી
બંગલાની અંદર લેઈ જતાં બોલ્યાં: ‘તને મિડાઈ ભાવે છે ને
ભાઈ?’

કાળિદાસે કહ્યું: ‘આ સાહેબ! એને બિચારાને મિડાઈ શું એ
અજર નહિ હોય ને!’

કપિલાબહેને કહ્યું: ‘તને મમરા, પતાસાં, ગોળીઓ ભાવે
છે ને?’

ગોવિંદે ડોકું હલાવી હા પાડી.

પરંતુ એમાંની કોઈ ચીજ અંગલામાં હતી નહિ એટલે ખીરફીટ અને મગજ ગોવિંદના એ હાથમાં આપી થોડીવારમાં કપિલાબહેન રામરાય અને કાળિદાસ બેઠા હતા ત્યાં આવ્યાં.

કાળિદાસનું કામ હવે પતી ગયું હતું એટલે રામરાયે કપિલાબહેનને પૂછ્યું: ‘તમારો શો મત છે? એ ગરીબ ડોસાએ આપણે માટે જે બાળકને દુઃખ વેઠી ઉછેર્યો તેને મદદ કરવી જોઈએ કે નહિ?’

કપિલાબહેને તરત જવાબ આપ્યો: ‘એમાં મારા મતની વાત જ ક્યાં છે? એના સાતસોનું દેવું જતાં કંઈ મદદ થાય તેમ કરવું એ આપણી ફરજ ગણાય. બાકી બાળક ઉછેરવાની કિંમત તો કદી આંકી શકાય જ નહિ.’

રામરાય સંમતિ પૂછતા હોય તેમ બોલ્યા: ‘તો હજાર રૂપિયા આપીશું?’

કપિલાબહેન: ‘હા. એક લખી આપો. લાવું એકબૂક?’

કાળિદાસે કહ્યું: ‘સાહેબ! એ ગરીબ ક્યાં એક વટાવવા જશે? એમ હોય તો, એ અહીં આવવા આનાકાની કરે છે પણ દબાણ કરીને લાવું.’

રામરાય: ‘ના, ના, તમારા ઉપર કંઈ એવો અવિશ્વાસ નથી. તમે અબણ્યા છો પણ એક સંસ્થાના જવાબદાર માણસ છો ને? એવો અવિશ્વાસ.....’ ત્યાં જ એ વાક્ય અટકાવી કપિલાબહેન સામે નજર કરતાં એ બોલ્યા: ‘તિજેરીમાં એટલા રૂપિયા છે કે નહિ?’

‘છે.’ કહી કપિલાબહેન એ લેવા બેઠ્યાં હોય તેમ અંદર ગયાં.

કાળિદાસ પોતાનો વેશ પૂરેપૂરો સફળ બજવાઈ ચૂક્યો હતો તેથી અંતરમાં મલકાતો હતો. રામરાય ગોવિંદની લાંબી આંગળીઓ વારાફરતી ગણુતા એની સાથે ગેલ કરતા હતા.

કપિલાબહેને સો સોની નવ અને દસ દસની દસ નોટ લાવી કાળિદાસના હાથમાં મૂકી. એ ગણુયા વગર ખિસ્સામાં મૂકવા જતો હતો ત્યાં કપિલાબહેને એને ખાત્રી કરવા આગ્રહ કર્યો. ગણુીને એણે ખિસ્સામાં મૂકી. જવા એ અધીરો થઈ ગયો હતો, પરંતુ એવી ખોટી ઉતાવળ ન કરતાં, પોતાની સંસ્થા, મંત્રી સાહેબની દક્ષતા, આશ્રમની પ્રવૃત્તિઓ વગેરેની થોડી વાત કરી એ ઊઠવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર એ પોલીસને લેઈને આવી પહોંચ્યા. અને મિલિટરી હાથે સાહેબને સલામ કરી ઊભા રહ્યા.

‘કેમ’ એમ રામરાય સવાલ કરે તે પહેલાં કપિલાબહેને કહ્યું: ‘મેં ટેલીફિન કરી બોલાવ્યા છે.’ અને કાળિદાસ તરફ જોતાં એમણે કહ્યું: ‘માફ કરજો બાઈ! તમારી ઉપર હું કોઈ આરોપ મૂકતી નથી. પરંતુ મને શક ગયો છે કે અઠવાડિયા ઉપર ‘કલ્યાણ’માં એક છોકરો ચોરાયાના જે સમાચાર આવ્યા હતા તે આ છોકરો કદાચ હોય એવો મને વહેમ પડ્યો એટલે.....’

કાળિદાસનાં મોતિમાં જ મરી ગયાં !

રામરાયને એની સમજ પાડતાં કપિલાબહેને કહ્યું: ‘મને એની માહિતી ન હતી. પરંતુ તે દિવસે મધુરિકાબહેન (જોડેના બંગલાવાળાં) બપોરે મળવા આવ્યાં હતાં. વાતવાતમાં એમણે તે દિવસે ‘કલ્યાણ’માં માં આવેલા સમાચાર કહ્યા હતા.’

કપિલાબહેન પહેલે વખતે ગોવિંદને મિઠાઈ આપવાનું નામ દેઈને અંદર ગયાં હતાં ત્યારે એમણે પોલીસ સ્ટેશને ટેલીફિન કર્યો હતો. ચોકસાઈ તો પૂરેપૂરી રાખી હતી પરંતુ કપિલાબહેનની

૮૨ કંઠાયુગ

તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી બધી બાબ ધૂળમાં મળી. અને તેમાં શંકા જન્માવનાર એ મુખ્ય વસ્તુ હતી. ગોવિંદ નામ અને ચાર વર્ષની આશરે ઉમર.

ગોવિંદને બંગલે રાખી પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર અનાવરી કાગિદાસને ત્યાંથી જ આરોપ્યાર પોલીસ સ્ટેશન લેઈ ગયા.

બીજે દિવસે નડિયાદનો ફોજદાર બેઠાર ભગતને અમદાવાદના પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર સાથે રામરાયને બંગલે લેઈ ગયો. સાથે શિવશંકર પણ ગયા હતા.

એ જ યોગાનમાં રામરાય બેઠા હતા. કપિલાબહેનના ખોળામાં ગોવિંદ બેઠો હતો. સામેથી બેઠાર ભગતને આવતા જોઈ એ એકદમ ખોળામાંથી ફૂટતોડને દોડ્યો.

‘દાદા ! દાદા !’ કરતો એ ભગતને પગે વળગી પડ્યો. ભગતનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. અને ઝંચકી લેવાની એમનામાં શક્તિ ન રહી. એ નીચે ત્યાં જ ફસડાઈ પડ્યા.

‘બેટા ! બેટા !’ કરતાં એમનો સાદ ફાટી ગયો. દિવાળી ઉપર, વૃદ્ધ થયેલો વરસાદ, જેમ નહિ ધારેલું પાણી રેવાની દે તેમ વૃદ્ધ ભગતની આંખોમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં.

‘ભગત ! ભગત !’ હૈયાને કાબુમાં રાખી શિવશંકર ભગતના હૃદયને વાળી રહ્યા હતા. ‘અત્યારે રડવાની વેળા નથી. ભગવાન ભગવાન કરો.’

ભગવાનને ગોવિંદરૂપે ભજતા હોય તેમ ભગત, કોટે વળગી દાદાને રડતા જોઈ રડવા લાગેલા ગોવિંદને, જાતે રાખતો પોતાનાં આંસુ લૂછી બોલ્યા : ‘બેટા ગોવિંદ !’ જાગૃ આંખોને હજુ વહેમ પડતો હોય તેમ : ‘સાચે જ તું મારી પાસે છે ?’

રામરાય અને કપિલાબહેન આદ્રં હૈયે એક અપૂર્વ વાતસલ્યની ખરાકાષ્ટાનું મિલન નીરખી રહ્યાં હતાં.

શિવશંકરે ગોવિંદમય બની ગયેલા બકાર ભગતને જગાડતાં કહ્યું: ‘ભગત ! પેલા સાહેબને આપણે પગે પડવું નેમળે. એમણે ગોવિંદને પાછો લાવી આપ્યો.’

ભગત એકદમ પોતાનો વાતસલ્યભાવ દાખી દેઈ, જેમણે પોતાને ફરી જીવન આપ્યા નેટલો ઉપકાર કર્યો હતો તે રામરાય પાસે આવી પહોંચતાં, ભક્ત ભગવાન પાસે લાંબો થઈને પગે લાગે તેમ લાંબા થઈ ગયા. રામરાયે એકદમ ઊભા થઈ જઈ તેમનો હાથ ઝાલી બેઠા કરી દીધા.

પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરે કપિલાબહેન તરફ લાંબો હાથ કરતાં કહ્યું: ‘કાકા ! તમારા ગોવિંદને પાછો આપવાનો જય તો આ આ સાહેબનો.....’

અને ઇન્સ્પેક્ટરના મોંમાંથી હજી બીજા શબ્દો નહોતા નીકળ્યા ત્યાં કપિલાબહેન આગળ એ લાંબા થઈ ગયા. રામરાયની જેમ કપિલાબહેને પણ એમને હાથ ઝાલી બેઠા કર્યા. સામે ખુરશી હતી તેમાં બેસવા કહ્યું અને ઉમેર્યું: ‘તમે મારા પિતાતૃષ્ણ છે, કાકા ! તમારે મને પગે પડવાનું ન હોય.’

ભગતે એનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું: ‘હૃષીકેશ બેટા ! પણ આપણા શાસ્ત્રમાં તો ઉદરનેય પગે લાગવાનું (પૂજવાનું) કહ્યું છે પછી દીકરીને પગે લાગતાં શી નાનમ ? તે તો બોન, મને છોકરો પાછો આપી જીવતો કર્યો છે એટલું નહિ, પણ’ શિવશંકર સામે આંગળી બતાવતાં કહ્યું: ‘આ મહારાજના માથેથી તો મોટું કલંક ધોઈ નાખ્યું છે.’ અને ભગતે શિવશંકરના કલંકની કથા કહી સંભળાવી.

પછી શિવશંકર પોતે સાહેબની સાથે વાતમાં ગુંથાયા એટલે ભગતની નજર ગોવિંદ તરફ ગઈ. ગોવિંદ એમના ખોળામાં જ બેઠો હતો. એમને ઘણો આગ્રહ કર્યો પણ એ પોતે ખુરસીમાં ન બેસતાં નીચે જ બેસી રહ્યા હતા.

ગોવિંદનો આખો પહેરવેશ બદલાઈ ગયો હતો. રામરાયને ઘેર બાળક હતું નહિ એટલે એના માપનાં કપડાં ક્યાંથી હોય ? પરંતુ વાત જાણતાં પાડોશના બંગલાવાળાં મધુરિકાબહેન પાંચ જોડ કપડાં, બે જોડ ખૂટ અને મોજાં આપી ગયાં હતાં. ગોવિંદને એ કપડાં પહેરવામાં ઘણો આનંદ પડ્યો હતો. દાદાને એની વધારી ખાતાં ગોવિંદે સરસ ઘોળાં મોજાં અને કાળા ખૂટ બતાવ્યા. અને તે ય અમદાવાદના સૌથી મોટા મિલમાલિક સર ત્રિભુવનદાસ જીવનગરીના દીકરાનાં હતાં એટલે એમાં પૂછવાનું શું ? રાજકુંવરનો જ વૈભવ જોઈ લેવો !

એ જ ઘણું ભગતનો ગોવિંદ જડયાનો આનંદ ઓસરી ઓસ. થયું—આવો રાજનો વૈભવ ખૂંચવી લેઈ હું એને પાઠો મારી ઝૂંપડીમાં લેઈ જવાનો કે બીજું ? એનું નસીબ એને અહીં સુધી ખેંચી લાવ્યું, પણ મારું અકર્મીનું નસીબ એને પાછું ખેંચી જવા બેઠું !

ભગતને થયું—એને અહીં રહેવા દેઉં તો ?

અને ભગતે ગોવિંદના મોં સામે જોઈ પૂછ્યું : ‘બેટા ! તારે અહીં રહેવું છે કે મારી સાથે આવવું છે ?’

બાળકને એ પ્રશ્નનો વિચાર જ ક્યાં કરવાનો હતો ? ગોવિંદે તરત જવાબ આપ્યો : ‘દાદા ! હું તમારી સાથે આવવાનો ?’

ભગતને તે જ ધડીએ બીજો વિચાર આવ્યો: ‘હત, અભાગી જીવ ! આ બાળકને જેટલું પોતાના ઉપર વહાલ છે, તેટલું આખી જિંદગી ભગવાન બન્યા છતાં તને વહાલ નથી? સામાને ઘેર મને તેટલો વૈભવ હોય એથી કંઈ પોતાનું બાળક આપી દેવાયું? પોતાના દેહમાંથી કોઈ અંગ કાપી આપવા જેવું જ ને એ? કોઈ લાખ રૂપિયા આપે છતાં ગરીબ પશુ પોતાની આંખ કાઢી આપે? આંખ જેમ રતન છે, તેમ છોકરો પશુ રતન કે બીજું?’

ગોવિંદના માથે હાથ મૂકતાં ભગત બોલ્યા: ‘તને મારી સાથે લેઈ જઈશ, હોં બેટા.’

એ દિવસે ત્યાં જ સાંજ પડી ગઈ હતી એટલે રામરાયના આગ્રહને લીધે ભગત અને શિવશંકર રાત રોકાઈ ગયા. કપિલાબહેનને બાળક નહોતું એટલે જ સામાને બાળક મળતાં કેટલો આનંદ થાય એ કલ્પી શકતાં હતાં. અને એ કામ પોતાનાથી થયું તેથી એમને પોતાને પણ આનંદનો પાર ન હતો. અને એ છોકરો પોતાનું જ કોઈ પ્રિયજન હોય તેમ રાતે મોડા સુધી રામરાયે અને કપિલાબહેને ભગતની વાતમાં રસ લીધો. શિવશંકર મહારાજ પણ ગોવિંદના ઉછેરની અદ્ભુત વાત કરતા. મંગી બકરીની વાત, નારણ પોપટની વાત અને મંછા ગાયની વાત, એમ એકેય ચીજ અધૂરી રહેવા ન દીધી.

કપિલાબહેને સવારમાં વિદાય થતી વખતે ગોવિંદને મધુરિકાબહેને આપેલાં બધાં કપડાં આપ્યાં એટલું જ નહિ, પરંતુ રામરાયને માટે ખમીસ અને સૂટ શીવડાવવા મંગાવેલાં કપડાંમાંથી ગોવિંદ માટે થોડાં આપ્યાં. શિવશંકર બ્રાહ્મણ હતા એટલે એમને તો ઘોતીબોટા અને નર્મદાને માટે સાડી પણ આપી.

૮૬ કવિયુગ

ભગતે કહ્યું: ‘ખોન! મહારાજને આપો એ તો ધટારત કહેવાય. પણ હું પાટીદાર થઈ તમારું આહ્વાનું લેઈ, એ બધું ક્યાં ભોગવીશ ?’

ભગતની આહ્વાન પ્રત્યેની ભાવના અનુભવતાં કવિદામડેનને હસવું આવ્યું છતાં એને દાખી રાખી ખોલ્યાં: ‘કાકા! પણ હું તમને ક્યાં આપું છું? ગોવિંદ તમારો એવો મારો ય ખરો કે નહિ?’

આહ્વાનની દીકરી હતી એ ખ્યાલમાં ભગતથી ખોલાઈ ગયું: ‘મા! તારા પરતાપે તો દીકરો દેખરા પામ્યો. મારો એવો જ એ તારો પણ ના કેમ કહેવાય?’

ભારે હૈયે ગોવિંદ સાથે ભગતે વિદાય લીધી ત્યારે ઉપહારથી ભરાઈ આવેલા એમના હૈયામાંથી વિશેષ શબ્દ ન નીકળ્યા: ‘મા! હું ચરીબ તો થું તારો બહોલો વાળવાનો હતો. પણ મારો દીનોનાથ તારી વાડી લીલી કરે!’

શિ

વપ્રસાદ મોહનપરામાં મુખ્ય શિક્ષક તરીકે નિમાતાં, મંદિરવાળા ફળિયાને સા કરતાં મોટો ફાયદો થયો. નડિયાદના એ નાગર હતા. ગામડાની શાળામાં માસ્તર થવું અને મરવું, એ બેઉ એમને સરખું લાગતું. છતાં મરવાનું કોઈ ને સારું લાગતું નથી એ ન્યાયે ન છૂટકે એ માસ્તર થયા હતા. અને આ ગામથી તે ગામ એમ ફરતા ફરતા મોહનપરામાં બસલાયા હતા.

નડિયાદ મોહનપરાથી ત્રણ ગાઉ હતું એટલે એકાદ મહિનો એમણે જામ આવ કરીને કાઢી નાખ્યો. વચ્ચે કોઈ વખત રોકાઈ જાય ત્યારે મંદિરમાં કહેવડાવી દે. ગામના ખીખ બાહ્યે એ વાત તો શિવપ્રસાદને કાને નાખી જોઈ કે શિવશંકર મહારાજનું અમે ખાતા નથી. પરંતુ બે ત્રણ બાહ્યેને ઘેર માસ્તરને ચાપીવાનું આમંત્રણ મળ્યું હતું. એટલે એ અનુભવે એમણે મંદિરને ગામમાં સૌ કરતાં વધુ સંસ્કારવાળું માન્યું હતું. વળી શિવપ્રસાદને એવી ઊંછ ન હતી એટલે ગામના બાહ્યે પોંચા કરડતા રજા ને એ મંદિરમાં જરૂર પડ્યે જમતા થયા.

આહાર પક્ષની વિરુદ્ધ, શિવશંકરના ગુણને લીધે, ગામલોકોએ એમને મંદિરના પૂજારી તરીકે કાયમ રાખ્યા હતા. એમાં શું ન્યાય છે અને શું ધર્મ છે, એ જાંડી ચર્ચામાં કોઈ પડ્યું ન હતું, પરંતુ શિવપ્રસાદ જેવા ભણેલાગણેલા અને નાગર જેવા જિંચ આહારે ન્યારે પોતાના પૂજારીનો પક્ષ લીધો ત્યારે ગામને ખાતરી થઈ ગઈ કે પોતાનો પક્ષ ન્યાયનો છે-ધર્મનો છે. સરજરામ તરવાડીને માસ્તર જરૂર હરાવી દેત એમ પણ ગામને ખાતરી હતી, પરંતુ એ દિવસ આવે તે પહેલાં તરવાડી ચાલ્યા ગયા હતા. એમના પછીની જે ઘર પ્રજા હતી એ સંસ્કૃતના એ અક્ષર પણ ભણી ન હતી. ગુજરાતી એ ચાર ભણેલા એજેએજે સંસ્કૃતના આવડે તેવા ઉચ્ચાર કરી પૂજા કરાવતા. એટલે તેમણે માસ્તર જેડે વાદવિવાદમાં ઉતર્યા વગર ચુકદો આપ્યા કે જે બહુ બણ્યા છે તે જ બહુ બગડ્યા છે. નાગર નાત સૌ કરતાં વધારે ભણી એટલે એનામાં ધર્મ જેવું રહ્યું ન હતું !

ગમે તેમ પણ આ કારણે જ શિવપ્રસાદ માસ્તર ગામનો પ્રેમ એક માસમાં એટલો સંપાદન કરી બેઠા હતા કે એમને રહેવા જે જોઈએ, તે ખાલી કરી આપવા સૌ કોઈ કમૃત થયા. મંદિરચાળુ કળિયુ, આમ પરચુરણ વસ્તીચાળુ હતું. છતાં વસ્તી દસગાર ઘરની મર્યાદિત હતી, વળી લોક પણ પ્રમાણમાં વધુ પ્રેમાળ લાગ્યા હતા. શિવશંકર અને નર્મદા ગોરાણીનો તો એમને જાતઅનુજવ થયો હતો. બંકાર ભગત પણ મંદિરમાં મળતા. શની વાળંદણ, માસ્તર જે દિવસે રહ્યા હોય તે દિવસે મંદિરમાં જઈ એમણે પલાળેલું ધોતિયું ધોવા લેઈ જતી. એ ટંક એમણે જમેલી યાળી-ચાકડી માંજ આવતી. કસ્તુર શેડ માસ્તરને જતા આવતાં બોલાવતા. એલચી સોપારી આપતા. એ ના કહેતા રહે અને મરી શેડાણી ચા મૂકી લાવતાં. જીભાઈ ઠારે કહ્યું હતું કે તમારે જેટલાં લાકડાં જોઈએ એટલાં મારે આપ્યા કરવાં. તમારે બાળવા જોઈ એ એટલાં તો

મારી કાઠના પુંજમાં વાળ્યામાં જતાં રહેતાં હશે. તમારા જેવા સારા માણસ આગળ છોડ્યાં શી વિસાતમાં છે !

છેવટે શિવપ્રસાદે મનની વાત જણાવી કે આ કળિયામાં ઘર મળે તો જ હું અહીં રહું, બાકી ઘર માંડીને ગમે તે કળિયામાં રહેવાનું મને ન પોષાય. મંદિરવાળા કળિયામાં કોઈ ઘર ખાતો હતું નહિ, એટલે છેવટે મંદિરના મેડા ઉપર અંધાંતી નગર ગર્ભ મંદિર, મૂળ એ ઘર તોડીને નવીન બનાવ્યું હતું, એટલે આગળ ચોકની છૂટ ન હતી એટલું જ, બાકી રહેકાણુ તરીકે ઓરડાઓ પૂરતા હતા. નીચે પ્રથમ વરંડાવાળી એક ખંડ જેટલો જગા ખુલ્લો હતી. બીજો ખંડ, ઓસરીનો સળંગ ખુલ્લો હતો. જે વ્યાખ્યાનખંડ તરીકે અને ભજનખંડ તરીકે વપરાતો. પછીના ભાગમાં ત્રણ ભાગ કરી નાખ્યા હતા. એકમાં રસોડું હતું. બીજામાં મંદિર હતું. ત્રીજો કોઠાર તરીકે વાપરી શકાય. એટલે આ નીચેના ભાગ શિવશંકરને પૂરતો હતો. મેડાનો ભાગ, જે આગળ નીચેની જેમ સળંગ ખુલ્લો હતાં અને પાછળ એ ભાગ કર્યા હતા, તેમાંથી એક ખંડમાં માસ્તર રહે તો વાંધો આવે તેવો ન હતો. બીજો ખંડ મંદિર માટે રહે. બેસવાઝોડવા આગળનો સળંગ ખંડ જોમએ તે કરતાં મોટો હતો. નર્મદા ગોરાણીએ અને શિવશંકરે, બંનેએ તે આપવા સંમતિ બતાવી.

શિવપ્રસાદ મંદિરમાં રહેવા આવ્યા એથી એ કળિયાને સુખ થયું. એમનાં પત્ની, કૈલાસજીને એટલાં વિવેકી, સમજુ અને વાત ડાહ્યાં હતાં કે બૈરાંને તેમની પાસે બેસી રહેવાનું મન થતું. જો કે બૈરાંને કૈલાસ ઉચ્ચાર કરતાં ફાવતો નહિ એટલે ‘કિલાસખાન’ કહીને બૈરાં વાત કરતાં. ચાર વર્ષની એમની દીકરી સુશીલાને પણ ‘કિલાસ’ સાંભળીને હસવું આવતું. એ બૂલ પણ કાઢતી કે ‘કિલાસ’ નહિ કૈલાસ !

‘સુશીલા ! દીકરી ! અમને ગામમાંવાળાંને તો એવું બ્રાહ્મતાં ના આવડે. જે કશું એ મોટા, છે તો બધું એકનું એક જ ને !’ ઐરાંના એ જવાબમાંથી સુશીલા બીજું તો કંઈ ન સમજતી પણ પોતાને ‘સુશીલા’ કહે છે એ સાંભળી એ હસી પડતી.

કૈલાસના બોળામાં મોં સંતાડી એ કહેતી: ‘આ ! મને સુશીલા કરતાં સુશીલા સારું ગમે છે !’

પણ ફળિયાને મોટા ફાયદો એ થયો હતો કે શિવપ્રસાદની બીકે છોકરાં નિશાળેથી આવીને રખડતાં નહિ. લેશન કરવા બેસી જતાં. અને રમવું હોય તો ફળિયા બહાર જતાં રહેતાં.

આમ માસ્તરથી મોટા મોટા છોકરા ય બીતા ત્યારે ફક્ત સાત વર્ષનો પહેલીમાં ભણતો ગોવિંદ મિલકુલ બીતો નહિ. ગોવિંદેય સ્વચ્છતામાં તો ફળિયાનાં છોકરાં જેવો જ રહેતો. એ સ્વચ્છતા માસ્તરના ધરતી કક્ષાએ એટલો અસ્વચ્છતા હતી કે એવાં છોકરાં ભેગી સુશીલા રમે તે કૈલાસબહેનને સુદ્ધાં અંદરથી તો ગમતું નહિ. પરંતુ છોકરાં કંઈ રમ્યા વગર ઓછાં રહે છે ? છતાં એ ટાળામાંથી ય સુશીલાને સોખત કરવા જેવું ય જો કોઈ છોકરું હોય તો ગોવિંદ એમ કૈલાસબહેનને એનો ગોરો વાન, હસમુખો ચહેરો અને અંજળા વગર અપચપ જવાબ આપવાની છટા, એ બાલ ત્રણ કારણોથી લાગ્યું હતું.

ગોવિંદ મંદિરમાં આવ્યો હોય ત્યારે કૈલાસબહેન એને વહાલ કરી મેડે બોલાવતાં. સકરપારા, પાપડી, મમરા કે ચણા, જે હોય તે એને ખાવા આપતાં. સુશીલા એને પોતાનાં રમકડાં બતાવતી. ચાવી આપીને ફરફર દોડતી મોટર બતાવતી. પોતે ચાવી આપીને એને

એ પ્રમાણે આવી દેવા આમલ કરતી. પરંતુ મોટર કાઢ કરડે.
એવી વસ્તુ હોય તેમ ગોવિંદ, દૂર ભાગતો. ના પાડતો.

સુશીલા પૂછતી: 'તને મોટર નથી ગમતી ?'

'ગમે તો છે...'

'તો ફેરવ ને.'

'કંઈ તૂટી જાય.'

એ અસ્વચ્છ કપડાંવાળા ગોવિંદ સામે તાકી રહેલાં કૈલાસ-
બહેન પાસે આવી, એને બરડે હાથ ફેરવતાં કહેતાં: 'ગોવિંદ ! એમ
એ તૂટી જાય. ને તૂટી ન જાય તો પણ, રમકડાં તમારા જેવાં આળ-
કાને રમવાનાં જ છે ને ?'

છતાં કૈલાસબહેનના કથનને નકારતાં ગોવિંદે કહ્યું: 'દાદાએ
કહ્યું છે કે કોઈની ચીજને અડવું નહિ. આપણું કરમ કંઠણ એટલે ના
ભાંગતી હોય એ ચીજે ય ભાંગી જાય.'

'કરમ કંઠણ' પ્રયોગમાં ગોવિંદ શું સમજ્યો હતો એ એને ય
ખબર ન હતી. પરંતુ ગઈ સાલ એકડિયામાં હતો ત્યારે ૧ થી ૧૦૦
સુધીના આંક લખી એ નાના માસ્તરને બતાવવા ટેબલ પાસે ગયો
હતો. સ્લેટને આખ સુધી લેઈ જઈને એમાં ક્યાંક તો એ ભૂલ કરી
નથી ખેઠો એમ માસ્તર ઝીણવટભરી દૃષ્ટિએ જોતા હતા ત્યારે
આવી આપી ખિસ્સાની ઘડિયાળ ટેબલ ઉપર એમણે મૂકી હતી તે,
ટકટક કરતી હતી તે તરફ ગોવિંદની નજર પડી. એને આ 'ટકટક'
અંદર કોણ કરતું હશે એનો વિચાર આવ્યો. કુરકુરયાને પંપાળવાનું
એને મન થતું તેમ ઘડિયાળને પંપાળવાનું એને મન થયું. પંપાળતાં
સંતોષ ન થતાં જોયકવાનું મન થયું. એટલાથી સંતોષ ન થયો તે
ચાટવાનો વિચાર હોય તેમ મોં સુધી લેઈ જઈને ધારી ધારીને જોઈ

દર કંઠયુગ

રહ્યો. સુવાળું સુવાળું એ કેસ, એમાં તકતકતા આંકડા, અને ટક ટક મધુર થયા કરતો અવાજ. ધડીલર એ વર્ગ, માસ્તર અને નિશાળ ભૂલી ગયો. અને સુવાળી ધડિયાળ એના હાથને છેતરી જઇ, સરક દેઇને નીચે સરકી ગઈ !

ધડિયાળનો કાચ ભાગી ગયો. અને એનો ટકટકારો પણ એકદમ બંધ થઇ ગયો. એ સ્થિતિમાં ગોવિંદને કેટલો માર પડે તે એ જમાનાની નિશાળે ભણેલો જ જાણી શકે. એને સમી કરાવ્યાના ખર્ચના ગાઠના પૈડા જેવા પાંચ રૂપિયા દાદાને આપવા પડ્યા.

દાદા માનસશાસ્ત્રમાં કંઈ સમજતા ન હતા, પરંતુ દીકરા અત્યેના પ્રેમને લીધે એને કંઈ માર માર્યા વગર કે કપકો આપ્યા વગર હીલા થઈ જતાં એટલું જ ખોટ્યા હતા કે, 'જો એટા ! કોઇની ચીજને અડવું નહિ. આપણું કરમ કંઠણ એટલે ના ભાંગતી હોય એ ચીજે ય ભાંગી જાય.'

પારકી વરતુને ન અડકવાની વાત આવતાં ગોવિંદે દાદાનું એ વાક્ય સાંભળી આવતું. સ્મરણશક્તિ એની એટલી તેજ હતી કે એ જ વાક્ય એ જ ભાષામાં કૈલાસખહેન આગળ એ બોલી ગયો.

સુશીલા ચૈસાની વાતમાં કંઈ ન સમજી, પણ મારે અંગે પોતાની વાત જણાવતાં બોલી: 'બાપુજી, કશું ભાંગે તો ય મારતા નથી.' અને કૈલાસખહેન તરફ જોતાં એણે ઉમેર્યું: 'કેમ બા ? તે દિવસે મારાથી કાચનો પ્યાલો ભાંગી ગયો ત્યારે બાપુજી કેવું હસ્યા હતા ? મને થાબડતાં કહે કે, શાબાશ ! આમ પ્યાલા રોજ ભાંગે તો મને બહુ ગમે !'

કૈલાસખહેન ગોવિંદની સમજશક્તિ ઉપર વારી ગયાં હતાં.

એમને થયું—કાલસામાંથી રતન પાકે છે તેવું આ છોકરો કરે તો નવાઇ નહિ.

કૈલાસખહેને સુશીલાના પ્રશ્નો જવાબ ન આપતાં કહ્યું: 'તારા દાદાએ કહ્યું છે, તેમ તારે કરવું જોઇએ. મોટાંનું માને એમને જ કાલાં છોકરાં કહેવાય. કાઇની ચીજને ના અડતો, પણ આ ઘરમાં કાઇ ચીજ પારકી નથી. હું પણ તારા દાદા જેવી મોટી કહેવાઉં. એટલે મારું કહ્યુંય તારે માનવું જોઇએ. આ તારું જ ઘર માનજે. સુશીલાને તારી બહેન માનજે.'

ગાવિંદને ખોળામાં લેઇ કૈલાસખહેન એવું કેટલું બોલ્યે ગયાં તેની એમને જ ખબર ન હતી!

ગો વિંદ અને સુશીલા મંદિરમાંથી નીકળ્યાં ત્યારે એમને
અબર ન હતી કે કોઇ બે આંખો એમના ઉપર
મંડાઇ હતી. ગોવિંદ હજુ આગળ પગ ઉપાડે તે પહેલાં સુશીલાએ
એના ખમીસની ખાંચ ખેંચી એને આગળ દોર્યો.

ગોવિંદે ધીમે રહી પોતાના ખારણાનો ઉલાળો ખેંચ્યો. એક ખારણું
અધું ઉઘાડ્યું. સુશીલાના મનમાં પણ કંઈ પાપ હોય તેમ બિલ્કી
પડે, ધીમે રહી એ પ્રથમ અંદર પેસી ગઇ. એની પાછળ ગોવિંદે
અંદર જઈને તરત ખારણું બીડી દીધું. એમના મનમાં હતું કે
આપણી આ ચોરી કોઇ જોતું નથી પણ શની વાળંદણ એ એક
મંદિરમાંથી નીકળ્યાં ત્યારે એમના પગ વરતી ગઇ હોય તેમ
એમની રજેરજે હલચાલ ઉપર નજર રાખી રહી હતી.

મણી શેઠાણી એકું પાણી અહાર રસ્તા ઉપર ઢાળવા તે
ધડીએ જ અહાર નીકળ્યાં એટલે શનીએ ધીમેથી હાથવતી પ્રશારત
કરી એમને પોતાને ઘેર બોલાવ્યાં. એમના ઓટલા ઉપર બે ધરાક
એડેલાં ન હોત તો, શની દોડીને ત્યાં તરત જઇ પહોંચી હોત.
પ્રસંગની મહત્તા શનીના મોં ઉપરના ભાવથી પૂરી સમજી જતાં,

એકું વાસણ ત્યાં જ ઓટલા ઉપર મૂકી, મણી શેઠાણી ઓટલાનાં અગથિયાં ઝડપથી ઉતરી ગયાં.

દારૂડિયાને જેમ દારૂ પીવાની એકઠી મઝા નથી આવતી, એ સોખતી શોધે છે, તેમ નિંદારસ પીવાની મઝા પણ માણસને જેમ સાથે-વધુ માણસ હોય, તેમ ઓર લહેજત આવે છે. નાથી સુથારણ કપડાં ધોઈને આવતી દેખાઈ કે તરત એ રસ પીવા માટે એને પણ શનીએ પ્રસારત વતી આમંત્રણ આપ્યું. મણી શેઠાણી ત્યાં ઊભેલાં દેખાયાં એટલે નાથીની અધીરાઈ એટલી બધી વધી પડી કે કપડાં બરેલી માથે પવાલી સોતી એ સીધી ત્યાં ગઈ.

નાથી પ્રસંગની મહત્તા પામી ગઈ હોય તેમ એણે ધીમેથી પૂછ્યું: ‘ શું છે? ’

મણી શેઠાણીએ હસીને કહ્યું: ‘ એક વખત માથેથી પરાચી નીચે તો મૂક. શનીને આખા ગામમાં ફરવાનું એટલે કંઈ બન્યું લાવી હશે.’

શનીએ બોલ્યા વગર પ્રથમ બંકાર ભગતના ઘર તરફ આંગળી કરી. નાથી અને મણીએ ઉત્સુકતાપૂર્વક એ તરફ નજર માંડી.

શનીએ સહેજ રહીને કહ્યું: ‘ હળાહળ કળનુગ આવ્યો, બોન. હળાહળ કળનુગ.’

કળનુગ અને તે બંકાર ભગતના ઘરમાં. એ ચિત્ર ખડું થતાં મણી અને નાથીનાં મન ભૂતકાળ બણી દોડી ગયાં. ગોવિંદની મા, દિવાળી, ઘોળે દહાડે પરપુરુષ સાથે એ ઘરમાં પકડાઈ ગઈ હતી. આખા ગામમાં એથી હોહા થઈ હતી. એનો ધણી, મોહન તે પછી છ માંહને મરી ગયો. ત્રણ મહિના માંદો રહીને મરી ગયો હતો એટલે સોડાનું એવું માનવું હતું કે એ બાઈની બચાવશી એને

૬૬ કળિયુગ

આપાત લાગ્યો, એમાંજ એ મરી ગયો. એ પછી ત્રણ મહિને, દિવાળી, સુવાવડમાં ગોવિંદને ૧૫ વાસાનો મૂકી મરી ગઇ ત્યારે લોકોએ ન્યાય તોળ્યો કે, જે રાંડે ધણીને જીવ લીધો તેને ભગવાન જોયા વગર રહે ? ભગવાન નિમિત્ત માથે લેતો નથી એટલેજ, સુવાવડનું નિમિત્ત. બાકી ભગવાને એના પાપની શિક્ષા કરી હતી.

એ ઘરમાં ફરી, આજે ધોળે દહાડે કળિયુગ પેદા એ જાણતાં મણી તેમ જ નાથી, એકેમાંથી કાઢને કંઈસમજાયું નહિ. ઘરમાં એ જ જણ હતાં સાત-આઠ વર્ષનો ગોવિંદ અને સાડે પહોંચવા આવેલા ખંડાર ભગત. એકેમાં કળિયુગ પેસે એવો ક્યાં હતો ?

નાથીએ આ બધો વિચાર કરતાં પૂછ્યું : ‘એ ઘરમાં વળી ક્યાં કળિયુગ પેસે એવો છે ?’

શનીએ એ બેઠિના મનની મૂંઝવણ સમજી જતાં કહ્યું : ‘ગોવલો (ગોવિંદ) સાત સોનાનો હોય, પણ એની માનાં લક્ષણ એનામાં આવ્યા વગર રહે ?’

‘હે !’ ડહાપ ગયાં હોય તેમ મણી શેઠાણીના મોંમાંથી આહ નીકળી ગઇ.

‘શું કહે છે, શની !’ એવો મોં ઉપર ભાવ વ્યક્ત કરતાં નાથી કંઈ બોલ્યા વગર શની સામે તાકી રહી.

શનીએ કહેવા માંડ્યું : ‘હું ક્યારનો એ તમાસો જોઈ રહી છું. મનમાં પાપ હોય તેનાં પગલાં હું તરત પારખું છું. મંદિરનું આરણ્ય ઉઘાડી એ અને માસ્તરની સુશોભા.....’

‘સુશોભા !’

‘એટલી નખ જેવડી.’

‘સારા ને નરસા ધરનું પછી શું રહ્યું ?’

‘કળિયુગ પાદશામાં છે ને હજી આટલે વાત આવી છે. તો...’
વચ્ચે મળીએ અને નાથીએ મનનો બાર હલકો કરી લીધો.

શનીએ બકાર ભગતના ધર તરફ ફરી આંગળી માંડતાં કહ્યું:
‘શું બોન, છોકરાંના ય જીવ અગડી ગયા છે. એટલી રજા જેવડી
છોડી એની બાંધ ઝાલી એને ખેંચવા લાગી. પણ ગોવલો પાછો
સેતાન છે. ધુવડની જેમ ચારે બાજુ નજર ફેરવી નેછ. પણ એવડું
છોકરું શનીની આંખમાં ધૂળ નાખી જાય ત્યારે તો થઇ રહ્યું. હું
સહેજ બીંતને પડખે થઇ ગઈ. બેઠે જણ્યુ ધીમેથી બારણું ઢિપાડી
ધરમાં ભરાઈ ગયાં.’

‘ક્યારની વાત ?’ નાથીએ પૂછ્યું.

‘હમણાં, અજધરીની તો વાત કરું છું.’

‘એટલે બેઠે હજી અંદર છે ?’ મળીએ સવાલ કર્યો.

‘અરે ! હજી હમણાં જ પેઠાં. પેઠાં એવાં તમને બેઠેને બોલાવ્યાં.’

નાથી આગળ સાંભળ્યા વગર ડાબી થઇ અને ત્યાં ગઈ.

નાથીના રિપોર્ટ પછી ડાહ્યું એવી ધીરજ રાખી બેઠે જણ્યુ
બેસી રહ્યાં હતાં. મળીએ કહ્યું: ‘બોન ! એમાં તો છોડીનાં માથાપે
કાળજી રાખવી નેછએ. કિલાસબોન શેરનાં રહ્યાં એટલે અહીં
શેરની જેમ રહેવા જાય. પણ દેશ એવો વેશ કરવો નેછએ.
ખાટીદારનો છોકરો છે પણ એમના ચોક્કા સુધી અડી જાય છે.
એનો એમાં શું દોષ ? કિલાસબોન જ એને ચડાવે છે—એ તો
મારી સુશીલાનો મોટો બાઈ છે ! મારી બોન ! પારકું છોકરું જરી
દેખાવડું હોય, ચંચળ હોય, અને વહાલ કરવાનું મન થાય એવું
હોય, પણ તેથી.....પછી ભગવાને ડાંચનીચનો બેદ કર્યો તેનો શો

અરથ ? નાતબત ક્યાનો શો અરથ ? એ છોકરો એ છોડીના ગળામાં હાથ નાખીને રમે છે, પણ કિડાસબોન દેખે તો ય બોલે નહિ. બે મારી છોડી હોય તો.....’

મણી શેડાણીને હજુ કેટલો ય બળપો કાલવવાનો બાકી હતો, પરંતુ બારણાની જોડેના ઉઘાડા જાળિયામાંથી અંદરનું દૃશ્ય જોતાં, એ દેખાડવા જેવું લાગતાં, નાથીએ શનીની નજર એ તરફ હતી એટલે ઇશ્વારતથી આવી પહોંચવા કહ્યું.

બંને જણે, જણે એ કીમતી તક લૂંટાઈ જવાની હોય તેમ દોટ મૂકી.

અંદરનાં બંને બાળકો પોતાના વિષયમાં એટલાં એકરસ થયાં હતાં કે જાળિયે છ આંખો તો શું પણ છરીસ મંડાય તો પણ એમનું ધ્યાન એ તરફ જાય એવું ન હતું.

બપોરે ગોવિંદે હઠ કરી હતી એટલે ભગતે શીરો કર્યો હતો. એ શીરો ખાતાં વધ્યો હતો. એ મિજબાની માણવા ગોવિંદ સુશીલાને તેડી લાવ્યો હતો.

સુશીલા આહ્લણ રહી, એ પોતાનું ન ખાઈ શકે, એટલા સાદા સત્યનું જ્ઞાન ગોવિંદને થઈ ગયું હતું. સુશીલા પોતાને ઘેર આવે ત્યારે ગોવિંદ કંઈ વટલાવાય એવી ચીજ ન આપી દે તેની બકાર ભગત પૂરતી કાળજી રાખતા. ન સમજણમાં છોકરો આપી દે, ન સમજણમાં છોડી ખાઈ બેસે, અને પાપ તો સમજણ બકાર ભગતને જ લાગે ને ? પરંતુ સુશીલાનાં બા આવી કોઈ બીક રાખતાં નહિ. ગોવિંદને કંઈ ખાવાનું આપે તો રસોડાના ચોકા બહાર એને બેસાડતાં એ ખરું. પણ એ લોકલાજ પૂરતું જ. એમના મનમાં વટાવતી એવી બીક હોય તેમ ગોવિંદને નહોતું લાગ્યું.

સુશીલાએ એક વખત હઠ કરી કે, બસ હું તો ગોવિંદ જોડે બેસીને ખાવાની.

કૈલાસબહેને કહ્યું: 'સાથે બેસીને ન જમાય.'

'કેમ ન જમાય?'

'મને એમાં કંઈ વાંધો નથી. પણ ગામડા ગામમાં...'

ત્યાં તો સુશીલા પોતાની થાળી ચોક્કા બહાર લેઈ ગોવિંદ પાસે આવીને બેઠી.

ગોવિંદ દૂર ખસવા જતો હતો, પરંતુ એને ત્યાંથી ન ખસવાનું કહેતાં કૈલાસબહેને કહ્યું: 'નિરાંતે સાથે બેસીને જમો. હું સમજું છું કે ખાળકોને સાથે બેસીને જમવાની બહુ મઝા આવે.' અને તેટલા સમય પૂરતું કોઈ આવી ન ચડે માટે કૈલાસબહેન હિમરા ઉપર બેસી દાદર બાણી નજર રાખી રહ્યાં.

બેઠે જણુ જમી રહ્યાં એટલે એમણે શિખામણુ આપી: 'જો જો, સાથે બેસીને જમ્યાં હતાં એમ કોઈને કહેશે નહિ.'

'કહુ તો? ' સુશીલાએ પૂછ્યું.

'તો ફરી સાથે બેસીને નહિ જમવા દેઉં.'

ગોવિંદના તરફથી પણ પોતે ખાત્રી આપતાં સુશીલાએ કહ્યું: 'કોઈને નહિ કહીએ.'

એટલે આમ કોઈને ન કહેવા જેવો પ્રસંગ, બંને આરજી વાસીને પતાવતાં હતાં.

સુશીલા ધરાઈ ગઈ હતી છતાં ગોવિંદ આગ્રહ કરતો હતો. એ ના પાડતી હતી એટલે ગોવિંદ જાતે એના મોંમાં કાળિયો મૂકવા જતો હતો. એની ગણતરી હતી કે સુશીલા મોં નહિ ઉઘાડે,

૧૦૦ ક્રિયુચ

પણ કાળિયો જોવો એના મોં નજીક આવ્યો કે એણે પૂરેપૂરું મોં ફાડ્યું.

એના મોં સુધી આવેલો કાળિયો ગોવિંદ પાછો લેઈ લેતાં કહ્યું: ‘હં ! તારે ખાવું છે પણ મને પટાવે છે !’

સુશીલાને ઓચિંતી રમત સજ્જતાં એણે કહ્યું: ‘ગોવિંદ ! આપણે એક નવી રમત રમીશું ?’

‘શી ?’

‘હું તને ખવડાવું, તું મને ખવડાવ.’

‘ખરી મજા !’ રાજ થતાં ગોવિંદ ખોલી ઊઠ્યો.

પણ કાળિયાની એવી મજા માણે તે પહેલાં એમની રમત ખલાસ થઈ ગઈ.

બંનેએ એકબીજાના મોં નજીક કાળિયો આવ્યો ત્યાં જાળિયેથી ખડખડ હસવાનો અવાજ આવ્યો.

બંને બાળકોના હાથમાંનો કાળિયો ભોંય ઉપર ફેંસડી ગયો !

મણી શેઠાણીએ હુકમ કર્યો: ‘બારણું ઉઘાડો.’ અને બીજો હુકમ છૂટ્યો: ‘શની ! કિલાસબોનને મેડેથી જૂમ પાડ નેઈ.’

બારણુંને અંદરથી કોષ્ટએ સાંકળ વાસી ન હતી એટલે નાથીએ ઉલાળો ખેંચ્યો એટલે તે ઉઘડી ગયું.

કેલાસબહેન આવ્યાં. ગભરાઈ ગયેલી સુશીલા ‘આ ! આ !’ કરતી એમને પગે બાઝી પડી. વાડકીમાં થોડો શીરો હતો. એ બેરાયેલા કાળિયા જમીન ઉપર પડ્યા હતા. ગોવિંદ કોષ્ટ નિંદા કૃત્ય કર્યું હોય તેમ નરમ થઈ ગયો હતો.

મણી શેઠાણીએ કૈલાસબહેન તરફ તાકતાં કહ્યું : ‘ એક જણ બારણું વાસીને.....’

કૈલાસબહેનને બનાવતો તો ખ્યાલ તરત આવી ગયો હતો. એમના મનમાં એમ હતું કે ત્યાં થઇને જતાં કોઇએ જોયું હશે. પરંતુ બાળકો એમની મેળે બારણું વાસીને ખાતાં હતાં છતાં આ છિદ્ર શેઠાણતાં માણસોએ છૂપી પોલીસનું કામ કરી એમને પકડી પાડ્યાં એ આખો ખ્યાલ મણી શેઠાણીના ‘એક જણ બારણું વાસીને’ શબ્દથી આવી ગયો. એ પોતે દિલથી એમાં કંઇ ખોટું માનતાં ન હતાં. લોકલાગ્યથી ખીતાં એટલું જ. પરંતુ લોકલાગ્ય જો આટલા સુધી છૂપી પોલીસનું કામ કરતી હોય તો એનાથી કરીને ચાલવાનો કંઇ અર્થ નથી. વળી આ લોકોની હલકટવૃત્તિથી ખીજ પણ ચડી. પણ બાઝી પડેલી સુશીલા પવનથી પાંદડું હાલે તેમ ધૂનતી હતી. ગોવિંદની આંખોમાંથી આંસુ ટપકતાં હતાં.

આથી કૈલાસબહેનનો રોષ ભમૂકી ઝેડ્યો. ત્રણેના સામી કરડી, નજર કરી એમણે કહ્યું : ‘ એ સાથે બેસી જમતાં હતાં તેમાં તમારું શું ગયું ?’ એમણે સારું કામ કર્યા બદલ શિરપાવની આશા રાખી તેમને ડામ મળ્યો !

‘ ૨૬ નહિ, ગોવિંદ. એમાં તમે કંઇ ખોટું ક્યું’ નથી. ગામડાના, લોક—તે તેમાં ય બેરાંની જાત—છિદ્ર ન હોય ત્યાં નવું પાડે.’

ત્રણે જણે ‘ઓય મારી બધ !’ નો મોં ઉપર ભાવ લાવી મોઢાં મરડ્યાં.

કૈલાસબહેનનો માતૃપ્રેમ ઉછળી આવ્યો હતો. જરૂર નહોતી છતાં એ મોઢ્યાં : ‘ શું કળિયુગ આવ્યો છે ! નાનાં બાળકોના નિર્દોષ જીવમાં ય વટાળ આવી ગયો છે ! અંદર ગળા સુધી લોકોના પેટમાં મેલ ભરાયો છે તે કોઇને કાઢતો નથી ને બપોલ ધર્મ આજીવીવામાં આવી ગયો છે.’

ત્રણે ઐરાં, બોલ્યાચાલ્યા વિના જતાં હતાં એ માસ્તરને લીધે. એક તો શિવપ્રસાદની સારી છાપ હતી. કૈલાસખહેનની છાપે ય આજ સુધી તો સારી હતી. તેમાં ત્રણેનાં છોકરાં નિશાળમાં ભણતાં એ પણ સામે જવામ ન આપવાનું કારણ હતું. પરંતુ ‘અંદર ગળા સુધી લોકાના પેટમાં મેલ ભરાયો છે’ એ શબ્દોને મણી શેઠાણીએ પોતાના વિરુદ્ધનો અર્થ કર્યો. એમની વિધવા દેરાણીને ગર્ભ રહ્યો હતો અને ત્રણ મહિને તેનો નિકાલ કર્યો હતો. એ વાતનો જ એ શબ્દનો અર્થ હતો એમ તેમને તરત ઠસી ગયું. બાકી ગળા સુધી મેલ ભરાયો છે તેનો શો અર્થ ? અને લોક એટલે કોણ ? અમે સારું કહેવા ગયાં તે કે બીજા ? એટલે જો મોઢે એનો કંઈ જવામ નહિ આપે તો પોતે દમાઈ ગયાં એમ થશે.

આથી કૈલાસખહેન ફરી બોલવાની બો બૂલી જાય તેવું સંભળાવવા મણી શેઠાણી બોલાં રડીને બોલ્યાં : ‘મેં વળી માસ્તરનાં સરમે, કોણ બોલે જાણી, ચાલતી પકડી ત્યારે ઉપરથી મને દમાવવા જાય છે.’

શનીએ અને નાથીએ ધીમે ધીમે ધર ભણી સરકવા માંડ્યું હતું.

ત્યાં તો રસ્તે જતાં બીજાં ત્રણ ઐરાં અને એ પુરુષ ભેગાં ચર્ચ ગયાં. શેઠ દુકાનમાંથી આવ્યા. શેઠાણીએ બધો ઇતિહાસ કહી છેલ્લો બા માર્યો : ‘હું તો ભઈ, કાકને કહું તે સારા મોટે. બાકી પાછાણની છોડી પાટીદારના છોકરાને જાય તો ય મારા બાપનું શું કદ ખસી જવાનું હતું ?’

‘કૈલાસખહેન પાસે આગળ બોલવાની શક્તિ જ ન હતી. તે તો ફાટી આંખે તાકી જ રહ્યાં. અને છેલ્લું વાક્ય સંભળતાં એમની આંખમાંથી પાણી વહેવા માંડ્યું : ‘હું વળી ક્યાં ન જરૂરના બે શબ્દ બોલી !’

તે રવિવારનો દિવસ હતો. પરંતુ દફતરી કામ કરવા શિવપ્રસાદ બપોર પછી શાળામાં ગયા હતા. સાંજે નિશાળેથી ઘેર આવતા હતા ત્યારે મણી શેઠાણીએ એમને બોલાવ્યા: 'માસ્તર, જરા અહીં આવજો નિમ્મ.'

શિવપ્રસાદે રસ્તામાં થંભી જતાં પૂછ્યું: 'કેમ?'

કસ્તુર શેઠે હાવકું મોં રાખી કહ્યું: 'કેમ વળી શું? લ્યો સોપારી.....'

વચ્ચે જ મણી શેઠાણીએ તક ને ફડ કરી નાખ્યું: 'મારે તમને બે વાનાં કહેવાં છે.'

સામાન્ય રીતે :માસ્તરને બે વાનાં—ડપકો—કહેવાનાં હોય ત્યારે બાળકોની નિશાળની તકરાર અંગે જ મોટે ભાગે હોય. એટલે એ બાવનો પડ્યો પાડતાં શિવપ્રસાદે ઓટલાનાં પર્ગથિયાં ચડતાં કહ્યું: 'અમારો તો ધંધો જ થઈ પડ્યો છે, આખા ગામનાં બે વાનાં સાંભળવાનો.....'

બારદાનનો કોથળો બેસવા માટે પાથરી આપતાં શેઠે કહ્યું: 'બેસો.'

શિવપ્રસાદ બેઠા. આજે એમને શેઠશેઠાણીના મોના બાવ કંઈ જુદા જ લાગતા હતા. શેઠે સોપારી કાતરી હથેળીમાં ધરી છતાં

શિવપ્રસાદે ન લીધી. કહ્યું: ‘એક વખત એ વાનાં સાંભળી લીધા પછી નિરાંતે ખાઈશ.’

શેડાણી ઉમરાની પડખે, અને આદમીઓથી એ હાથ દૂર ખેડાં હતાં. એમણે જે પ્રસંગ અન્યો હતો તે પોતાના પક્ષમાં ખેંચાય તેટલો ખેંચીને વર્ણવી બતાવ્યો. તેમાં કૈલાસબહેનના ભોળપણના ગુણ પણ ગાયા. મૂરખાઈ પણ બતાવી. અને તમે તમારે ઘેર ગમે તેમ વર્તો ત્યાં સુધી પોતાને કંઈ સંબંધ પણ નથી. છતાં એક સારા માણસ તરીકે, પાડોસી રહ્યા એ તરીકે અને ઉજળિયાત જાતિ તરીકે એ વાનાં જો ક્યાં હોય તો બધા ખાતર જ, એમ એ પ્રસંગમાં ભાગ બજવાની તટસ્થતા પણ બતાવી. કૈલાસબહેન જે નહિ જણતાં હોય તે ગોવિંદની માની બદલાવની પણ વાત કરી. અને માનસ-શાસ્ત્રની જોડાઈ સુધી ડૂબકી મારી અંદરથી મોતી કાઢી શિવપ્રસાદને બતાવવા લાગ્યાં.

‘તમે તો માસ્તર છો. બણેલા ગણેલા છો. અમારા કરતાં તમે ધણું સમજો છો. નાનપણની આવી કુટેવો જ મોટપણે માણસને બગાડે છે.’

કૈલાસબહેને નિર્દોષભાવની વાત કરી હતી, તે માસ્તર કરે તે પહેલાં મણી શેડાણીએ આ પ્રશ્નને આવરી લેતાં ઉમેર્યું: ‘ખોટું કરી રહ્યાં છે એમ ખેડે છોકરાંને જ્ઞાન હતું જ. નહિ તો જાનાંમાનાં ચારણ વાસીને શું કરવા બેસે ?’

અમુક પ્રસંગો ગામડામાં એવા બનતા હોય છે કે સમજું માણસ એ વિષે અસરકારક દલીલ કરે તો પણ પથ્થર ઉપર પાણીની-જ ગરજ સારે છે. પૂર્વગ્રહથી માણસો એટલા પથ્થર જેવા બની ગયા હોય છે કે એથી ઊલટ પૂર્વગ્રહ બટવાને બદલે વધતો હોય છે.

એવો આ પ્રસંગ હતો માની શિવપ્રસાદે મણી શેડાણીના એ પ્રશ્ન સામે કંઈ સવાલ ન ઉઠાવ્યો.

મણી શેડાણી: 'તમારા આગળ પેટ છરી વાત કરું છું, માસ્તર. એ છોકરાએ બારણું વાસ્તું હતું એટલે અમે તો જુદું જ ધાર્યું હતું. એવું કંઈ નહોતું એ તો રાજી થવા જેવું કહેવાય. પણ જે હતું, તેને જો ઊંડારથથી જુઓ તો.....માથાપ ખેતતાં ન રહે તો થું પરિણામ આવે !'

શેડાણી માસ્તરના સામે તાકી રહ્યાં હતાં. એમને લાગ્યું કે એ પોતાની ગણતરી માસ્તરના ગણે કિતરી લાગી નથી. એમને ગણે ઉતારવાનો વધુ પ્રયત્ન કરતાં એ બોલ્યાં: 'શેરની અને ગામડાની વાત જુદી હોય છે. અમે અહીં તો બધું જોતાં આવ્યાં છીએ એટલે કહીએ છીએ. તમે જ જુઓ છો કે માથાપ ખેતરોમાં ક્યાંય મજૂરી ફૂટતાં હોય છે, છોકરાં વનેરુંની જેમ ક્યાંય રખડતાં હોય છે. એટલે એવાં પહેલેથી દાખ ન હોય તો સારું પરિણામ ન આવે.'

અને કોઈ કુશળ નટની જેમ ઓચિંતો સ્વર પલટો કરી નાખી, ગળગળે અવાજે મણી શેડાણી બોલ્યાં: 'મને વાલ મૂઠિને ખચર નહિ કે, સારું કરવા જતાં કિંવાસમોનને ફૂડું પડી જશે, નહિ તો હું એમને નીચે બોલાવત નહિ. અને હજુ ય, સમ દેધને એમને પૂછી જોજો, જો હું પરથમ કંઈ બોલી હોઉં તો. ઊપડતાં એ કહે છે-લોકાના પેટમાં ગળા સુધી મેં જ ભરાયેલો છે.....માસ્તર, તમે તો બણેલા છો. હું પૂછું છું કે લોકો તો નરકમાં ડૂબેલા હોય, માટે આપણે આપણાં છોકરાંને વાળવાં ન જોઈએ ? ત્યારે તમે બણેલા ગણેલા, મોટા ગામના, ઊંચ વરણના જ્ઞાના ?

બણે મણી શેડાણીનું રોજ ઉપરનું કામ પૂરું થયું હોય તેમ

અત્યાર સુધી મૌન રહેલા કસ્તુર શેઠ બોલ્યા: ‘હોતે, એક વખત સોપારી હોતે? વાત ક્યાં નાસી જવાની છે?’

પ્રસંગને મનમાં વાગોળતા હતા તેમ ચૂરી કરેલી સોપારીને પણ માસ્તર મોંમાં વાગોળવા લાગ્યા. વળી પોતાના પક્ષેથી કંઈ બોલવું જોઈ એ તેમ માની બે શબ્દ બોલ્યા પણ ખરા: ‘મણી-બહેન! એને હું કેટલાય વખત કહું છું કે દેશ એવો વેશ રાખવો.’

મણી શેઠાણી માસ્તર ઉપર વારી જતાં બોલ્યાં: ‘લાખ રૂપિયાનું વેણ કહ્યું, તમે માસ્તર.’

માસ્તર: ‘પણ માણસને એક વખત ટેવ પડી ગઈ હોય છે તે જતી નથી. અમારા નડિયાદમાં, અને તેમાં ય નાગરોમાં ખાવા-પીવામાં વટાળ જેવું રહ્યું નથી. એટલે અહીં પણ એ એમ વર્તવા જાય.....’

માસ્તરનું વાક્ય પૂરું થવા દીધા વગર કસ્તુર શેઠ બોલ્યા: ‘માસ્તર! શેરની વાત અહીં કશી કામમાં ન આવે. શેરમાં એવું બધું સાચવવા જાય તો પાલકે ય ક્યાં? હોટલમાં અદારે ય વરણ આવે જાય. ગાડીમોટરોમાં ય કોણ કોને ઓળખે? પણ એ બધી આમન્યા જો ગામડામાં તૂટી જાય તો નીચ વરણ આપણે માથે ઢાળ્યાં થાયે. બીજી વાત તો બાજુએ રહી પણ તમારો જ દાખલો. મંદિરમાં તમે જમવા માડ્યું એટલે અમારા બ્રાહ્મણોને અત્યાર સુધી લોક નહોતા કહેતા તે કહેવા માંડ્યું—આ મોટાં યોખખા ના જોયા હોય તો. નાગર બ્રાહ્મણ મહારાજનું ખાય છે તો તમે તરવાડી એમના કરતાં કે દાંડાના ઝાંચા થઈ ગયા?’

પરંતુ એની વિરુદ્ધ બોલાય એવું હતું નહિ. કારણ કે, મહારાજને મંદિરમાં રાખવાના પક્ષમાં કસ્તુર શેઠ અગ્રેસર હતા. ધર્મ

રીતે એ કાનો પક્ષ લેત એ તો એ જાણે, પરંતુ એ પક્ષના અગ્રે-
સર બન્યા હતા એ તો વ્યાવહારિક કારણે. સૂરજરામ તરવાડી એમના
ગોર હતા. પરંતુ એમની સાથે ધર્મકામના દાપાદુપીમાં બોલાચાલ
થઈ હતી. દર માસે, પૂનમ ઉપર સસનારાયણની કથા કહેવડાવવાની
જે આપના વખતયા રિવાજ ચાલ્યો આવતો હતો તે અંગે જ તક-
રાર હતી. કથા વાંચ્યાનું દાપુ ફક્ત સવા પાંચ આના જ હોય ? એ
પ્રશ્ન હતો સૂરજરામ તરવાડીનો. કસ્તુર શેડનો પ્રશ્ન હતો-દર માસે
કાયમ કથા કહેવડાવનાર પાસે વિશેષ શું હોય ? બિલ્લટનું કાઈ વરસે,
એ વરસે કે પાંચ વરસે કહેવડાવે તે ગમે તે આપે. એનો વાદ અમે
શું કામ કરીએ ? કાલ બીડીને તમે તો એમ પણ કહો કે સવા
પાંચેરનો શીરો નહિ, સવા શેરનો કે સવામણનો કરો ! એટલે કાય-
મના બરાકના બાવ અને છૂટકના બાવ એક ન હોય, એવો વેપારી
પ્રશ્ન શેડનો હતો.

આ જ વહીવટ આપના વખતમાં ચાલતો હતો, પરંતુ સૂરજ-
રામ પહેલેથી એ ચાલતું એટલે બોલી શકતા ન હતા. વહીવટ બદ-
લાયો, કસ્તુર શેડ પાસે આવ્યા ત્યારે એ બોલ્યા. પણ કસ્તુર શેડ
નમતું ન મૂક્યું. કથા મંદિરના પૂજારી શિવશંકર પાસે કહેવડાવવાનું
નક્કી કર્યું. એમણે ધર્મ અને વ્યવહારનાં પદ્ધતિએ જોખીને કહ્યું:
“તમારે ઘેર ધર્મકામ કરાવવાનો હક તમારા ગોરનો. એમાં મારાથી
વચ્ચે ન પડાય. પરંતુ તમે મંદિરમાં કાંઈ ધર્મકામ કરાવવા આવો
તો મારાથી ના ન પડાય. હું એ ધર્મ લેખને જ એકો છું અને તે
પેટે શું આપો છો, એવો પણ મારે વિચાર કરવાનો ન હોય. જેવી
જેની શ્રદ્ધા. એટલે ત્યારથી દર માસે કસ્તુર શેડ મંદિરમાં કથા કહે-
વડાવતા. અને તેથી જ કસ્તુર શેડ મહારાજને મંદિરમાં રાખવાના
પક્ષમાં અગ્રેસર હતા. એટલે શિવપ્રસાદ માસ્તરે એમને ત્યાં જમવાની
તૈયારી બતાવી ત્યારે સૌ કરતાં શેડ વધુ રાજ થઈશો. પોતાનો પક્ષ

સાચો છે એ માટે બ્રાહ્મણને એમણે જ, તમે કે દા'ડાના ચોખ્ખા થઈ ગયા, એ સવાલ કરેલો.

એટલે ગાય મરે નહિ અને રતન કાઢી લેવું, તેમ બેઉ પક્ષ સાચવી લેતાં શેઠે માસ્તરને કહ્યું: 'ગમે તેમ પણ તમે બધા છેવટે તો બ્રાહ્મણ જ. કોઈ ઇર્ષાથી કોઈને હલકો પાડવા ફરે એટલો જ એમાં ફરક. પણ આ તો બ્રાહ્મણની છાંડી ને પાટીદારનો છાંડો...'.

અને એ વરતુ ત્યાં જ અટકાવતાં શેઠે ઉમેર્યું: 'તમને એનો છો'છ ન હોય તો પણ એવું તમારે ન કરવું જોઈએ. તમે તો નોકરી રહી એટલે કાલ જીહીને આ ગામથી બીજે ગામ ચાલ્યા જવાના. પણ એનો ભોગ આખી જિંદગી અમારે થવું પડે. અમને કહે— નાગર બ્રાહ્મણ કરતાં તમે કે દા'ડાના ઝોંચા થઈ ગયા? આ તો એકબીજાની આમન્યા છે ત્યાં સુધી. બાકી હલકા લોકની વસ્તી બધે ય ઝાઝી. આપણા જેવાં થોડાંને પછી મૂતરના રેલામાં તાણી નાખે. માટે ધર્મની રીતે નથી કહેતો પણ વ્યવહારની રીતે પણ દેશ એવો વેશ કરવાની શિખામણ, તમારા સારું નહિ તો અમારા સારું, કિલ્લાસખોનને આપજો.'

મણી શેઠાણીનું પ્રસંગકાર્ય પૂરું થયું એટલે એ અંગેની માયા સંકેશી લેતાં તે બોલ્યા: 'જવ માસ્તર થેર. પાછાં કિલ્લાસખોન વે'માશે કે રસ્તામાંથી બોલાવી આડુંઅવળું ભરાવ્યું હશે. અમને તો કોઈના વિષે આડું ય ભરવતાં નથી આવડતું ને અવળું ય ભરવતાં નથી આવડતું. 'એમણે' કહી તેટલી જોડી સમજણ આપવા જ ખાસ બોલાવ્યા 'તા. બાકી ગાયનાં શિંગડાં ગાયને ભારે, બીજાને શું? અમે તો કલાનાં હરિગત, પછી કરવું ના કરવું, એ સૌ સૌની મુનસફી ઉપર છે.'

જે જાતનો અર્થ કરવો હોય તેવો કરી શકાય એવો દ્વિઅર્થી ઉત્તર 'સમજ્યો' આપી, શિવપ્રસાદ માસ્તર શેઠનાં પગથિયાં જિતયાં.

ગોવિંદ સુશીલા સાથે રમતો થયો ત્યારથી જ, કાણુ બહુ કેમ, પણ શિવપ્રસાદને એના ઉપર અભાવો હતા. કાઠ મિલમાલિક જેવા મોટા શેઠની દીકરી, ઘરમાં વાસણ માંજતા નોકરના છોકરા જેડે રમે, અને તેથી જે જાનની શેઠને સૂગ આવે તેવી જ કંઈક સૂગ શિવપ્રસાદને ગોવિંદ પ્રત્યે આવતી. ઘરમાં કાઠ સ્ત્રી માણસ નહિ એટલે ગોવિંદ સ્વાભાવિક રીતે બીજાં આગકા કરતાં પણ વધુ અસ્વચ્છ રહેતો. દાદા ખિચારા ભગત માણસ એટલે મનના મેલની એમને જેટલી ચિંતા, એના હજારમા ભાગની પણ એમને બહારના મેલની ચિંતા નહિ. 'રાધે ગોવિંદ રાધે'ની ધૂન કર્યા વગર ગોવિંદ ઊંઘી ન જાય તેની એમને દર સાંજે ચિંતા રહેતી. કાઠ વખત બીજી લપસ્યામાં એ ધૂન કરાવતી એમનાથી ત્રીસરી જવાતી તો એ બીજે દિવસે એક ટંક ખાતા નહિ. કુમળાં છોડ જેવાં વાળીએ તેવાં વળે, એમ એ માનતા હતા એટલે ભક્તિના કે સદ્ગુણના જે સંસ્કાર આળક ઉપર નાખવા હોય તે આ ઉમરે જ નાખવા જોઈએ એમ એ ચુસ્ત રીતે માનતા. એટલે એવડા નાના ગોવિંદને એ ધૂન કરાવતા. એને બિંદુ ન આવે ત્યાં સુધી એ ભજન સંભળાવતા. અને એ ભજનના સૂરમાં જ ગોવિંદ ઊંઘી જતો.

આમ અંદરના દૈયામાં શુદ્ધ સંસ્કાર નાખવાની, રજે રજ કાળજી રાખનાર ભગત બહારની શુદ્ધિ માટે એટલા જ બેદરકાર હતા. કપડાં ધોવા તળાવે ગયા હોય તો પણ ભાગ્યે જ એ ધોધા કપડાંને મારીને મેલ કાઢતા. સાબૂ કે સોડામાં તો એ સમજતા નહિ પણ ધોધામાંય સમજતા નહિ. જો કપડાં ધોવાની છાટ ખાતી હોય તો ઝીંકા ઝીંકા બે પગનો ખૂણો ખનાતી, બે ત્રણ ઝીંક મારી લેતા. ને તે ય લહાવો કપડાંને અડવાડિયામાં બેએક વખત મળતો. ખાકી,

તળાવ ઉપર બૈરાંએ છાટ રોકેલી હોય એટલે વહુવાગુઓને લાજ ન કાઢી પડે એ માટે ત્યાં એ દૂંકતા જ નાંહ. દૂરની જગાએ પાણીમાં બોળી લેતા. જુવાન વહુઓ ભગતનું એ કામ કરી લેવા કપડાં માગતી પણ ખરી. છતાં પોતાને રોજનું લાગ્યું માની એ કાઠને તરફે આપતા નહિ. એટલે ગોવિંદનાં કપડાં ઊઞળાં તો ન જ રહેતાં. હાથપગના નખ અને માથાના વાળ પણ વધી જતા, છતાં ભગતને એ અંગે પણ ઝાઝું સમજતું નહિ. મોટે ભાગે એની કાળજી મંગળ રાત જતે રાખતો. નવરો હોય અને ગોવિંદને દીકામાં આવે તો એ પોતે એને બોલાવી એના વાળ કાપતો-નખ લેતો !

આવો મેલોધેસો છોકરો નાગરની સ્વચ્છ, સુઘડ અને સંસ્કારી કન્યા સાથે રમે, એ નડિયાદના નાગરવાડામાં તો કદાપિ શક્ય ન હતું. ગામડામાં એ સ્થિતિ નિભાવી લેવી પડે એ પણ સમજાય. પરંતુ એવો છોકરો સુશીલાનો મિત્ર બને, સુશીલા પોતે પણ એથી ખીન્ન ઊઞળાં છોકરાં સાથે રમવાનું મૂકી એની સાથે રમે, એને સરખાવટે બાઈના જેટલા પ્રેમથી હાથમાં હાથ રાખી દેસ્તી બાંધે, એ શિવપ્રસાદના નાગર લોહીને ખૂંચતું હતું. પરંતુ કૈલાસજીને પણ દીકરીના પક્ષે હતાં એટલે માસ્તર સમસમી રહેતા.

સુશીલા સાથે ગોવિંદને પણ એટલા જ પ્રેમથી કૈલાસને રમાડતાં જેઈ શિવપ્રસાદે મનનો ઊભરો દાલવેલો પણ ખરો : 'તું ય ગામડામાં આવી, ગામડિયણ જ થઈ ગઈ લાગે છે.'

‘કમ ?’

ગોવિંદ પ્રત્યેનો પૂર્વ ઇસારો કરતાં એ કહેતા : ‘એવા મંદ છોકરાને રમાડતાં તને સૂઝે ય નથી આવતી ?’

‘હું એને બહુ ચોખ્ખો દેખું છું.’

શિવપ્રસાદ આંખ કાતરતા બોલ્યા વગર જોઈ રહેતા.

‘સાચું કહું છું.’ કૈલાસપહેન કહેતાં: ‘ભગતની જગાએ બીજો કોઈ સાઠ વર્ષનો પુરુષ હોય, તમે પણ, એટલા પ્રેમથી આગક ન ઉઠેરી શકો. બહારનાં કપડાં ઝોળળાં રાખો કદાચ, પણ અંતરનું વહાલ.....’

‘વાહ રે વાહ! પ્રેમદેવી!’

‘પ્રેમદેવીને ઝોળખવા પ્રેમદેવ થવું પડે.’

‘આ જન્મે તો થઈ રહ્યો.’

આમ ગોવિંદ પ્રત્યેની પોતાની સૂગનું ઘરમાં કંઈ એપણું ન હતું છતાં શિવપ્રસાદની એ વૃત્તિ અંતરમાં વધતી હતી.

પહેલીમાં ગોવિંદ બણતો હતો છતાં વાચનસેખનમાં એટલો હોશિયાર હતો કે એના વર્ગના માસ્તરને એમ લાગતું કે જો એને કોઈ બણવનાર મળે તો જરૂર મોટો વકીલ થાય. પાટિયા ઉપર ચડિયા માંડયા કે એને મોઢે. પાક પણ કવિતાની જેમ કડકડ બોલી જાય. કવિતા પણ એવી જ સરસ ગાય.

પહેલી ચોપડીના વિદ્યાર્થીનાં વખાણુ તો શું કરવાનાં હોય! પરંતુ માસ્તરોની મોટા ભાગની વાતો વિદ્યાર્થીઓ અંગે, શિક્ષકોના વર્તન અંગે કે ઉપરી અધિકારીઓના મિજાજ અંગે સિવાય બાક્યે જ હોય છે. એટલે એ મર્યાદાને અંગે ગોવિંદના વર્ગમાસ્તરે એ વધુ વખત હેડમાસ્તર આગળ એની હોશિયારીનાં વખાણુ કર્યાં હતાં. પરંતુ એકે ય વખત એમણે કંઈ જવાબ આપ્યો ન હતો.

છેવટે ગઈ કાલે ફરી એ વાત વર્ગમાસ્તરે કંઈ એવા બીજા પ્રવાહમાં ખેંચાતાં કાઢી ત્યારે શિવપ્રસાદ ગેંચા સાદે બોલી ગયા હતા: ‘સાવ નાના છેકરાની બુદ્ધિ તમે અત્યારથી શી રીતે માપી

ઘડી ! માસ્તર, શુદ્ધિ એ જુદી વસ્તુ છે, યાદશક્તિ એ જુદી વસ્તુ છે. પોપટની જેમ કોઈ છોકરું પટપટ બોલી જાય એને શુદ્ધિ ન કહેવાય. એવા બી. એ. અને એમ. એ.માં પહેલા પાસ થયેલા જીવનમાં શૈક્ષણિક પાપડે ય ભાંગી શક્યા નથી. અને કાળા અક્ષરને ફૂટી મારેલા લખપતિ થઈ ગયા.

શિવપ્રસાદ એટલા બધા ખિન્નમન બોલ્યા કે એમને પોતાને ય એની સમજ ન પડી કે પોતે આટલા બધા તપી શ્વા માટે ગયા ? આસિસ્ટન્ટ માસ્તર તો બચારો બોલતો જ બંધ થઈ ગયો. એને થયું કે માસ્તર બીજા કારણે ખિન્નયેલા હોવા જોઈએ, બાકી પોતે એવું શું કહ્યું હતું કે આટલા તપીને બોલે ?

એ જ ગોવિંદની રામ કહાણી શેઠ શેઠાણી પાસેથી સાંભળતાં, સત્યાસત્યને લીધે નહિ, પરંતુ એના પ્રત્યેની મનમાં બંધાઈ ગયેલા અંધારે લીધે શિવપ્રસાદ કૈલાસજહન ઉપર ઓચિંતા તપી ગયા.

કૈલાસને શું કહેવું એનો એ દાદરચડ્યા ત્યાં સુધી નિર્ણય કરી શક્યા ન હતા. પરંતુ ઉપર જતાં સુશીલા અને ગોવિંદને કૈલાસે પોતાના ડાબાજમણી પગ ઉપર સુવાડેલાં જોતાં એમનો ક્રોધ બબડકી બહાર આવ્યો : ‘આ છોકરો તારો તે એવો કાણ છે કે આખા ગામ વિરુદ્ધ તોફાન માંડ્યું છે ?’

બંને બાળકો સફાળાં ગભરાટનાં માર્યાં ઝંખકી બહાર.

આ બાબતમાં કૈલાસબહેનનો કોઈએ પણ ન લીધો. મંદિરના પૂજારી શિવશંકર અને નર્મદાએ પણ જણાવ્યું કે, કૈલાસબહેન ! તમે તમારા મનથી ગમે તેમ માનતાં હો, પણ એ સારું તો નથી જ.

ખૂદ બકોર બગતે પણ કહ્યું : ‘ કિલાસબેન ! આ તો બિલકુલ અમને પાપમાં નાખવા જેવી વાત કહેવાય. બામણની દીકરી તુલસી-કયારો કહેવાય. એને વટાળવી એ કંઈ નાનુંસૂનું પાપ છે ! મોટાં થઈને આપણે છોકરાંને ન વાળીએ તો એ તો મહાપાપ કહેવાય. ’

સામી દલીલ કરવાનો અર્થ નથી માની કૈલાસબહેને ત્રણે જણને સામે કંઈ જવાબ આપ્યો ન હતો. કૈલાસબહેનનું મોં પણ પડેલું હતું એટલે પોતાની જૂલ એમને સમજાઈ હતી, એમ પણ એ ત્રણે જણે માની લીધું હતું.

પરંતુ એ જાતનો રોષ શિવપ્રસાદે અંકત કર્યો ત્યારે કૈલાસબહેન મૌન ન રહ્યાં. વટાળ વિષેના પતિના વિચારો પોતા જેવા હતા, એની એમને પૂરેપૂરી ખબર હતી. એટલે અવારનવાર ગોવિંદ પ્રત્યેની સૂગ એમણે જે વ્યક્ત કરી હતી, તેનું જ આ પરિણામ હતું એમ કૈલાસબહેનને સમજતાં વાર લાગી ન હતી. એમણે જવાબ આપ્યો : ‘ તમે આંમ શાથી બોલો છો એ મારી જાણ બહાર નથી. ’

‘તો પછી એ પ્રમાણે વર્તતાં શું થાય છે ?’

‘એવું તમે ક્યારે કહ્યું હતું ?’

‘મારો મત જાણે છે, પછી કહ્યું ત્યાં સુધી રાહ શું કામ જુએ છે ?’

‘સારું, તમે એથી સુખી થતા હો તો એમ કરીશ.’

‘સુખદુઃખનો આમાં પ્રશ્ન નથી. મારામાં નાગરનું લોહી છે એથી મને એ નથી રુચતું.’

‘પ્રભુએ નાગરનું અને ખીજ માણસોનું લોહી જુદું નથી બનાવ્યું.’

‘તારે મને અત્યારે ચિડવેલો છે એમ ?’

‘એટલે પ્રત્યુત્તર પણ ન આપું ?’

‘લોહી એટલે હું સ્થૂલ લોહીની વાત નથી કરતો. નાગરના લોહીમાં જે સંસ્કાર છે.’

કૈલાસબહેનને કહેવાનું મન તો થયું કે, જે એટલું બધું અભિમાન છે તો પછી નાગરોની વસ્તી મૂકી, અહીં ગામડામાં શું કામ આત્મા ? પરંતુ એ જવાબ શિવપ્રસાદ નહિ સહી શકે એમ એમને ખાતરી હતી એટલે ત્યાં જ અટકી ગયાં.

ગોવિંદ સાથેની બાજુ રીતે જે માયા ખીજની આંખે દેખાતી હતી તે કૈલાસબહેને ત્યજ દીધી: સુશીલા અને ગોવિંદ પહેલાંની જેમ રમતાં બંધ થઈ ગયાં.

સુશીલા સાથે બેમાં બેસીને ખાવા જેટલી છૂટ ન લેવાય તેની બકાર ભગતે પણ ગોવિંદને શિખામણ આપી હતી. સમજણ પાડી હતી: ‘સુશીલા, બામણની દીકરી કહેવાય. આપણું ખાય તો એ વટલાય. ખવડાવનારને પાપ લાગે.’ અને પાપ એટલે શું એનો દાખલા સાથે અર્થ સમજાવતાં એમણે કહેયું: ‘કળિયાનાં છોકરાને

તું જુએ છે કે મા અને પાપ છે. ભ્રમ અને ખોન છે. અને તારે કોઈ નથી. શાથી ? પૂરવજનમમાં તેં અને મેં એટલાં પાપ કરેલાં. આટલે વરસે મારે ઠરવાવારો ન આવ્યો. અને તારે નવાપા થઈ મારે આશરે પડવું પડ્યું. બાકી, તારી મા હોય તો તને કેવો રમાડે, જમાડે, હસાવે અને ખેલખેલાવે.' ભગતની આંખમાંથી ટપટપ કરતાં આસુ ટપકવા લાગ્યાં.

ગોવિંદ એમાંથી શું સમજ્યો એ તો એ જાણે, પરંતુ દાદાને રડતા જોઈ એ પણ રડી પડ્યો. દાદાને કોટે બાકી પડતાં એણે કહ્યું: 'દાદા ! હું એવું પાપ કદી નહિ કરું. કહેશો તો હું સુશીલા બનેડે રમીશ ય નહિ.'

આમ સુશીલા સાથેની માયા તોડવી પડી ત્યાં સુધી તો ગોવિંદ મન કંટણુ કરી શક્યો. પણ પહેલા ધોરણમાં પાસ થઈ બીજામાં આવતાં એની આકરી પરીક્ષા શરૂ થઈ. સુશીલાને બાળવર્ગ અને પહેલી, બે વરસનો અભ્યાસ શિવપ્રસાદે ધેર કરાવ્યો. અને આ સાલ બીજામાં એમણે એને દાખલ કરી, અને તે જ કારણે બીજું ધોરણ એમણે જાતે બણાવવા લીધું.

સુશીલા છ વર્ષની હતી. એકવડિયા બાંધાની હોવા છતાં એ મજબૂત હતી, તેવી જ વ્યક્તિત્વવાળી હતી. સુંદરતા પણ નાગરની ખ્યાતિ પ્રમાણે હતી. બણવામાં પણ એટલી જ હોશિયાર હતી. પાંચમા વર્ષમાં એણે બે વર્ષનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો હતો. એના વર્ગનો કોઈ છોકરો કે છોકરી બણવામાં એની આગળ ન જાય, એવી ઊંડી અને પ્રબળ મહત્ત્વાકાંક્ષા શિવપ્રસાદના હૈયા ઉપર સવાર થઈ બેઠી હતી.

પરંતુ કુદરતે જાણે એ મહત્ત્વાકાંક્ષાને નિષ્ફળ બનાવવા પાકો

નિર્ણય કર્યો હોય તેમ છ મહિના સુધી શિવપ્રસાદે પૂરેપૂરા ધમ-
પછાડા કર્યા પણ ગોવિંદે સુશીલાને કોઈ રીતે પહેલી આવવા
ન દીધી.

નિશાળમાં સરવાળા શરૂ કરતા પહેલાં, શિવપ્રસાદે સુશીલાને
એ આખું મનોયત્ન ઘેર તૈયાર કરાવી દીધું હતું. પરંતુ વર્ગમાં
પ્રથમ એમણે એ દાખલા શીખવાડ્યા અને પહેલો જ હિસાબ
લખાવ્યો તેમાં પણ ગોવિંદની સ્લેટ એમના ટેબલ ઉપર પ્રથમ
આવતીને પડી.

શિવપ્રસાદે એના સામે આંખ કાતરી. વર્ષોનો માસ્તરને
અનુભવ એમને ખોટા પડતો લાગ્યો. આટલી ક્ષણમાં, અને તે પણ
પ્રથમ પ્રયત્ને કોઈ વિદ્યાર્થી હિસાબ ન ગણી શકે. અને તે ય જેને
ઘેર કોઈ ભણાવનાર નહિ તે વિદ્યાર્થી ! શિવપ્રસાદને થયું કે જલે
પ્રથમ ટેબલ ઉપર મૂકી ગયો. હિસાબ ખોટા હોવો જોઈએ. એમના
મનને ધીરજ ન રહી. એ સ્લેટ ઉપાડી ખાતરી કરવા જતા હતા
ત્યાં સુશીલાએ સ્લેટ મૂકી. અને સ્લેટોને સહેજ ઝીંચી કરીને જોયું
તો બંનેમાં સરખો જવાબ હતો !

ચાલીસના વર્ગમાં પાંચ વિદ્યાર્થીનો જવાબ સાચો હતો,
પરંતુ એ દાખલો વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાની વાત પડતી મૂકી,
શિવપ્રસાદે બીજો દાખલો લખાવ્યો. ત્રીજો લખાવ્યો. ચોથો અને
છેલ્લો, એમ પાંચમો લખાવ્યો. પણ ગોવિંદ ન પડ્યો તે ન જ પડ્યો.

ગોવિંદની એ હોશિયારીથી વારી જવાને બદલે શિવપ્રસાદનું
અંતર બળી રહ્યું. એક અભણ માખાપનો નખાપો કણબીનો છોકરો
નાગરની છોકરીને આંજી જાય ! એમના હૃયામાં સવાર થયેલી મહ-
ત્વાકાંક્ષા ઊછળી આવી : ‘કદી નહિ બને. એ છોકરાને પાછો પાડું
ત્યારે જ સાચું !’

એ દિવસે એ પાંચે ય દાખલા સામટા એમણે વિદ્યાર્થીઓને પાટિયા ઉપર ગણાવ્યા. પણ એમનું ચિત્ત પદ્ધતિમાં ન હતું. બાળકોના મગજમાં એ રીત ડસી કે નહિ, એની ખાતરી કરવા જેટલી એમનામાં સ્વસ્થતા ન હતી. એ દિવસે એમણે તે પછી વાચન લીધું, પદ્યામાં લખાવ્યાં, ગદ્યક્ષના ઉપયોગનાં મોઢે લેખાં પૂછ્યાં, પણ એ દરેક વખત એમના અંતરમાં બહુકારા એવિંદના વાગતા હતા. સુશીલા કરતાં દરેક વિષય એનો સારો !

નિશાળની એ બધી ખીજ ઘેર આવતાં એમણે સુશીલા ઉપર ઉતારી. ઘેર આવતાં સાથે એમણે લેશન લેવું શરૂ કર્યું. દરરોજની ઝડપે જ સુશીલા હિસાબ ગણતી. પરંતુ હિસાબ લખાવી રહેતાં જ સાથે, એ બરાડી બેઠતા: ‘કેટલી વાર ?’

પહેલા બે દાખલામાં સુશીલાએ ભૂલ ન કરી. પરંતુ ત્રીજા દાખલાથી એના મનમાં ઝડપની જે ખીક પેસી ગઈ તે સમાપ્તિ જુલો પડવા માંડી.

અને હિસાબ ખોટા છે, એ જોતાં જ એના કુમળા ગાલ ઉપર શિવપ્રસાદના બે તમાચા, ચમ કરતાં ડામ ચંપાય તેમ ચોંટી ગયા.

જીવનમાં બહુવા માટે સુશીલાને આજે પ્રથમ માર પડ્યો. માર કરતાં શિવપ્રસાદની મુખમુદ્રા જોતાં એ વધુ બી ગઈ. છતાં ડૂસકું બરીને પહેલો ઘા સુશીલા સહી ગઈ. પરંતુ ખીજે હિસાબે જલ થઈ અને તેથી જે તમાચ પડી એ એનાથી ન વેકાઈ. જળી બેઠતાં એણે રાડ નાખી: ‘બા...બા...’

કૈલાસબહેન અંદરના ખંડમાં બાખરી વણતાં હતાં ત્યાંથી દોડી આવ્યાં. એકા દાથે સુશીલાને પોતાની સોડમાં લેતાં એ બોલ્યાં:

‘ફૂલ જેવી છોકરી ઉપર હાથ ઉપાડતાં તમને શરમે ય નથી આવતી !’

ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં શિવપ્રસાદ બોલ્યા : ‘ફૂલ જેવાં રૂપરંગ હોય તેની જગતમાં કશી કિંમત નથી. અંદર સુગંધ પણ હોવી જોઈએ.’

સુશીલાને બરડે હાથ ફેરવી એને આશ્વાસન આપતાં કૈલાસ-બહેને જવાબ આપ્યો : ‘સુગંધ આમ કંઈ ખિન્નમતે માર માર્યે ન આવે. માઆપની અંદર જે સુગંધ હશે તો બાળકમાં આપોઆપ આવશે. ગુલાબના ફૂલમાં બહારથી સુગંધ કોઈ નાખવા જતું નથી, એ છાક જ રસ સીંચે છે.’

શિવપ્રસાદ સહેજ નરમ પડીને, પોતે વધારે પડતા ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા તેનો ખ્યાલ આવતાં, શાંત પડીને બોલ્યા : ‘એવી ડાહી વાતો કરતાં મને પણ આવડે છે. પણ બાળક એ ગુલાબની જેમ નર્યું જંગલી ફૂલ નથી. જંગલી ફૂલોમાં કુદરતે જાતે સુગંધ મૂકી છે. માનવ ફૂલમાં સુગંધ સીધી નથી મૂકી, ફક્ત એ મેળવવાની શક્તિ મૂકી છે. એ શક્તિ વડે સુગંધ મેળવવી કે દુર્ગંધ, એ માણસ ઉપર કુદરતે છોડ્યું છે. એટલે માઆપની સુગંધ ઉપર નર્યો આધાર રાખીને એ ફૂલથી ન બેસી રહેવાય—એના ઉછેરનારથી તો હરગીજ નહિ.’

કૈલાસબહેન એ ક્ષણે માતાને બદલે પત્ની બની જતાં, મન-ક્રમાં બોલ્યા : ‘એટલે કુદરતે ઉછેરનારને આમ તમાચા મારી સુગંધી આપવાનું કહ્યું હશે, નહિ વારું ?’

કૈલાસબહેનના એ ભાવનો અનુભવ શિવપ્રસાદના હૈયાએ તરત કર્યો. એ પ્રેમ પારસમણિથી મૂળ કડવાશ મીઠાશ બની ગઈ. ધીમું મોં મલકાવી શિવપ્રસાદે કહ્યું : ‘કુદરતે તો બાણ બાણ કહ્યું છે, પણ માણસ ક્યારે એનું માને છે ? સ્ત્રીઓને એણે ઠોકી ઠોકીને

કહ્યું છે કે પતિ એ એનો પરમેશ્વર છે, એને પૂજવો. પણ સામે જીભેલી સ્ત્રી પૂજવાને બદલે એના કાર્યનો જ વિરોધ કરી રહી છે !’

‘ પરમેશ્વરે તો બિચારે કશું કહ્યું નથી. તમારા પુરુષશાસ્ત્ર-કારોએ એ બધું ચીતરી માયું’ છે, એમ કહો.’

‘ પણ એ શાસ્ત્રકારોએ ચીતયું’ તો પ્રભુએ જે પ્રમાણે પ્રેરણા આપી તે પ્રમાણે ને ?’

‘ ત્યારે તો આ મારવાના પ્રેરણા ય તમને એણે જ આપી, કેમ ?’

એ વાત તે દિવસે ત્યાં જ અટકી ગઈ. પરંતુ ખીજ ધોરણનાં નાનાં છોકરાં ય અઠવાડિયામાં સમજી ગયાં કે માસ્તર કોઈ હિસાબે ગોવિંદનો પહેલો નંબર સુશીલાને અપાવવા ફરે છે. એટલે એ પ્રશ્ન શિવપ્રસાદનો જ ન રહ્યો. આખા વર્ગનો થઈ ગયો.

કોઈ વિદ્યાર્થી મોડો ન થાય તો, ગઈ સાંજે એણે જે નંબર પુરાવ્યો હોય તે જગાએ ખેસવાનું રહેતું. કદાચ ગોવિંદ મોડો થઈ જાય અને સુશીલા પહેલી ખેસી જાય એ ખીકે, વર્ગના વહેલા આવનાર છોકરા, બહાર ચોટલા ઉપર ખેસી રહેવાને બદલે પ્રથમ ગોવિંદને ઘેર જતા. એને થોડી વાર હોય તો એનું દફતર સાથે લાવી નિશાળના બારણા આગળ ખેઠક જમાવતા. અને પા કલાક વાર હોય અને ગોવિંદ ન આવી પહોંચ્યો હોય તો એને ત્રણ તેડાં કરતા.

સુશીલાને ગોવિંદના આ પહેલા નંબરની અદેખાઈ આવતી ન હતી. શિવપ્રસાદની વૃત્તિ એ જાણી ન ગઈ હોત તો એણે આમે આલીને ગોવિંદને નિર્જય પણ બનાવ્યો હોત કે, ચિંતા ન કરીશ. મારે તારો પહેલો નંબર નથી જોઈતો.

પરંતુ એ નંબર ૨ સારુ આપુલ પોતાને દરેક ધેર આગળ અભ્યાસ કરાવતા હતા, નિશાળમાં લખાવતા હિસાબ આગલે દિવસે ધેર ગણાવી રાખતા હતા, પલાખાં, શબ્દો અને વાચનનું પણ એમ જ બનતું, એ બધાં પગલાં સુશીલા મનથી સમજી ગઈ હતી.

કોઈ વખત વિદ્યાર્થી તરોડે એને પોતાને પણ ગોવિંદને દેરાવવાની ઇચ્છા થઈ આવતી. શિવપ્રસાદે એના ઉપર અભ્યાસને નામે, નંબરને નામે અત્યાચાર ન આદર્યો હોત તો એ ગોવિંદને દેરાવી પણ શકી હોત. પરંતુ સ્મરતમાં ઉતારવાનાં ઘોડાને પ્રથમ લાવવા તાલીમને નામે એનો ઉસ્તાદ ઠોક બળવે, અને તેથી ઘોડો ઊલટ તેજ થવાને બદલે મંદ પડી જાય, તેવી સ્થિતિ સુશીલાની થઈ હતી. એ ગોવિંદની આગળ તો ન જઈ શકી, પરંતુ બીજે નંબર પણ કોઇ કોઇ વખત ગુમાવવા લાગી. દરેક લેસન વખતે શિવપ્રસાદની આંખ એના ઉપર મંડાતી એ જોતી હતી. અને એ બીકથી એનાથી ગોટાળો થઈ જતો. મોડું થવાને લીધે એકદમ નંબર જતો ત્યાં સુધી તો શિવપ્રસાદ મનનું સમતોલપાણું સાચવી રાખતા, પણ ખોટું જ પડ્યું તો, કોઈ વિદ્યાર્થીને માર નહોતો પડતો એટલો એમની દીકરીને પડતો. એ ખ્યાલિથી ગામમાં એમની વાહવાહ થતી પોતાના બાળકને બીજા કરતાં વધારે મારે તેવા નિષ્પક્ષપાતી માસ્તર ઉપર કોણ રાજ ન થાય ?

આ રીસ નરી સુશીલા ઉપર ગિતરતી એવું નહિ. ગોવિંદને પણ મેથીપાક મળી જતો. વહુના ગુના સાંભુને કાઢવા હોય તો એમાં આવડતની જરૂર નથી હોતી, તેમ વિદ્યાર્થીને મારવો જ હોય તો માસ્તરને કંઈ મુશ્કેલી નથી પડતી. લેસન બલેને એને આવડતું હોય પણ એણે જાણીને ચોરી કરાવી એમ કહીને ય મારી શકાય છે. છાકરા હોશિયાર હોય એમાં કંઈ નવાઈ નથી, તોફાની

છોકરા ન હોય એ અશક્ય જ છે. એટલે વર્ગમાં તોફાન થવાનું જ. ગુનો થાય ત્યારે સાચો ગુનેગાર કાણ એની પોલીસ ઝાઝી ચિંતા કરતી નથી, છેવટ સાચો હડીએ ન ચડે તો, ગુનેગાર કોમમાંથી, ગમે તેને ખોસી બાલે છે. એમ માસ્તર પણ એવા પ્રસંગે ગમે તે વિદ્યાર્થીને ટીપી શકે છે. ગોવિંદને એ રોતે હૃદયી જ્યાદે એ તણુ વખત માર પડેલો.

નાનાં બાળકો ન્યાયાન્યાય નથી સમજતાં એમ મોટાંનો ખાલી ભ્રમ જ છે. બાળકોની વાતચીત સાંભળવાની શિવપ્રસાદને મળી હોત તો એમનો ભ્રમ જરૂર પરખાઈ જાત.

વર્ગમાંથી બહાર નીકળતાં છોકરાં ગુસપુસ કરતાં :

‘આ ગોવિંદને માસ્તરે કેમ માર્યો, ખબર પડી ?’

‘હું તો તરત સમજી ગયો હતો.’

‘પોતાની છોડીને પહેલે નંબર લાવવી છે પણ’

‘ગોવિંદ, દોસ્ત, ગમે તેટલો માસ્તર મારે પણ પાછો ના પડતો.’

‘તારા દાદાને વાત કરી દે ને ?’

‘હા, તને શું નથી આવડતું તે મારે ?’

‘તેં તોફાને ય ક્યાં કયું હતું ? આરોગ્યાર કેસવાએ...’

‘તારી સ્કેટમાં મેં જોયું તું, એ તો સાવ જૂઠું. મેં એમના મોઢા આગળ આખો હિસાબ ગણી બતાવ્યો.’

ત્રીજા પ્રસંગથી સુશીલાનાથી પણ સહન ન થયું હોય તેમ વહેલી વહેલી ઘેર જઈ એણે કૈલાસજીને વાત કરી.

‘આ ! ગોવિંદને આ જ બાપુજીએ બહુ માર્યો.’

પોતાના બાળકને માર પડ્યો હોય તેમ ફફડી જતાં કેલાસ-

બહેને પૂછ્યું : ‘કેમ ?’ અને સાથે બોલી જવાયું : ‘હમણાંની એમનો કંઈ બહુ હાથ ઊપડવા માંડ્યો લાગે છે.’

‘એક છોકરાની સ્કેટ ભાંગી હતી.....’

‘ગોવિંદે ભાગી હતી ?’

‘ના.’

‘ત્યારે ?’

‘બાપુજીએ કહ્યું કે તારાં જ કારસ્તાન.’

‘ગોવિંદ એવો કારસ્તાની છોકરો નથી.’

સુશીલાએ રડી દીધું. અંતરમાં બારે રૂમો બરાબો હોય તેમ એ રૂસકાં ઉપર રૂસકાં બરવા લાગી.

સુશીલાને બરડે હાથ ફેરવી તેને જાની રાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં કૈલાસબહેને કહ્યું : ‘બેટા ! તું શું કામ આટલી બધી રડે છે ?’

રૂસકાં બરતાં બરતાં સુશીલાએ કહ્યું : ‘આ સાથે બાપુજીએ એને ત્રણ વખત માર્યો.’

કૈલાસબહેને વ્યવહારિક વાત કરતાં કહ્યું : ‘માસ્તર રહ્યા એટલે છોકરાં તોફાન કરતાં હોય, ના આવડતું હોય તો એમને તો મારવું પડે. તું એમની દીકરી છે તો પણ તને ક્યાં એ થોડું મારે છે ?’

‘પણ એને ખોટી રીતે મારે છે.’

‘એવું હોય, બેટા ? તું એમના જેટલું શું સમજે ?’

‘હું બધું સમજું છું.’

‘શું ?’

‘એ મારી રીસ એના ઉપર કાઢે છે.’

‘એટલે ?’

‘બાપુજી મને પહેલો નંબર રાખવા માગે છે. ગોવિંદ પહેલો નંબર છોડતો નથી.....’

દીકરી ઉપર છ મહિનાથી ભણાવવાના નામે ચાલતો અત્યાચાર કૈલાસબહેનને આજ પ્રથમ સમજાયો. દીકરીના બોલનો એ ઇન્કાર ન કરી શક્યા.

ગોવિંદની આકૃતિ એમના મોં આગળ તરવરી રહી. સુશીલાને જવાબ આપતાં એમણે જીની આહ નાખી: ‘બેટા ! હું શું કરું ?’

કોઈ વાતચીતના અનુસંધાનમાં પૂછતાં હોય તેમ કૈલાસમહેને રાત્રે સુશીલાના ઊંઘી ગયા પછી શિવ-પ્રસાદને સવાલ કર્યો: ‘એ છોકરે તમારું શું અગાડ્યું છે કે તમે એની પાછળ પડ્યા છો ?’

‘કયો છોકરો ?’

‘ગોવિંદ.’

શરીરના કાઈ ભાગ ઉપર ગૂમકું થયું હોય અને તે દબાતાં માણસ જોમ દર્દનો માર્યો ચીસ પાડી ઊઠે તેમ શિવપ્રસાદ જૂમ પાડી ઊઠ્યા: ‘એ છોકરો એવો તે તારો કાણુ સગો છે કે તેના માટે તું કારણુ વગર ઘરમાં વિખવાદ ધાલે છે ?’

‘મારો કાઈ નથી માટે જ પૂછું છું. પેટની દીકરીને એમ મારી હોત તો ન પૂછત.’

‘છોકરાં એટલે વાંદરાંની જાત. તોફાન કરે, કાઈનું નુકસાન કરે તો ફટકારવાં પડે. ગોવિંદ કંઈ વાકનું માથું નથી લાગ્યો કે એને માટે જુદો ન્યાય હોય.’ ગુસ્સાના આવેશમાં શિવપ્રસાદે કહ્યું.

‘પણ એણે તો સ્લેટ નહોતી બાંગી ને ?’

‘ગુનો કરનાર કરતાં, ગુનાને પ્રોત્સાહન આપનાર વધારે ગુનેગાર છે.’

‘પણ એણે પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું એમ કાણ કહે છે ?’

‘તું વગર જાણ્યેકયે’ કહે તે મારે માનવું એમ ?’

‘વગર જાણ્યેકયે’ નહિ, ખાતરી કરીને કહું છું.’

‘શી ખાતરી કરી ?’

‘સુશીલાએ જ ઘેર આવીને કહ્યું કે ગોવિંદનો વાંક ન હતો.’

‘સુશીલાએ કહ્યું એટલે તમે એનું ઉપરાણું લેવા બેઠાં !’
પોતાની જીત થઈ હોય તેમ ઉપહાસમાં જવાબ આપતાં શિવપ્રસાદે કહ્યું.

‘મેં ખીજાને પણ પૂછી જોયું છે.’

‘કોને ?’

‘મંદિરમાં આરતી વખતે એ વર્ગનાં ત્રણ છોકરાં આવ્યાં હતાં. એમણે પણ કહ્યું કે ગોવિંદનો કંઈ દોષ નથી.’

એકદમ ખિન્ન થઈ જતાં શિવપ્રસાદ ગળી ઊઠ્યા : ‘કૈલાસ ! આટલા સુધીની તારી શિરજોરી હું નહિ સહી શકું.’

કૈલાસજીએ શિવપ્રસાદના સ્વભાવને સારી પેઠે ઓળખતાં હતાં એટલે ગરમ થયા વગર ધીમા સ્વરે બોલ્યાં : ‘ધીમેથી જરા બોલો. નીચે માણસો રહે છે.’ અને બાજુમાં ઊંઘી ગયેલી સુશીલા તરફ આંગળી કરી : ‘આ છોકરો નગી જશે તો બધી આગર ખુલ્લી પડી જશે.’

‘હવે આગરમાં ખુલ્લી પડવાનું શું બાકી છે ? મારી વિરુદ્ધ, મારી જ પત્ની, મારા વિદ્યાર્થીઓની જીભાની લે, પછી એ છોકરાં આગળ મારું શું માન રહે ?’

‘માણસ સાચો હોય તો એનું માન જતું નથી. અને જય તો, એની એને પડી પણ હોતી નથી.’

શિવપ્રસાદે કેલાસજહેનને બોલતાં પાછાં પાડવાનો પ્રશ્ન શોધી કાઢ્યો હોય તેમ ધીમેથી કહ્યું: ‘હું તને એમ પૂછું છું કે ગોવિંદને ગુના વગર મારે મારવાનું કારણ?’

કેલાસજહેને તરત જવાબ આપ્યો: ‘એ પણ નાનાં છોકરાં જાણે છે. એમ ન સમજતા કે નાનાં છોકરાં કંઈ સમજતાં નથી.’

‘એટલે?’

સુશીલાને મેં પૂછ્યું તો એણે કહ્યું હતું કે, ‘આપુછને પહેલે નંબરે મને લાવવી છે. પણ ગોવિંદ પહેલો નંબર મૂકતો નથી.’

શિવપ્રસાદ સડક ચઈ ગયા. પોતે અત્યાર સુધી તો એમ માનતા હતા કે પોતાના મનની આ ઊંડી બાવના કોઈ જાણતું નથી. પરંતુ સુશીલા પણ એ સમજી ગઈ હતી તો પછી છુપાવવાનો કંઈ અર્થ ન હતો. એમણે એનો ઇન્કાર કર્યા વગર મૌન સેચ્યું.

કેલાસજહેને પૂછ્યું: ‘બોલો તમારે શું કહેવું છે?’

શિવપ્રસાદે ખુદ્દા મેદાનમાં આવી જતાં કહ્યું: ‘અસ, તારે જાણવું છે તો કહી દેઉં. મારી દીકરીની આગળ અબ્યાસમાં કોઈ જય, તે સહેવાની મારી તૈયારી નથી—હું માસ્તર હોઉં, મારો વર્ગ હોય ત્યારે તો નહિ જ.’

‘પણ આ ખોટી હરીફાઈ નથી? છ વર્ષની છોકરી અને આઠ વર્ષનો છોકરો, એક વર્ગમાં બાણે. પછી છોકરો આગળ રહે એમાં.....’

‘એ વરસનું અંતર મારે મન કંઈ વિસાતમાં નથી. આઠ વર્ષનો પાટીદારનો છોકરો જો એટલો હોશિયાર હોય તો નાગરની

એક વર્ષની છોકરી એના કરતાં વધારે હોશિયાર હોવી જોઈએ. ’

‘નાગરોએ ઇમારે એવો લીધો છે ?’

‘હા. આજે નહિ, વર્ષોથી. આ કણુખીઓને જાનરુ જમને પૂછ્યું ધોતાં નહોતું આવડતું તે વખતે, ઔરંગઝેબના સમયમાં, પંચમહાલ જેવા ભીલની વસ્તીવાળા પછાત પ્રદેશમાં રહેતી નાગર સ્ત્રીઓ સંસ્કૃત સુધી અભ્યાસ કરતી. ’ નાગરની કેળવણીના આ અભિમાનમાં ડોહતા શિવપ્રસાદ કૈલાસજીને સામે થોડીવાર તાકીને બોલ્યા: ‘સુશીલામાં આ નાગર લોહી છે. ગોવિંદમાં જડભરત કણુખીનું લોહી છે. એના દાદાને સહી કરતાં આવડતું નથી. એનો બાપ બહુ તો ચાર ચોપડી ભણ્યો હશે. માએ તો નિજાણનું મોં જ નહિ જોયું હોય. ’

જાણે એ અંગે દલીલ કરવી વ્યર્થ હોય તેમ કૈલાસજીને પૂછ્યું: ‘એમાં એ છોકરે શું ગુનો કર્યો ?’

‘ગુનો, એક વખત નહિ ને સાડી સત્તર વાર. ’

આશ્ચર્ય પામતાં કૈલાસજીને બોલી ઊઠ્યાં: ‘નાગરના મોંમાં બલે એ શબ્દ શોભતા હોય તો. ગુરુનું મોં આથી તો લજબ છે. ’

હવે તો ખુલ્લે ખુલ્લા શિવપ્રસાદ મેદાનમાં આવી ગયા હતા એટલે પોતાના હૈયામાં એ અંગે જે સત્તઅસત્તે ગજમાહ આલી રહ્યો હતો, અને છેવટે પોતાનું પગલું કોઈ રીતે અસત્તનું નથી એ છેલ્લો ચુકાદો બુદ્ધિએ આપ્યો હતો, તે કૈલાસજીને આગળ એ જણાવી દેવા તૈયાર થઈ ગયા.

કહ્યું: ‘ગુરુનું મોં એથી ખિલકુલ લગતું નથી. ’

‘તમે કહો તેથી હું શી રીતે માનું ? ગુરુને ઘેર તો રાજ

અને રંકનો બેદ ન હોવા જોઈએ. સાંદિપનિના આશ્રમમાં કૃષ્ણ-સુદામો ગુરુને મન સરખા હતા. ’

‘ સાંદિપનિને આપણે યાદ કરીએ છીએ, એમના ધુરુપણાને કીધે નહિ. એ તો ચંદ્રની જેમ પારકા તેજે પ્રકાશિત છે. કૃષ્ણ-સુદામો એમના વિદ્યાર્થી ન હોત તો એમને કાણુ ઓળખત ? એટલે એ ગુરુ બંધે ગણાય. ગુરુવર્ચ-ગુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ-અનુકરણ કરવા ક્ષાયક ગુરુ હું એમને માનતો નથી. ’

કૈલાસે ટટાર થઈ, કટાક્ષના વ્યંગમાં પૂછ્યું : ‘ તો તમે કોને ગુરુવર્ચ માનો છો ? ’

શિવપ્રસાદે કૈલાસખહેનની આંખમાં આંખ પરાવતાં કહ્યું : ‘ મારો આદર્શ ગુરુ બ્રહ્મણ્ય હોય, પણ એનામાં બામણુવેડા ન હોય, બ્રહ્મતેજ હોય. એ તેજમાં જ્ઞાન પણ હોય અને અગ્નિ પણ હોય. એ પોથી જાલી શકે, અને શસ્ત્ર પણ જાલી શકે. અપમાનનો બદલો લેવા એ મિત્રની મિત્રતા પણ ભૂલી દુશ્મન બની જાય અને જેનો આશ્રિત હોય તેનો નમ્ર સેવક પણ થઈ રહે. પુત્ર માટે એ શિષ્યને ઓછી વિદ્યા આપે, અને શિષ્ય માટે એ પ્રાયાનું તેજ પણ હરી લે. અને વખત આવ્યે એ જ પ્રિય શિષ્ય સામે પણ શસ્ત્ર ઝાલે. પોતાના દીકરા કરતાં પોતાનો જીવ સુદાં અધિક ન માને, જીતના આરે આવેલી બાજી, દીકરો ભોળવવાનો ન હોય તો મૂકી દે. આમ જેનામાં જ્ઞાન હોય છતાં જ્ઞાન વ્યવહાર આડે ન આવે, શિષ્ય પ્રત્યે પ્રેમ હોય છતાં એ પુત્રપ્રેમ આડે ન આવે, એવો મારો ગુરુવર્ચ-આદર્શ ગુરુ કાણુ એ ખબર છે ? ’

કૈલાસખહેન તો પતિના મોંમાંથી જે શબ્દો ઓલાતા હતા એ સાંભળતાં જ આભાં બની ગયાં હતાં. એમને જવાબનો પ્રત્યુત્તર આપવાની પણ સુધ ન હતી.

પોતાની જાતે જ જવાબ આપતાં શિવપ્રસાદે કહ્યું: ‘મારો એવો આદર્શ ગુરુવચ્ચં તે દ્રોણ !’

તે જ વખતે બકાર ભગત ખાટલામાં બેસીને, ખોળામાં આડા પડેલા ગોવિંદને ઠહી રહ્યા હતા: ‘બેટા ! માસ્તરનો એમાં કશો વાંક નથી. દ્રોણ ગુરુ ચ અર્જુન કરતાં અશ્વત્થામાને વધારે વિદ્યા આપવા કપટ કરતા હતા.’

ગોવિંદ નિશ્ચાળમાં માસ્તરે માર્યો હોય તેની કોઇ વાત બકાર ભગતને કહેતો નહિ. પરંતુ આજે એને માર પણ વિદ્યાર્થીઓની કલ્પના બહાર પડ્યો હતો એટલે એ વાત એના મિત્રોએ ભગતને કહી હતી.

ભગતે એમના સ્વભાવ પ્રમાણે ગોવિંદને ડપડા આપ્યો. તોફાન ન ઠરવા શિખામણ આપી. ગોવિંદે તોફાન ક્યાંતો ઇન્કાર કર્યો અને એને કેમ માર્યો એ જેમ બધાં ઊકરાંના અંતરમાં વસી ગયું હતું, તે કારણ આપ્યું.

પ્રથમ તો ભગતને ગળે ન ઊતર્યું. પછી માસ્તરના એવા હલકા સ્વભાવ માટે ખોટું લાગ્યું. પરંતુ તે સાથે જ દ્રોણ ગુરુનો દાખલો યાદ આવતાં એમનું મન હલકું થઈ ગયું. થયું—ગુરુ હોય કે દેવ હોય, દરેકને પોતાના બાળક માટે શું શું કરવાનું મન નથી થતું ? એટલે દ્રોણનો દાખલો જોતાં એમને માસ્તરનો એમાં કંઈ દોષ ન દેખાયો. ગોવિંદને એ રીતે શિખામણ આપતાં એમણે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું.

પાંડવો-કૌરવો અને રામ-લક્ષ્મણની વાતો ગોવિંદને ભગતે ઘણી કરી હતી, સાંજે એમાંની એકાદ વાત સાંભળ્યા વચ્ચે ગોવિંદ જીંધતો જ નહિ. દુર્યોધન અને એના બીજા ભાઈએ વર્ગમાં બણવા બેસતા. અર્જુન અને બીજા પાંડવોને બહાર બેસવું પડતું. છતાં

દ્રોણુગુરુ ભણાવવામાં બેઠ ન રાખતા. કૌરવો જેટલો જ પાંડરાને વિદ્યા આપતા, એવી વાત ગોવિંદે ભગત પાસેથી સાંભળી હતી. એટલે નવી-કપટની-વાત આવતાં ગોવિંદ સૂતો હતો તે એડો થતાં બોલ્યો : ‘દાદા ! તમે તો એમ કહેતા હતા ને, કે ગુરુ કાઠની વચ્ચે વેરાઆંતરે રાખતા નહિ.’

‘એ ખરું.’ ભગતે કહ્યું : ‘એ તો પાંડવો-કૌરવો વચ્ચે, બાકી એમના દીકરા અશ્વત્થામા અને અર્જુન વચ્ચે બેઠ રાખતા.’

‘કેમનો ?’

‘તે દહાડે તો બધા વિદ્યાર્થીઓને ગુરુને ઘેર કામ પણ કરવાનું હોય. એટલે પાણી ભરવા બધાને મોકલે ત્યારે પોતાના દીકરાને પહોળા મોઢાનો ઘડો આપે અને અર્જુનને સાવ સાંકડા મોઢાનો.’

‘એમ શું કામ ?’

‘પહોળા મોઢાના ઘડામાં વહેલું પાણી ભરાઈ જાય એટલે એમનો દીકરો સૌથી વહેલો આવતો રહે. અર્જુનને સૌથી મોડું થાય. એટલીવારમાં દીકરાને વધારે વિદ્યા આપી દે.’

‘દાદા ! એવા મોટા ગુરુ પણ એવું કરતા ?’

‘બેટા, પોતાના દીકરા માટે દરેક એવું કરે છે. હું તને કે’વો વહાલથી બોળામાં લેઉં છું, રમાડું છું, જમાડું છું અને એવું બીજા કાઠના માટે કરું છું ?’

‘દાદા ! હું તો દ્રોણુને સારા ગુરુ ના કહું.’

‘ના બેટા ! એમના વિષે એવું ન બોલીએ. પાપ લાગે.’

‘પણ દાદા.....’

‘હા. ખરું બેટા, પણ અર્જુન માટે એમણે એવું નથી કર્યું.’

‘શું કયું?’

‘એક બીલનો છોકરો હતો. એકલગ્ય એનું નામ. એને પણ દ્રોણ ગુરુ પાસે બાણવિદ્યા શીખવાની ઇચ્છા થઈ. દ્રોણ પાસે આવ્યો. પણ દ્રોણે એ બીલ હતો એટલે બણાવવાની ના પાડી.’

વાતને ત્યાં જ અટકાવતાં ગોવિંદે પૂછ્યું: ‘દાદા ! તમે તો રોજ કહો છો કે આજના કરતાં તે દહાડાના લોકો સારા. પછી બીલને કેમ ના બણાવ્યો ? આજે અમારી નિશાળમાં બીલનો એક છોકરો આવે છે.’

બકાર ભગત પાસે એનો જવાબ ન હતો એટલે એ બોલ્યા: ‘ગાંડા ! એવા સવાલ કયા વગર મારીવાત સાંભળ ને. એ બીલનો છોકરો ના કહ્યું એટલે એને ઘેર જંગલમાં પાછો ગયો. દ્રોણના જેવી માટીની એણે મૂર્તિ બનાવી, એને ગુરુ માન્યા. અને બાણવિદ્યા બણ્યો.’

ગોવિંદ પાછો વચ્ચે બોલ્યો: ‘પણ માટીની મૂર્તિ, દાદા, શી રીતે બણાવે?’

‘તારો આ સ્વભાવ, ગોવિંદ, બહુ ખોટો છે.’ બકાર ભગતે કહ્યું: ‘દેવ મોટા નથી, આસ્થા મોટી છે. માટીની મૂર્તિ તો શું પણ પથરાને દેવ માની સાચી ભક્તિ કરે તો એ પણ કળે.’ ગોવિંદ એટલું બોલું નહિ સમજે માની એમણે કહ્યું: ‘એ બધું તું મોટો થઈશ ત્યારે સમજશે. પેલો બીલનો છોકરો તો વિદ્યા શીખી રહ્યો એટલે દ્રોણ પાસે ગયો. અધી વાત કહી. દ્રોણને એ માન્યામાં તો ન આવ્યું, એટલે એમણે ખાતરી કરવા પરીક્ષા કરી. બીલનો છોકરો તો જબરો બાણાવળી લાગ્યો. દ્રોણને ખીક પેડી કે આ તો અર્જુનને હરાવે તેવો હોશિયાર છે.’

૧૩૨ કળિયુગ

ગોવિંદથી બોલ્યા વગર ન રહેવાયું: ‘દાદા! દ્રોણ ગુરુ પછી તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા હશે.’

‘ના, બેટા.’

‘કેમ?’

‘એમને એક જ ફીકર પેઠી કે એની વિદ્યા શી રીતે લેઈ લેવી.’

‘શું કામ?’

‘અર્જુન કરતાં એમનો કોઈ શિષ્ય આગળ જાય તેમ એમને મમતું ન હવું.’

‘પછી શું ક્યું?’

‘એકલવ્યને કહ્યું: ‘તું મને ગુરુ માની વિદ્યા તો શીખ્યો, પણ તેં ગુરુદક્ષિણા આપી નહિ.’

“એણે કહ્યું: ‘એ આપવા તો ગુરુ આવ્યો છું.’

“દ્રોણે પૂછ્યું: ‘બોલ શું આપે છે?’

“એકલવ્યે કહ્યું: ‘તમે જે માગો તે.’

“દ્રોણે ખાતરી કરી: ‘હું જે માગીશ તે આપીશ?’

“એકલવ્યે ખાતરી આપી: ‘મારો જીવ માગશો તો પણ આપીશ.’

“દ્રોણે માગ્યું: ‘તો તારા જમણા હાથનો અંગૂઠો કાપી આપ.’”

‘એકલવ્યે જમણા હાથનો અંગૂઠો કાપી આપ્યો.’

ગોવિંદે પૂછ્યું: ‘પણ એમને અંગૂઠો શું કરવો ‘તો?’

ભગતે કહ્યું: ‘ના સમજ્યો? એ અંગૂઠો વગર બાણ મરાય

નહિ. પછી એનો બાલવિદ્યા નકામી. અર્જુનને પછી એ શી રીતે હરાવે ?’

ગોવિંદ પોદારી બોલ્યો : ‘દાદા ! આત્રા ગુરુને તમે સારા કહો છો ? એક તો એને બણાવ્યો નહિ. જાતે બણ્યો છતાં ગુરુદક્ષિણા આપવા આવ્યો ત્યારે એની વિદ્યા લેઈ લીધી !’

બકાર ભગતે કહ્યું : ‘બેટા ! દ્રોણ ગુરુ સામે તારે નથી જોવાનું’

‘ત્યારે ?’

‘તું ગુરુ નથી. તું તો શિષ્ય છે. તારે એકલવ્ય સામે જોવાનું છે.’

‘એટલે ?’

‘એકલવ્ય જોવો થા.’

‘ના, મારે નથી થવું. હું તો એવો અંગૂઠો કહી ના કાપી આપું.’

‘બેટા ! તારે અંગૂઠો ય ક્યાં કાપી આપવાનો છે ? અને ગુરુદક્ષિણા ય ક્યાં આપવાની છે ? તું તો ગુરુ પાસે મફત વિદ્યા બણે છે. કોઈ દહાડો દૂધ, શાક આપ્યાં હશે તેના કરતાં કિલાસ-ઓને તને વધારે ખવડાવ્યું છે. સુશીલા તને વહાલી નથી ?’

ગોવિંદે ડોકું હલાવી કહ્યું : ‘છે.’

‘તો એકલવ્યે, વગર વિદ્યા બણ્યે, ગુરુને દક્ષિણામાં અંગૂઠો કાપી આપ્યો, તો તારાથી પહેલો નંબર નથી અપાતો ?’

ગોવિંદ બોલી બોલ્યો : ‘દાદા ! એમ કહીને તમે તો મારો નંબર અપાવવાની વાત જોડી કાઢી.’

બકાર ભગતે મોટી મૂંઝે ગોવિંદના ગાલ ઉપર પસારી અચી ભરતાં, વહાલ કરીને કહ્યું : ‘સુશીલાને તારાથી એક નંબર અપાતો નથી, પછી એ તને વહાલી છે એમ હું શી રીતે માનું ?’

ગોવિંદે તરત કહી નાખ્યું : ‘દાદા ! કાવથી સુશીલાનો પહેલો નંબર, બસ ?’

દસ વર્ષ પછી

૧૬

મેટ્રિક પાસ થયો ત્યાં સુધી ગોવિંદને કાંઈ મૂંઝવણ ન હતી. મોહનપરાથી ત્રણ ગાઉ દૂર નડિયાદ હતું એટલે મેટ્રિક સુધી એ ઘેરથી આવજવ કરીને બણ્યો. ફક્ત શીનું જ ખર્ચ આવતું, અને એ કંઈ ભારે ન હતું કે એને બાણતર બંધ કરી દેવું પડે.

પરંતુ મેટ્રિક પછી શું કરવું તે પ્રશ્ન એને મૂંઝવી રહ્યો હતો.

એના મનમાં બે વિચારોનું સરખું જોર હતું. બાણતર વગરનું જીવન ધૂળ છે અને ઘરડા દાદાને, જેણે માની જેમ મળમૂન ધોઈ મોટો કર્યો છે તેને આ ઉમરે મૂકી પોતાના સ્વાર્થ પ્રાતર શહેરમાં બાણવા જવું, એ પણ એટલું ધૂળ છે! બે મહિના ઉપર જ બકોર ભગત પંદર દિવસ માંદા રહ્યા હતા. હવે તો કીક હતું, પરંતુ એમ ફરી પડે તો એમનું કાણુ? ફળિયાવાળાં જો કે ચાકરી કરે.

પણ ગોવિંદની પોતાની ફરજનું શું ? દાદાનો વિચાર આવતાં એની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી જતાં. એને ભણતર ઉપર તિરસ્કાર છૂટતો. થતું કે મોહનપરામાં મેટ્રિક સુધી નથી ભણેલા તે જીવી શકે છે તો પછી પોતે શા સારુ એવો મોહ રાખી રહ્યો છે કે એણે કોલેજમાં જવું જ ?

પરંતુ આ બધી ગડમથલમાં ગોવિંદને અટવાવવું ન પડ્યું. બકાર ભગતે એને એક રસ્તો જ પસંદ કરવાનો કહી દીધો. એમના પોતાના મનમાં મોહનને-એમના દીકરાને-અંગ્રેજી ભણાવવાનો ઘણો ઉમળકો હતો. પરંતુ એ પૂરો થયો ન હતો. ગોવિંદ આખા ગામમાં, હોશિયાર છોકરા ગણાતો એટલું જ નહિ પણ સમજીપણુ એવો જ ગણાતો. અંગ્રેજી ભણતર ઉપર ગામડામાં એક જાતની જે સુગ હોય છે, છોકરાઓને વંદી જવાની, એ ગોવિંદે ભૂંસી નાખી હતી. કૂવેથી દિવસે પાણી ભરી લાવતાં એને શરમ ન આવતી. વાસણુ પણ એ કળિયામાં માંજવા એસતો. બકાર ભગતથી ચલાતું નહિ ત્યારે એમનો ઝાડો પણ એ વાળીને નાખી આવતો. એટલે લોકો કહેતા કે ભણતર પરમાણુ તો ગોવિંદનું.

એવા છોકરાનું ભણતર અટકે એ બકાર ભગતથી શી રીતે સહેવાય ? એમણે એને ચોખ્ખું કહી દીધું હતું કે કોઈ ઉપાયે તારે આગળ ભણ્યા વગર રહેવાનું નથી. અમારું પાનું મોહનપરા સાથે જડાયું છે તે જેમ તેમ કરીને પૂરું કરીશું. પરંતુ અમારો દહાડો એવો તેમ હવે તમારો દહાડો ગામડામાં નહિ જાય. ને જશે તો ઠાર જેવો. એટલે મારી ચિંતા કરી તું ભણવાનું માંડી વાળે એ કોઈ ઉપાયે બનવાનું નથી. ખર્ચનો વિચાર એમણે નહોતો કર્યો એમ નહિ.

શિવશંકર મહારાજ ખાટલાવશ હતા. બચશે કે નહિ એની

શંકા હતી. એમણે આખી જિંદગીમાં હજાર રૂપિયાની મૂડી ભેગી કરી હતી તે થાપણુ તરીકે બકાર ભગતને સોંપવાની હતી. કારણ કે, એમના પછી નર્મદાને મંદિરમાં રહેવાનું ન થાય તો ? પૂજા એ ન કરી શકે એ તો ખુલ્લું હતું. ખીજે કોઈ પૂજારી તો લાવવો પડવાનો. ગામલોક કદાચ નર્મદાને 'કાઠી ન મૂકે, છતાં એ નવા પૂજારી સાથે અને એની શી ખાતરી ? માદીકરાને આ જમાનામાં નથી બનતું તો આમાં શો ભરોસો ? એટલે શિવશંકર મહારાજ પોતાની મૂડી બકાર ભગતને સોંપી જવાના હતા. હાલ એની એમને જરૂર ન હતી. નર્મદાને પણ એવો પ્રસંગ આવે તોપણ તાત્કાલિક એની જરૂર બીમી થવાની ન હતી. એટલે એમાંથી ગોવિંદને બાણવાની વ્યવસ્થા થઈ રહેતી હતી.. બકાર ભગત અને ગોવિંદ ઉપર, મહારાજને પૂરો વિશ્વાસ હતો. સરકારને ઘેર એ થાપણુ જોટલી સલામત ન હતી એટલી તેમની પાસે સલામત હતી. એ વાત ગોવિંદને બકાર ભગતે કરી હતી. એમણે સાથે કહ્યું હતું પણ ખરું—આમણુનો ચેસો આપણે કંઈ અમસ્થો નથી રાખવો. ગોવિંદે પૂછેલું કે, આપણે તો દૂધે ધોઈને આપવા માગતા હોઈએ, પણ ન આપી શક્યા તો ? ભગતે ગોવિંદની સમ્બાધિથી ખુશ થતાં કહ્યું હતું—એવું બને એમ હોય તો હું હા જ ન પાડું. ઘર અને જમીન હજાર કરતાં વધારેનાં છે, એટલે ત્યાં સુધી તારે કે મારે શીકર કરવાનું કારણ નથી.

ગોવિંદે હા પાડી હતી. ગુજરાત કોલેજમાં દાખલ થવા અરજી પણ કરી હતી. છતાં એના અંતરમાં થતું હતું કે પોતે પોતાના પગ ઉપર બીમો રહીને બાણી શક્યો હોત તો સારું. આથી દાદા વધારે દુઃખી થવાના. એ કોળિયા ધાન, નિરાંતે ખાતા હતા તે પણ નહિ ખાય. પોતાના ખર્ચને પહોંચી વળવા એ પેટે પાટા બાંધશે. પોતે બાણીને એમને સુખી કરવાનાં સ્વપ્ન સેવે છે, પરંતુ ત્યાં સુધીમાં એ જતા રહ્યા તો ?

ગોવિંદને બાણવું હતું, પરંતુ એની આગળ ભુદું ચિત્ર ખડું થતું. પોતે અમદાવાદ ઓરડી રાખીને રહે. દાનાને પશુ લેન જાય. એ ટયુશન કરીને ખર્ચ કઢાય તો જ એ મચુર કહેવાય. પરંતુ એ સ્વપ્ન હાથ ફળે એમ ન હતું. એક એ વર્ષ પછી એ સ્વપ્ન સાચું પાડવાની એને ધગશ હતી. અને ત્યાં સુધી ન છૂટકે ઘેરથી ખર્ચ લેવું એમ એણે મનને પરાણે મનાવ્યું હતું.

એની એ મુઝવણનો જ પડધો પાડતો હોય તેવો એક લેખ ‘કલ્યાણ’ દૈનિકમાં એના વાંચકામાં આવ્યો.

“ગરીબ વિદ્યાર્થીઓની કેળવણીનો પ્રશ્ન”

તંત્રીએ એ લેખની આગળ પોતાની નોંધનીચે પ્રમાણે મૂકી હતી:

[નિવૃત્ત સેસન્સ જજ શ્રી રામરાય દીવેટિયાના આ લેખ ઘણો મનનીય છે. આપણા ધનિકો એ ધારે તો આ રીતે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને માટે ભવિષ્ય ઉજળું કરી શકે. એ પ્રમાણે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ પણ તૈયારી ખતાવે તો એ પોતે કામની દયા ઉપર જીવવાને બદલે પોતાના પગ ઉપર ગેમા રહી, સ્વાશ્રયી જની કેવળણી લેઈ શકે. શ્રી દીવેટિયાની માગણી પ્રમાણે અમે આજ્ઞા રાખીએ છીએ કે કોઈ ને કામ વિદ્યાર્થી આ કીમતી તક ઝડપી લેશે. —તંત્રી.]

શ્રી રામરાય દીવેટિયાના લેખનો ધ્વનિ ટૂંકમાં આ પ્રમાણે હતો: “આજે આપણા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓમાંથી ઘણાને એમની ઉજ્જવળ વિદ્યાર્થી તરોકેની કારકિર્દીનો ગરીબાઈને લીધે અંત લાવી દેવો પડે છે. આ દેશમાં હજુ કેળવણીની કિંમત સમજાઈ નથી. થોડી કંઈ સંકલરશીપો અને મદદ છૂટીછાઈ અપાય છે તે પણ નાતજાતના વાડાઓની મર્યાદામાં રહીને. વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવામાં પણ નાતજાત જોરી એ હારફરપડ છે, પરંતુ એ પ્રશ્ન

અહીં અરથાને છે. મતલબ કે, આવી રકોલરશીપથી એ પ્રશ્ન જટલો નાહ ઉઠી શકે તેટલો સરળ એ પ્રશ્ન બીજી રીતે ઉઠી શકે તેવો છે. આપણા ધનિકા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર રાખે. એમને લાયક એમની પાસે કામ લે. એ રીતે શહેરના ધનિકા એકએક વિદ્યાર્થીને પોષે તો પણ હું માનું છું કે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ ઓછા પડશે અને ધનિકાનાં ઘર વધી જશે. આ વિચાર કરતાં મને અમેરિકાના વિદ્યાર્થીઓ યાદ આવે છે. અમેરિકામાં ગરીબાઈને લીધે વિદ્યાર્થી ન બણી શકે તેવું બનતું નથી. લાંબી રખઓમાં વિદ્યાર્થીઓ નોકરી કરી પૈસા કમાઈ લે છે. અને તે એટલા સુધી કે હોટલમાં વાસણ માંજવાનું કામ કરતાં પણ વિદ્યાર્થીઓ શરમાતા નથી. એ વિદ્યાર્થીઓની જેમ આપણા વિદ્યાર્થીઓએ પણ કામ કરવાની શરમ છોડવી જોઈએ. વાસણ અને કપડાં ધોવાના કામની પણ એમને શરમ ન આવવી જોઈએ. બીજી બાજુ ધનિકાએ એમને એ કામ સોંપતી વેળાએ એમને નોકર જેમ હલકા ગણવા ન જોઈએ. ઘરમાં એમની સાથેના વર્તવ એક કુટુંબીજન તરીકે થવો જોઈએ. કામ એમના અબ્યાસને બાધ ન આવે તે પ્રમાણે સોંપવું જોઈએ. હું માનું છું કે આપણા ગરીબ દેશમાં ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ દાન ઉપર બળવા કરતાં આ રીતે બળતા થાય તો એમને પોતાને માથે થોડા બોલો લાગે, છતાં સ્વાશ્રયથી બહાંત એમની ભુદ્ધિમાં ચમકારો આવશે, અને દાન સ્વીકારવાની લાચારીમાંથી બચી જશે. મેં પોતે આ રીતે વિચારીને એક વિદ્યાર્થી મારે ઘેર રાખવા નક્કી કર્યું છે. મારા ઉપરના વિચારો જે વિદ્યાર્થીને કબૂલ હોય તે મને નીચેના શિરનામે પત્ર લખે—રામરાય દીવેટિયા, ૭૧, ગોકુળ, એલીસબીજ, અમદાવાદ. ”

રામરાયે એ લેખમાં જે માગણી કરી હતી એમાં ગોવિંદને ન

સ્વીકારવા જેવું કંઈ ન હતું. વાસણ માંજવાં, કપડાં ધોવાં કે પુંજો કાઢવા જેવું હલકું ગણાતું કામ કરતાં ગોવિંદને મિલકુલ શરમ ન હતી. મોહનપરામાં ગામ વચ્ચે થઈને એ પાણી ભરવા જતો આવતો, પછી ત્યાં અંગણમાં નળથી પાણી ભરવું એ એને માટે રમત હતું.

વળી રામરાય દીવેટિયા સાથે એની બીજી સ્મૃતિ પણ જડાયેલી હતી. એ જોવાઈ ગયો હતો, એનો ઝાંખી એને રહી ન હતી. પરંતુ મોટા થતાં એણે બકાર ભગતને મોટે જજ સાહેબ અને તેમનાં પત્નીની માયાની વાતો અનેકવાર સાંભળી હતી. પોતાનો દીકરો એમના પ્રતાપે પાછો મળ્યો, એ ચિત્ર રજૂ કરી એ ગળગળા થઈ જતા. અને એમને ઘેર જે રીતે પોતે રાત રહ્યા હતા, તે બધો પ્રસંગ હરવખત એટલા જ પ્રેમાવેશમાં એ કહેતા કે એમાં નવીન કંઈ ન હોવા છતાં ગોવિંદ ઉત્સુકતાથી દર વખત સાંભળતો.

લેખકની ઓળખ આપતાં ‘નિવૃત્તિ સેસન્સ જજ’ એમ તંત્રીએ એ લેખની નોંધમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો એટલે રામરાય એ જ હશે કે બીજા એની ગોવિંદને શંકા રહી ન હતી. બકાર ભગતની એ વાતોથી કોઈ કોઈ વખત એમને નીરખવાની એને વૃત્તિ જાગતી. પરંતુ એવા મોટા માણસની પાસે જવાનો વિચાર ગોવિંદને શી રીતે આવે ? આટલાં વરસ થઈ ગયાં, એ પ્રસંગ એમને યાદ પણ નહિ હોય, અને હશે તો પણ ગોવિંદ જઈને જામો રહે તો એ ઓળખે તો નહિ જ. વળી એમણે બીજા કોઈ છોકરાને તે પછી પોતાનો કરી લીધો હશે. એવો બાપશાળો છોકરો કાણ હશે એ જોવાનું પણ ગોવિંદને મન થઈ આવતું.

રામરાય, કપિલાબહેન અને અસાત એવો કોઈ યુવક, એમ ત્રણેને નીરખવા ગોવિંદનું હૈયું ઉછળી રહ્યું. હૈયે પડધો પણ પાડ્યો.

કે, પોતે એ જ ગોવિંદ છે, જે પોતે જોવાઈને અહીં આવી ચડ્યો હતો, એ જાણતાં એ રાખ્યા વગર નહિ રહે. બીજો પણ વિચાર ગોવિંદને આવ્યો—મારા માટે જ એમને એ પ્રેરણા કેમ ન જાગી હોય? આટલા વર્ષ સુધી એ વિચાર ન આવ્યો ને આ વરસે કેમ આવ્યો? ગઈ સાલ આવ્યો હોત તો? એક વિદ્યાર્થી દાખલ થઈ ગયો હોત તો પોતાનો વારો કદો આવત? જરૂર ભગવાને આ હોડકું પોતાને માટે જ મોકલ્યું છે. વિચાર કર્યા વગર એમાં એસી જવું જોઈએ.

ગોવિંદ મનમાં ને મનમાં નક્કી કર્યું કે પોતે એ પ્રસંગવાળો ગોવિંદ છે, એ બિના પ્રથમ જાહેર ન કરવી. ગમે તે વિદ્યાર્થી એ વાંચીને આવે તે રીતે જવું. ફક્ત કોઈ હિસાબે પાછા ન આવવું. એણે તરત અરજીના રૂપમાં પત્ર લખવા માંડ્યો.

એ પત્ર એણે ત્રણ વખત વાંચ્યો, સુધાર્યો અને પછી સુંદર અક્ષરે એની નકલ કરી. પત્ર લખાઈ રહેતાં એ પરમિડિયા ઉપર શિરનામું કરવા જતો હતો ત્યાં વિચાર આવ્યો, કરવું તો કામ પાકે પાચે કરવું. હેડમાસ્તરનો બલામણુપત્ર પણ સાથે ખીડવો. આવતી કાલે નડિયાદ જઈ, એ મેળવ્યા પછી ત્યાંથી પત્ર પોસ્ટ કરી દેવો. બંકાર ભગતથી આ બધું હમણાં છાનું રાખવું એમ એણે નક્કી કર્યું હતું.

એમાં એ ત્રણ કારણો હતાં. રામરાય દીવેટિયાના વાત જાણે એટલે ના ન પાડે. છતાં એક રીતે ના પાડવાનું કારણ, બ્રાહ્મણનું ખાવું એને એ પાપ સમજતા હતા. એટલે કદાચ ના પાડી એસે તો નવાઈ નહિ. ગોવિંદના બાળસંસ્કાર હવે એવા રજા ન હતા. દાદા બ્રાહ્મણ અંગે જે રીતે વિચારતા તે બધી સૃષ્ટિ

ઉપર એને હસવું આવતું. પરંતુ દાદાના દિલને દુઃખ ન થાય તે માટે એમની સામે એ દલીલચાલ કરતો ન હતો. બોજું પણ ના પાડવાનું કારણ હતું. પોતાનો દીકરો પારકે ઘેર જમ થરકામે જેવું હલકું કામ કરે એ એમનાથી ન વેઠાય—જમીન વેચતી પડે તો બહેતર. વળી પૈસાની વ્યવસ્થા ન થઈ હોત તો દીકરાને ભણવા માટે એવો કડવો ઘૂંટડો ભરવાનું ન છૂટકે સમજતી શકાય, પરંતુ એની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. એટલે હમણાં જ કરવું તે દાદાને જણાવ્યા વગર કરવું, એમ ગોવિંદે મનથી વિચાર્યું હતું.

રાતે સૂતી વખતે પણ એને એ ના એ વિચારો આવ્યા. રામરાય અને કપિલાબહેન એની કલ્પનામાં હસી રહ્યાં હતાં. એમની માયામાં એ નાહી રહ્યો હોય તેમ રાત્રે એને સ્વપ્ન પણ આવ્યું. એ સ્વપ્નમાં એણે જે કુટુંબીજન તરીકે પોતાનું સ્થાન જાણે મેળવ્યું, એમાંથી જગીને જેતાં એનો વિચાર બદલાઈ ગયો.

જેને ઘેર કુટુંબીજન તરીકે જવાનું છે, તેને અરજી કરવાની શાની હોય? ભલામણની જરૂર શી? ગુજરાતી ધોરણમાં 'ભલામણ-પત્ર વગરનો ઉમેદવાર' એ પાઠ એ બણ્યો હતો, એ સાંભરી આવ્યો. એનો ભ્રાષ્ટ્ર પ્રત્યક્ષ થયો. પોતાની વર્તણૂક એ જ માણસની મોટામાં મોટા ભલામણપત્ર કહેવાય. એ વિચારમાં ને વિચારમાં એણે દાતાણુ કરી રહેતાં નક્કી કરી નાખ્યું કે આજે જ એમને બંગલે પહોંચી જવું. પૂછે તો કહેવું કે કુટુંબીજન તરીકે આવ્યો હોય. એને અરજી કરવાની શાની? આગળથી ખચર આપવાની શાની?

જાણે એ જવાબથી જ રામરાય ખુશ થઈ જશે એ ગણતરીમાં ગોવિંદે પોતાની વર્તણૂક વિષે વિચારી રહ્યો. કુટુંબીજન હોય તો માણસ કેમ વર્તે, એની એ કલ્પના કરવા લાગ્યો. રામરાય સાથે

એને કુટુંબીજન જેવો પરિચય હોય તો પોતે ફ્વી રીતે એમની સાથે વાત કરે, એ બધું એ ગોઠવવા લાગ્યો.

અને અમદાવાદ જવાની તૈયારી કરતાં એણે બકોર ભગતને કહ્યું: ‘દાદા ! હું અમદાવાદ જાઉં છું. એક પૈસાદાર માણસે છાપામાં જાહેર કર્યું છે કે કોઈ લાયક વિદ્યાર્થીને મારે ઘેર રાખી ભણાવવા હું તૈયાર છું. એ મારા ઘરનો માણસ હોય એ રીતે એને રહેવાનું છે. વિદ્યાર્થી લાયક હોવો જોઈએ, એ એક શરત છે.’

બકોર ભગત પૂછપરછ કરવા લાગ્યા, પરંતુ હું એક વખત ત્યાં જઈ આવું, શી વાત છે તે રૂબરૂ જોયા વગર શી ખબર પડે, એમ જવાબ આપી ગોવિંદે દાદાને ઠંડા પાડ્યા. અને દોઢ વાગે નાંડ્યાદથી ઉપડતી ગાડીમાં અમદાવાદ જવા એ રવાના થયો.

એ લીસપ્તીજ, સ્ટેશનની નજીકમાં ગોકુળ નિવાસ આવ્યો હતો. માણસથી અંદર ન જોઈ શકાય એટલું ઊંચું અંગધાનું કમ્પાઉન્ડ હતું. ઝાંપા પાસે પાસે બે હતા. એક મોટો હતો, તે વાહન જવા આવવા માટે હોઈ બંધ રહેતો. બીજો અંગસો ખાલી વાસેલો રહેતો. એની બંને આંખો ઊભેલા થાંભલા ઉપર આર-સની નાની બે તકતીઓ હતી. એકમાં અંગ્રેજી અક્ષરમા લખેલું હતું, બીજામાં ગુજરાતીમાં રામરાય દીવેડયા, ૭૧, ગોકુળ.

ગોવિંદે એ તકતી પ્રથમ જોઈ. ઝાંપા આગળ જતાં સામે અંગલો દેખાયો. બીજા માળે જે ગેલેરી કાઢેલી હતી તેમાં સીમેન્ટના મોટા અક્ષરે 'ગોકુળ' એમ કાતરેલું હતું.

ગોવિંદે નાનો ઝાંપો ઉઘાડી અંદર પગ મૂક્યો. ચૌદ પંદર વર્ષની રાધા, ધાધરી અને કબજો પહેરેલી, બે આંખોના ચોટલા ગૂંથેલી, અને એમાંનો એક ચોટલો હાથમાં ઝાલી એની સામે રમત કરતી ગોવિંદને ઝાંપો વટાવતાં સામી મળી.

ગોવિંદને સહેજ ઝંકાવ તો થયો. પરંતુ એ ઝંકાવને તરત અંગેરી નાખી, સ્વાભાવિક અને રાજનો પોતે પરિચિત હોય તેમ એણે પૂછ્યું: 'આપણું અંદર છે ?'

ઉંમરના પ્રમાણ કરતાં ૫ રાધા બાળક હોય તેમ એ જવાબ સમી ખડખડ હસી. એમ એ હસે ત્યારે એ હા પાડતી હોય, એવો રાજનો જાણે અનુભવ હોય તેમ, સામે મોં મલકાવી ગોવિંદ બંગલા બાણી ચાલ્યો.

ગોવિંદ ડાઘ ગામડાનો છોકરો છે એ તરત ઓળખાઇ આવતો હતો. એણે ધોતિયું પહેર્યું હતું. પહેરણ અને માથે ટોપી હતી. આલતાને શોભે એટલો ઉજળો એ પોષાક ન હતો. રાધાને આ યુવક વિચિત્ર લાગ્યો. જો કે એના મુખની કાન્તિમાં એક જાતનું સામાને મુગ્ધ કરે તેવું તેજ હતું, જે રાધાના અંતરમાં તરત વસી ગયું.

ગોવિંદની આગળ દોડી જઇ, એનો રસ્તો રોકી, એને બોલે. રાખતાં રાધાએ પૂછ્યું: ‘કોનું કામ છે?’

‘આપુણું’

રાધા ફરી એજ પ્રમાણે હસી. બોલી: ‘કોના આપુણું?’

ગોવિંદે સ્વાભાવિક રીતે કહ્યું: ‘આપણા.’

ગોવિંદે ધાર્યું હતું કે આ જવાબથી છોકરી ફરી હસશે. પરંતુ રાધા તો એ જવાબ સમી, પતંગિયાની પેડે બિડી. બંગલાનાં પગથિયાં ચડતાં એણે ખૂબ પાડી: ‘આપુણું! આપુણું! તમારો દીકરો આવ્યો છે.’

એને એ સાથે રામરાયને વધામણી આપવા રાધા ધમધમ અવાજ કરતી દાદરનાં પગથિયાં ફૂદી ગઇ.

રાધાની નીચેની ખૂબ રામરાયને ઉપર સંભળાઇ ન હતી. એ મણે પુરતકમાંથી મોં બિચું કરીને કહ્યું: ‘રાધા! દાદરને કામમાં ખલેલ કરવું, એ સ્વયંતા કહેવાતી હશે કે?’

‘ પણ હું તો ખુશ ખબર કહેવા આવી છું. ’

‘ તારે ક્યારે ખુશ ખબર નથી હોતી ? ’

‘ બાપુજી ! આવી ખુશ ખબર આપે કોઈ દિવસ નહિ સાંભળી હોય. ’

રાધા એના રવભાવ પ્રમાણે ગમ્મત કરતી હતી એમ એના મુખનો ભાવ જોતાં રામરાયને લાગ્યું. એ પુસ્તકમાં નજર માંડતાં બોલ્યા : ‘ રાધા ! હમણાં તું નીચે જા. મને થોડું વાંચી લેવા દે. ’

‘ બાપુજી ! મશ્કરી નથી કરતી. મારા જન્મની ખુશખબર કરતાં ય, આ ખુશખબર તમને વધુ આનંદ આપશે. ’

રાધાને સાંજણે જ છૂટો હતો માની રામરાય બોલ્યા : ‘ જલદી કર. જે કહેવું હોય તે કહી નાખ. ’

‘ તમારો પુત્ર આવ્યો છે. ’

રાધા આવી તો કેટલી ય ગમ્મત કરતી એટલે રામરાય કંઈ બોલ્યા વગર હસ્યા.

‘ સાચું કહું છું. બોલાવું અંદર ? ’

અને રામરાયના જવાબની આશા રાખ્યા વગર રાધા બહાર જવા લાગી, પરંતુ બારણે પહોંચતાં એ પાછી વળી. બોલી : ‘ પણ મને એનું શું ઇનામ આપશે ? ’

રાધાને આમ દરેક વાતમાં ઇનામ માગવાની બારે ટેવ હતી. હાથમાં પતંગિયું પકડી, મૂઠી બતાવતાં એ પૂછતી : ‘ બોલો આમાં શું હશે ? ’ ‘ જોડું પડે તો શું ઇનામ આપશે ? ’

રામરાય અને કપિલાબહેન એનાથી ટેવાઈ ગયાં હતાં એટલે તરત કહેતાં : ‘ તારી મુઠીમાં જે છે તે તને ઇનામ. ’

કૂતરાને ધણી વખત પકડી લાવી એ રામરાયને કહેતી: ‘હું તમારી દીકરી તો આ તમારો દીકરો નહિ?’

રામરાય હસીને કહેતા: ‘તું એની બહેન થતી હોય તો મને પિતા થવામાં કંઈ હરકત નથી.’

ખિજઈને રાધા બોલતી: ‘હું કૂતરાની બહેન થાઉં? જાવ, જાવ, બાપુજી! તમને દીકરીને એવું કહેતાં શરમ નથી આવતી!’

‘વાહ રે દીકરી! દીકરીને કહેતાં શરમ ન આવે અને બાપુ-જીને.....’

‘હું તો નાનું બાળક કહેવાઉં.’

એટલે આજે પણ રાધા આવો કૂતરો પકડી લાવી હતો એમ વિચારી રામરાયે રોજની ટેવ પ્રમાણે કહ્યું: ‘તું જે લાવશે તે તને ધનામ.’

રાધા આનંદમાં આવી કૂદતી કૂદતી બોલી: ‘એવચ્ચી તો નહિ થાવને.’

ડોકું ધુણાવી ના પાડી રામરાયે ચોપડીમાં જોયું.

રાધા બહાર દોડી. મેડે જવું કે નહિ, એનો સહેજ વિચાર કરતો ગોવિંદ નીચે થોભ્યો હતો, તે ઉપર આવ્યો.

રાધાએ કહ્યું: ‘ચાલો અંદર. બાપુજી બોલાવે છે.’

અને સાચે જ, રામરાય તો મસ્કરી સમજતા હતા, ત્યાં બારણામાં એક યુવક પ્રવેશ્યો.

રામરાયે ચોપડી ટેબલ ઉપર મૂકતાં કહ્યું: ‘આવો.’

રામરાયે જોડેની ખુરશી બતાવતાં કહ્યું: ‘બેસો.’

ગોવિંદ બે હાથ જોડી નમન કરીને બેઠો. રાધા પણ બાજુમાં બેઠી.

‘ક્યાંથી આવો છો?’

‘હું આપનો ‘કલ્યાણ’ માંની લેખ વાંચીને આવ્યો છું.’

‘હાં!’ રામરાય ખુરસીમાં ટટાર થતાં બોલ્યા: ‘એમાં તો મેં પ્રથમ પત્ર લખવાનું કહ્યું છે.....’

વચ્ચે બોલતાં ગોવિંદે કહ્યું: ‘પણ મને લાગ્યું કે પત્ર લખવો એ ઠીક નહિ.’

‘કારણ?’

‘કુટુંબીજન તરીકે જ રહેવાનું હોય તો પત્ર લખવાની, મંજૂરીની અને એવી રીત શા માટે હોવી જોઈએ? રૂબરૂ મળવું. દુઃખસુખ કહેવું. મદદ મળે એવું હોય તો ઠીક.’

ગોવિંદનો આ જવાબ રામરાયને ગમ્યો હોય તેમ એમના મોંની મુખમુદ્રામાં તેજ દેખાઈ. પૂછ્યું: ‘એ આખો લેખ તમે આનપૂર્વક વાંચ્યો છે?’

‘અહીં આવ્યો છું એથી એ અંગે વિશેષ શી ખાતરી આપું?’

‘સમજ્યો.’ રામરાય બોલ્યા: ‘અહીં શામાં લખાય થવા માગો છો.’

‘ગુજરાત ફોલેજમાં.’

‘જગા તો મળશે ને?’

‘બોતેર ટકા માકસ’ છે એટલે ખાતરી તો છે.’

‘પહેલા વર્ષમાં ને?’

‘હા.’

‘ઘેર કુટુંબમાં કાણ કાણ છે?’

‘એક વૃદ્ધ દાદા એકલા.’

‘અહીં શું કામ કરવું પડશે તે જાણો છો?’

‘હા.’

‘શું ?’

‘ધરનાં જે કામ હોય તે. વાસણ માંજવાં, કપડાં ધોવાં, યુંએ કાઢવો.....’

‘એ થશે ?’

‘એ મારે નવું નથી. ઘેર એ બધું હું કરું છું.’

રાધા બોલી: ‘ઘેર તો બે જ જણનું કામ. ગામડામાં ગમે તેમ ચાલે. અહીં આવડો મોટો બંગલો. આગ, બધું કરવું પડશે. થશે ?’

ગોવિંદે કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

રાધાએ ફરી પૂછ્યું: ‘બાપુજી નિખાલસ છે. કાંઈ એક વખત હાએ હા કરીને કશું ન કરે તો પણ એમના આગળ ચાલે. પરંતુ મારા આગળ એ નહિ ચાલે.’

ગોવિંદે છતાં કંઈ ન બોલ્યો.

રાધાએ રોક કરતાં પૂછ્યું: ‘કેમ બોલતા નથી ?’

‘અધિકાર વગર જે પૂછે તેને જવાબ આપવા હું બંધાયેલ નથી.’

રામરાય ખડખડ હસ્યા.

રાધા રામરાય તરફ ગુસ્સાની નજરે જોતાં ગોવિંદને ઉદ્દેશી બોલી: ‘તો તમે અહીં નહિ રહી શકો.’

ગોવિંદે કહ્યું: ‘એ મારે કે તારે જોવાનું નથી. બાપુજીને જોવાનું છે.’

‘તારે’ સંબોધન સાંભળતાં રાધા ચમકી. ગાજી ભીડી-

‘આપુજી! આવા ગામડિયા માણસને નહિ રખાય. કેમ કોઈને બોલાવવું તેનું તો એને જ્ઞાન નથી.’

ગોવિંદે રાધાને માટે નહિ, પણ રામરાયને માટે જવાબ આપ્યો: ‘અમારી ગામડિયા સભ્યતા તો એવી છે કે મોટાંને માન આપવું, એમની આજ્ઞા ઊઠાવવી અને આમન્યા રાખવી. નાનાં સાથે પ્રેમથી વર્તવું અને પ્રેમનાં સંબોધન હમેશ તુંકારથી થાય છે.’

રાધા બોલી: ‘તો હું પણ તને તુંકારાથી બોલાવીશ.’

‘શહેરની સભ્યતા મોટાંને તુંકારાથી બોલાવવાની હોય તો મને એમાં વાંધો નથી.’

રાધાએ જવાબ આપ્યો: ‘શહેરની સભ્યતા શીખવવા જ હું તને હવે અહીં રાખીશ.’

રામરાય બોલ્યા: ‘રાધા! આમ તુંકારથી બોલવું એ સારું કહેવાય?’

‘અને એ તુંકારો કરે એનું કંઈ નહિ?’

‘અરે! તમારું નામ તો પૂછવું બૂલી જ ગયો.’

‘મારું નામ ગોવિંદ.’

‘જો ગોવિંદ, બાઈ! આ ઘરમાં કુટુંબીજન તરીકે તમને રાખવામાં કોઈ જાતનો બેદલાવ નહિ રહે. પરંતુ રાધા, અમને જેમ હેરાન કરે છે અને તે અમે સહન કરીએ છીએ, તેમ એ સહન કરવાની શક્તિ હોવી જોઈશે. એના વિષેની ફરિયાદ અમારા આગળ તમે કરશો તે નહિ ચાલે.’

ગોવિંદે થોડો વિચાર કરી કહ્યું: ‘મારી પણ એવી એક

કરત સ્વીકારવી પડશે. ’

‘શી ?’

‘રાધા મારા વિષે કોઈ ફરિયાદ કરે તે આપે નહિ સાંભળવી જોઈએ. ’

‘એમાં કહેવાનું ન હોય. ન્યાય તો કુંડુખીજન તરીકે બને જાળકોનો સરખો જ હોય. ’ રામરાયે રાધા તરફ નજર કરતાં કહ્યું: ‘સાંભળે છે ને ?’

રાધાએ જોવિંદ સામે જોઈ કહ્યું: ‘રાધા ફરિયાદ કરવાનું શાખી નથી. ’

જોવિંદે આસ્તેથી કહ્યું: ‘તો કોઈને હેરાન કરવું ભૂલી જવું પડશે. ’

‘એક ગામડિયો છોકરો, પરાયા ગૃહે વસી શહેરની છોકરીનહ તોફાન જીલાવે ત્યારે મારે જીવીને જ શું કામ છે ?’

‘એ ગામડિયો છોકરો આ ધરને પારકું નથી માનતો. ’

‘તો કોઈ પોતાના ઘરમાં નોકરનું કામ પણ નથી કરતું. ’

‘પોતાના ઘરનું કામ કરવું એ નોકરનું કામ નથી. ’

‘એ તો મન મનાવવાની વાતો છે. ’

‘ના, સાચી વાતો છે. ગામડિયો છોકરો આજ સુધી એ કામ શેર કરતો આવ્યો છે. ’

‘તો એની અહીં પરીક્ષા થશે. ’

રામરાય બોલ્યા: ‘રાધા ! જોવિંદને રાખીશું ને ?’

રાધા જોવિંદ સામે તાકતાં: ‘જરૂર. ‘બાપુજી છે’ ? એમ પહેલેથી મારા આગળ ચાલાકી કરીને આવ્યો છે, એટલે એનું પાણી માપી જોવું પડશે. ’

રામરાયે કહ્યું: ‘તો એમ કરીએ, એ બાઈનું ચિરનામું લેઈ લે. ’

તારાં બા આબ્યા પછી, એમની સાથે છેવટનો નિર્ણય કરીને બાઇને લખી જણાવીશું. ’

કપિલાબહેન એમના બાઇ બિમાર હતા એટલે મુંબઇ મહિનાથી ગયાં હતાં. આવવાના ચાર દિવસ બાકી હતા. રાધા પણ સાથે ગઇ હતી, પરંતુ એની હાઇસ્કૂલનું ગયે રવિવારે સ્નેહસંમેલન હતું એટલે એ પંદર દિવસ રહીને આવતી રહી હતી.

રાધાએ કહ્યું: ‘બા ના કહેશે તો મારે માથે. આ વિચાર તમે બંને છ મહિનાથી કરો છો, પછી એ ના શું કામ પાડે ?’

‘એ બાબત નહિ. પણ કોને રાખવો તે.’

‘બીજો કોઈ આમ દીકરો થઇને આવનાર હું નથી માનતી કે મળે. અને મળે તો પણ હું તો બીજાને માટે હા પાડવાની નથી.’

રામરાય બોલ્યા: ‘હું પોતે પણ ના નથી પાડવાનો. એ હા પાડશે એ પણ જાણું છું. પરંતુ આપણો નિયમ છે કે જે નિર્ણય થાય તેમાં દરેકની સંમતિ હોવી જોઈએ.’ ગોવિંદ તરફ નજર કરી એમણે ઉમેર્યું: ‘મારો મુદ્દો તમે સમજ્યા હશે.’

ગોવિંદ: ‘મને એમાં કંઈ વાંધો નથી. બા આવે ત્યારે મને ફરી બોલાવશે તો પણ આવી જઈશ.’

રાધા હસી. બોલી: ‘આ બધી લુચ્ચાઈ હું સમજી ગઈ છું. બા-બાપુજી કહીને કાંઈના ઘરમાં ઘૂસી જવાની આ એક ચાલાકી છે. પણ એ ચાલાકી હું જીંધી ન પાડું તો મારું નામ રાધા...’

વચ્ચે રામરાય બોલ્યા: ‘ ! હવે એમનું જિરનામું લખી લે ને, બીજી લખ કર્યા વગર.’

રામરાયે ગોવિંદને વિદાય કરતાં ખાતરી આપી હતી કે તમને જવાબ હોનો જ મોટેભાગે મળશે.

રાધા એને ઝાંપા સુધી વિદાય આપવા ગઇ ગોવિંદે એ હાથ જોડી કહ્યું: ‘નમસ્તે !’

‘નમસ્તે !’ રાધાએ હસીને સામા નમસ્તે કર્યા.

ગો વિંદ અમદાવાદ જવા નીકળ્યો ત્યારે શિવશંકર મહારાજે એને ખાસ આમ્રહ કરીને કહ્યું હતું કે સવિતાને મળી આવજે, અને કાગળથી એના સમાચાર લખજે. પરંતુ અમદાવાદ આવ્યાં પંદર દિવસ થયા પણ ગોવિંદ સવિતાની ખબર કાઢી શક્યો ન હતો. સરસપુર સુધી જવા જેટલી એને નવરાશ મળે એમ હાલ તરત લાગતું પણ ન હતું.

કારણ કે, અંગલામાં એના સિવાય બીજું કામ કરનાર ન હતું. કપિલાબહેન જાતે રસોઈ બનાવતાં હતાં. ઘરકામ કરવા માટે એક નોકર રાખેલો હતો તે ગોવિંદ આવતાં એના વતનમાં મહિનાની રજા ઉપર મ્યો હતો. ગોવિંદ પાસે જે રીતે કામ લેવાતું એ રીતે જોતાં નોકર આવશે તો પણ એને રાખશે કે કેમ એ શંકા હતી. ગોવિંદ નોકરનું આખું કામ કરતો એટલે એની જરૂર પણ ક્યાં હતી ?

ગોવિંદ સવારમાં ઠા-પ ની વચ્ચે ઊઠતો. દાતણ, જમ્મર પતાવી પાણી ભરી લેતો. ઓરડાઓમાંથી કચરો કાઢતો. અંબો સળગાવતો. ફરનીચરને કપડા વતી લૂંછી નાખી સાફ કરતો. એ જ પ્રમાણે ઘરનાં આરીબારણાં અને જાળિયાં ચોખ્ખાં બનાવતો. ચમરી વતી ફેટાઓ સાફ કરતો ત્યારે દરેક વખતે કપિલાબહેનનો એક

મોટા ફોટા હતો ત્યાં આવતાં એનો હાથ થંબી જતો. એણે કહ્યું હતું કે, પોતાનું બધું શિરનામું આપીને ગયો હતો એટલે રામરાયની સ્મૃતિ બહાર એ વાત મર્ધ હશે, પણ કપિલામહેન આવતાં પોતાને ઝાળખી કાઢશે. આ તો આપણો ગોવિંદ, એમ જાણતાં પોતાને ઉમંગથી બોલાવશે. પરંતુ એમાંનું કંઈ થયું ન હતું. કપિલામહેન મુંઝવેથી આવતાં ગોવિંદને હા તો પાડી. એ પ્રમાણે એને પત્ર પણ લખ્યો. એણે ધાયું કે પોતે રૂમરૂ જશે ત્યારે તો એ ભેદ બિચકશે. પણ એમાંનું કંઈ ન થયું. રામરાય અને કપિલામહેન જાણે મોહન-પરાના એ ગોવિંદવાળા પ્રસંગને ભૂલી ગયાં હોય તેમ બીજા કોઈ યુવકને રાખેત તેમ એને રાખ્યો હતો.

ગોવિંદને થતું કે પોતે જો એ પ્રસંગ યાદ અપાવે તો જરૂર એમને ખ્યાલ આવે. પરંતુ એવી લાગણી પેદા કરી, કોઈની દયા ઉપર જીવવું, એ ગોવિંદને પોતાને ડીક ન લાગ્યું. એ પોતે પણ જાણે કંઈ ન જાણતો હોય તેમ ગોકુળમાં વર્તવા લાગ્યો. કામ, પ્રમાણમાં એણે ધાયું હતું તેથી વિશેષ નીકળ્યું. સવારની ચા પણ એ કરી દેતો. જોકે ટ્રેમાં લેઈ બધાં ટેમલ પર બેસતાં ત્યારે ગોવિંદ પણ કુટુંબીજન બની જતો. એ પોતે ચા નહોતો પીતો. એટલે એને માટે કોશી બનાવવાનો કપિલામહેને હુકમ આપ્યો હતો, કારણ કે વિનંતિથી તો એ કમૂલ થયો ન હતો. ચાર દિવસ કોશી પીધા બાદ ગોવિંદને લાગવા માંડ્યું હતું કે જો આમ કોશી રાખીવાની હોય તો પછી ચા પીતી એ શું ખોટું ?

આમ વર્તાવ કુટુંબીજન જેવો રહેતો, એમાં શંકા ન હતી. બીજા બાળું, કામ પણ પૂરેપૂરું હતું. શાક લાવતું, બજારમાંથી બીજા પરચૂરણ ચીજો લાવવી, એ ગોવિંદને ધીમે ધીમે સોંપાવું હતું. એ સૌ કરતાં મોટું કામ જાગતું હતું. માળી દરરોજ એ

કલાક આવતો, એ રીતે એને રાખ્યો હતો. પરંતુ એવો હરામી હતો કે એ બે કલાકમાં આગને વેરણીરણ કરવાનું જ એ કામ કરતો. ગોવિંદ પોતે ખેડૂત હતો, એને ધરકામ કરતાં ખેતીનું કામ મમતું, એટલે બાગનું કામ એણે પોતે સ્વીકારી લીધું હતું. પહેલે વરસાદ પડી ચૂક્યો હતો એટલે એવડા ભક્ષાળ બાગમાં ફૂલછેડ અને શાકાનાં વૃક્ષોથી સંતોષ ન માનતાં એણે શાકભાજી ઉગાડવાની યોજના કરી. માંડવા બાંધવા માંડ્યા અને આગને પોતાની રીતે તૈયાર કરવા માંડ્યો. હમણાં એને કોલેજમાં અભ્યાસ પશુ ખાસ ચાલતો ન હતો એટલે વાચનનો બોળો પશુ ન હતો.

આમ કામ એટલું બધું હતું, છતાં એની સાથે ધરનાં એવેદ કુટુંબીજન તરીકે વર્તાવ રાખતાં કે એને થાક લાગતો નહિ. દેશી દબે, પાટલા ઉપર આખું કુટુંબ સાથે જમવા બેસતું. કપિલાબહેન જમતાં જમતાં પીરસતાં પશુ જતાં. ગોવિંદ આવી રીતે ટેવાયેલો નહિ, પરંતુ બે દિવસમાં જ કપિલાબહેને એનો સંકોચ કાઢી નાખ્યો.

રાધા પાંચ દિવસથી એ જ વિચારમાં પડી હતી કે પોતે સ્વપ્નમાં જે કે જગૃતિમાં. આવો કાંઈ યુવક હોઈ શકે કે કેમ એને હ એને ખ્યાલ પશુ ન હતો. એ કામ કરતો નોકરનું, છતાં એમાં જાવ હતો માલિકનો. એ સિવાય કામમાં આટલી ચીવટ પશુ શી રીતે હોય ? એના એકએક કામ પાછળ દાંડે દેખાતી. કાંઈ ચીજ ખોટી જગાએ ગોઠવાતી નહિ. છતાં એ સૌ કરતાં ગોવિંદમાં એક વસ્તુ એવી અજબ હતી કે રાધા એનાથી અંજાઇ ગઈ.

ગોવિંદ પ્રથમ આવીને ગયો તે અરસામાં એ એક જ વાક્ય રટતી હતી: ‘બાપુજી છે!’ અને એ સમી ગોવિંદની આકૃતિ એની સન્મુખ ખડી થતી. એને થતું પ્રશ્ન એ શું યુવક બંધ્યો છે ! સજ્જતા, સુંદર અને છટા અનોખી સામી બાળું પહેરવેશ એટલો જ

સાદો, જૂનો ! ગરીબાઈ પણ એટલી જ. ને છતાં એ પોતાથી અંજયો નહિ ! જાણે રાજ ભેગો થતો હોય તેમ મને પૂછ્યું :
'આપુજી છે ?'

ગોવિંદ ફરી આવ્યો ત્યારે રાધાની સૂઝ જિવડી ગઈ હતી. એ મેટ્રિક ક્લાસમાં હતી. એટલે ગોવિંદને હેરાન કરવાનો એને એટલો વખત પણ ન હતો. છતાં ગોવિંદની જગાએ મીજે કાઈ યુવક હોત તો રાધાના વર્તનથી અકવાડિયામાં લાગી જત. ગોવિંદ કંઈ કામ કરતો હોય ત્યાં એ સામે આવીને બેસતી. ખીજ વખતે તો ઠીક પણ એ વાસણુ માંજતો હોય ત્યારે રાધા સામે બેસી એની સાથે વાત કરતી. કોઈ યુવકને માટે આ સ્થિતિ સહેલી સહેલી નથી. એમાં મનોબળની પરાકાષ્ટા જોઈએ. બાકી માણસ કામના કાઈ પ્રકારને હલકું ન માનતો હોય છતાં એને આવી સ્થિતિમાં મુશ્કાતાં જરૂર શરમ લાગે. રાધા એ માટે જ જાણી. જોઈને એની સામે બેસી ચાતો કરતી. પરંતુ ગોવિંદના મોં ઉપર એવા સંકેતની રેખા સુધ્ધાં દેખાતી નહિ.

બિલટ, રાધા વાત કરતાં કરતાં વધુ પડતી નજીક આવતી તો ગોવિંદ કહેતો : 'રાધા ! જરા દૂર બેસ. કપડાંને કંઈ ડાઘો પડશે તો પછી મારો દોષ કાઢીશ.'

રાધા : 'ગોવિંદ, તું હજી તારું અભિમાન નહિ છોડે ?'

'શાનું ?'

'માલિકની દીકરીને તું કારો કરી બોલાવવાનું.'

'કોણુ માલિક ? પ્રભુ સિવાય મારો જાતનો કોઈ માલિક નથી. જે કોઈ હોય તો તે હું પોતે જ.'

'એવી બધી કવિતાની વાતો મને ૫ આવડે છે. આપુજી.'

હદાર છે એટલે નોકરને કુટુંબીજન ગણે છે. બાકી કામ તો.....'

કપિલાબહેન આવી પહોંચતાં તો કહેતાં: 'રાધા! આ સારું કહેવાય કે? એક તો કાંઈને કામમાં મદદ ન કરવી, અને જિલ્લટ સામે બેસી એને સંકોચ બોલો કરવો.....'

'બા! મને એથી કશો સંકોચ થવાનો નથી. જો હું કામને હૃદયથી હલકું ન માનતો હોઉં તો મને એથી ખાનગીમાં કે લાખોની વચ્ચે શરમાવાનું કંઈ કારણ નથી.'

કપિલાબહેનની સાથે ચાલી જતાં, રાધા ગોવિંદને કટાક્ષ કરવા કહેતી: 'બા! હું આવું હલકું કામ કદી નહિ કરવાની.'

રાધા આમ ફક્ત ખીજવવાના સવાલ કરતી એવું પણ ન હતું.

ગોવિંદને એ એના ઘર સંબંધી પણ પ્રશ્ન કરતી. ઘેર દાદા આટલી ઉંમરે હાથે ખાવાનું કરે છે, કપડાં અને વાસણ પણ એ માંજે છે, વગેરે જાણતાં સાચે જ એ લાગણીવશ થઈ ગઈ હતી.

એણે પૂછ્યું: 'તો પછી કાંઈ નોકર કેમ નથી રાખતા, ગોવિંદ?'

'એવું હોત તો રાધા, ગોવિંદ અહીં નોકર તરીકે શું કરવા આવત?'

'ગોવિંદ! તમને અહીં નોકર જેવું લાગે છે?'

ગોવિંદ હસ્યો.

રાધા: 'કેમ હસ્યા?'

'ગોવિંદને 'તમે' કહેવાની કંઈ જરૂર નથી. 'તુમ્હારી' એને ખોટું નહિ લાગે.'

‘મારાથી હવે તમને ‘તું’ નહિ કહેવાય.’

‘કેમ ?’

‘તમે બહુ મોટા માણસ છો.’

‘હું ?’

‘હા—તમે.’

‘શી રીતે ?’

‘મહાત્માજી કહે છે, એ રીતે.’

‘માણસે ગરીબાઈથી બીતું ન જોઈએ. ગરીબાઈથી શરમાવું ન જોઈએ. જાનરતું કામ પણ માણસે હલકું ન ગણવું જોઈએ. તમે પણ એ જ પ્રમાણે.....’

‘મહાત્માજીની વાતને અને મારે કંઈ લેવા દેવા નથી.’

‘કારણ ?’

‘મહાત્માજી જે કહે છે તે સ્વેચ્છાએ કરવાની વાત છે. મારે મારા જેવા ગરીબ તો અનિચ્છાએ કરતા હોય છે.’

‘ખોટું.’

‘કેમ ?’

‘હું એ જ પરીક્ષા કરતી હતી.’

‘તે હું પાસ થયો.’

‘ફૂલ્લી (પૂરેપૂરા) પાસ.’

ગોવિંદ હસ્યો. બોલ્યો: ‘આટલા દિવસમાં પાસ થવાય એવી પરીક્ષાઓ તો બહુ સારી.’

‘હસતી નથી. તમને કામ કરતાં બિલકુલ શરમ નથી આવતી.’

‘શરમ રાખ્યે કેમ પાલવે ? પછી અહીં રાખે પણ શરમ ?’

‘ધરની વાત પણ તમે કેવી ચોખ્ખી કહી દીધી!’

‘એમાં શું છુપાવવા જેવું હતું?’

‘ગરીમાઈ.’

‘હું અહીં આવ્યો ત્યારથી એ તો ઉધાડી પડેલી છે જ.’

રાધા થોડો વખત વિચાર કરીને બોલી: ‘દાદાને અહીં
લાવો તો?’

ભડક્યો હોય તેમ ગોવિંદ ચોંકીને બોલ્યો: ‘ક્યાં?’

‘અહીં.’

‘બાપુજીએ કંઈ અહીં ખર્ચાદા સદાવત નથી બોલ્યું તો.’

‘હું બાપુજીને કહું.’

‘શું?’

‘કે ગોવિંદના દાદા એટલા ઘેર છે. ધરડા છે. હાથે
રસોઈ કરે છે, ધરકામ કરે છે, તો અહીં શું વધારે
પડવાના છે?’

ગોવિંદ હસીને બોલ્યો: ‘મને અહીંથી કાઢવો છે કે શું?’

‘કેમ?’

‘દાદા અહીં તો ન આવે, પણ મારે જવું પડે. એવી બોટી
કમલ કોઈ શા માટે વેઠે?’

‘પણ હું કહું તો બાપુજી કે બા ના ન પાડે.’

‘મારે હા નથી પડાવવી.’

‘તો ભોગવો કરમ!’

ગોવિંદ આટલા વખતમાં એના સ્વભાવ ચોખ્ખી ગયો હતો

એટલે એણે કહી દીધું: ' મને વાત કરી તો કરી, પણ બાપુજીને આ વાત ન કરતી. '

રાધાએ ડોકું હલાવી 'સારું' એમ તો કશું હતું, છતાં કપિલા-બહેનને એણે વાત કરી હોય તેમ લાગી.

કપિલાબહેને ગોવિંદને ખાનગીમાં એ વાતનો ઇસારો કરતાં બીજે દિવસે કહ્યું: ' ગોવિંદ ! રાધાને હું માનું છું કે તું ઓળખી ગયા હોઈશ. એને બહુ ચડાવતી સારી નહિ. એ જે વાત લે તેને મૂકે તેવી નથી. '

' મેં એને શું ચડાવી ? '

' તારા દુઃખની વાતો તો એને કરી એ સારું ન કર્યું. તું દુઃખી છે, ગરીબ છે, એ તો તું અહીં આગ્યો તે જ ખતાવે છે. એની વાતો પૈસાદારની છોકરીઓ અને તેમાં રાધા જેવી બાગદાર શુદ્ધિની બાળાઓને પરીકથા જેવી લાગે છે. અને એમાંથી કાંઈ વાત પકડી એસે ત્યારે મુકાવતા મુશ્કેલ પડે છે. ' કપિલાબહેને એકીસાથે આટલું કહી નાખ્યા પછી શ્વાસ લેઈને ઉમેયું: ' એના માંડપણની વાત સાંભળ. પહેલું એ કહે છે કે, ગોવિંદ પાસેથી ઘરનું કામ ન કરાવશો. તું જ કહે, બાઈ, એવું કામ તને ન સોંપીએ તો પછી અમે તને રાખીએ શી રીતે ? અમને પણ તારા પ્રત્યે લાગણી નથી એમ ઓછું છે ? તું પણ અમારા ઘરના એક માણસ જેવો જ છે. પણ એ લાગણી વધુ પડતી લાંબાવીએ તો તારી પાસે કામ શી રીતે લેવું ? '

ગોવિંદ ગળમળો થઈ જતાં બોલ્યો: ' બા ! હું તમને મારી બા જ સમજું છું. એરી માયા તમે મારા ઉપર રાખો છો એમ આટલા દિવસમાં જ હું પામી શક્યો છું. દાદાનું હું જે રીતે કામ

કરતો, એ પ્રમાણે તમારું કામ એ મારું કામ માનું છું. એ કરવામાં મને આનંદ છે. ’

‘ તારા દાદાની વાત, ’ કપિલાબહેને કહ્યું: ‘ તે’ વાત કરી હશે તે રાધા મને કરતી હતી. કહે-ધરડા માણસ એવું બધું કામ જાતે જી રીતે કરતા હશે ? ’

ગોવિંદે સંકોચસહ કહ્યું: ‘ રાધાએ મને પૂછ્યું ત્યારે વાતવાતમાં મેં ધરની બધી વાતો કહી. ’

કપિલાબહેન ધીમા સ્વરે મીઠાશથી બોલ્યા: ‘ હું તને કંપકો નથી આપતી, બાપ! તું હવે અમારો માણસ થયો એટલે તારાં સુખદુઃખ એ અમારાં અમે માનીએ, એમ હોવું જોઈએ. મારે એ બધી વાતો તને પૂછવી છે, પણ એવો નિરાંતનો વખત મળશે ત્યારે એ વાત. મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે. રાધા, બાળક જેવી રહી, એટલે લાગણીપ્રધાન છે. આજ તને કામ ન કરાવવું એવી એણે વાત કરી, તો કાલ એમ પણ કહે કે એવી દાદાને પણ અહીં રાખ્યા હોય તો ? બાઈ ! જગતમાં દુઃખનો કંઈ પાર નથી. આપણને એની લાગણી પણ થતી હોય, પરંતુ એ બધાં આપણે એાઈ પહોંચી વળીએ છીએ ? એટલે મારે તો તને એટલું જ કહેવાનું કે રાધાને તેવી કાંઈ વાતો ન કહીશ. બાકી.....’

કપિલાબહેન ત્યાં જ અટકી ગયાં. ગોવિંદે પોતાની રીતે મનમાં વાક્ય પૂરું કરી લીધું: ‘ બાકી ત્યારે આ ધર છોડવા વખત આવશે. ’

કપિલાબહેનથી છૂટા પડતાં ગોવિંદથી પ્રથમ તો રડી જવાયું. એનું હૈયું બરાબ આવ્યું: પરાયાં ગમે તેટલાં કુટુંબીજન થાય પણ પોતાનો અને પારકાનો ભેદ રહેવાનો. રાધાએ વાત પૂછી અને પોતે કહી, એમાં પોતાનો શેષ દોષ ? શો ગુનો ? ગરીબોના દુઃખની વાત પૈસા-

દારને પરીકથા લાગે છે, બધી એને આધાત થયો. કપિલામહેનની હીકરા તરીકે જ પોતે આ બંગલામાં મોટા થયો હોત તો આજે મારા અંત્યે ભુલિ જન્મ, માત્ર દયાપ્રીત જે ક્ષમણી છે તેને. મજી કેટલું વાત્સલ્ય હોત ? એ વાત્સલ્યનું પાન કરાવવા સાતાને પોતાનું બાળક મળે તો પછી પારકાને શું કામ કરાવે ? એને એક નવું ચિત્ર ખડું થયું. કદાચ પોતે દાદાને જડ્યો ન હોત, અને કપિલામહેન પાસે રહી ગયો હોત તો પણ એ આજે અહીં હોત એની શા ખાતરી ? રાધાના જન્મ પછી પોતાના ઉપરનું વાત્સલ્ય શી રીતે અવશ રહેત ? પોતાને માથું અનાથાશ્રમમાં જવું પડત, એવું પણ કેમ ન બન્યું હોત ? અને એ રીતે આજે પોતે ક્યાંય, એવા આશ્રમે માટે બીજા ઉધરાવતો એક બટકતો છોકરો હોત એમ પણ કેમ ન બન્યું હોત ?

દાદાએ પાડેલા બાળપણના સંસ્કાર એની વહારે આવ્યા. એણે આશાસન લીધું : બગવાન જે કરતો હશે તે સારા માટે જ કરતો હશે. એમાંથી એ પોતાની જાતને જુદી રીતે જોવા લાગ્યો. કપિલામહેનનું કહેવું શું ખોટું છે ? રાધા તરંગી છોકરી છે એ પોતાને પહેલે દિવસે જ લાગ્યું હતું. એના તરંગને પોષવા જેવી વાતો શા માટે કરવી જોઈએ ? એ આજે દાદાને અહીં લાવો એમ કહે, પરંતુ એમની ગામડિયા વર્તણૂક જોઈ, આ ડોસો અહીં ન જોઈએ, એમ પણ કાલ જીહીને કેમ ન કહે ? આજે પોતાનું ધરકામ છોડાવી દે, અને કાલ જીહીને, વગર કામે એક માણસને કેમ પોષવો એવું પણ જોલે તો ? માનો કે રાધા એવા તરંગ ન કરે, પણ કપિલામહેનની વ્યવહારિક વાત પણ શી રીતે ખોટી કહેવાય ? જગતમાં દુઃખનો શી પગલા એ દુઃખ એમને લાગતું પણ હોય, છતાં એવા તો પણ દુઃખી છે, આ નાના ગોકુળમાં એનાં બધાં બગતડાને શી રીતે જોનાં કરે ?

ગોવિંદ ? કાંસુવાળો ચહેરો ધોધને ચોખ્ખો કર્યો. હૃદયમાં

લાગણીને લીધે જે દુઃખ લાગ્યું હતું તે ખંખેરી નાખ્યું. એણે વિચાર્યું કે સીદીને પોતાનું બાળક કાળુમેથ હોવા છતાં બહેન વહાણું હોય, પરંતુ એવા વહાણની બીજા પાસે આશા રાખવાનો શો એને હક્ક ? પોતાનું દુઃખ પોતાને મુખારક !

અને જાણે કંઈ બન્યું જ ન હોય તેમ સ્વસ્થ ચિત્તે ગોવિંદ રાતે જીવી ગયો. પરંતુ બીજે દિવસે જીડીને કામ કરતાં કરતાં, ફેટાઓ સારું કરવા જતાં, કપિલાબહેનના મોટા ફેટા આગળ આવતાં, એના હાથમાંથી ચમરી છૂટીને નીચે પડી ગઈ. એની આંખમાંથી શ્રાવણ-ભાદરવાની જેમ આંસુઓ વહેવા લાગ્યાં. લાગણીના પૂરમાં એ એટલો બધો તણાઈ રહ્યો હતો કે એને ખબર પણ ન હતી કે આ એની સ્થિતિ કાંઈ બેઠ રહ્યું હતું.

આજે શનિવાર હતો. શાળા સવારની હતી એટલે રાધા વહેલી જીડી હતી. જીડીને દાદર ઊતરતા એણે બાળુના ખંડમાં નજર કરી. કપિલાબહેનના ફેટા સામે ફાટે ડાળે ગોવિંદ મૂર્તિની જેમ સજ્જડ બનીને તાડી રહ્યો હતો. એની આંખમાંથી આંસુઓ વહી રહ્યાં હતાં. હાથમાંની ચમરી છૂટીને નીચે પડી હતી.

ગોવિંદનું હૈયું એ ફેટા જોતાં જ ભરાઈ આવ્યું હતું : ‘બા ! સાચે જ હું તારી કૂખે જન્મ્યો હોત તો ?’ અને કપિલાબહેનના શબ્દો સાંભરી આવ્યા : ‘અમને પણ તારા પ્રત્યે લાગણી નથી એમ ઓણું છે ? તું પણ અમારા ધરના એક માણસ જેવો જ છે. પણ એ લાગણી વધુ પડતી લગ્નનીએ તો તારી પાસે કામ શી રીતે લેવું ?’ ગોવિંદનાં આંસુ વહે જતાં હતાં : ‘આ લાગણી ગરીબાઈ પ્રત્યે છે-બાળક પ્રત્યે હોય તેવી નથી. બાકી રાધા પાસેથી કંઈ કામ ન લેવાય અને મારી પાસેથી.....’ એનું મન કહેતું હતું : ‘તું આ ધરનો કુટુંબીજન નથી, પરાયો છે. ભલે તને નોકરનું હલકું

નામ ન આપે, કુટુંબીજન કહે. પણ એથી કંઈ ભેદ પડતો નથી. તારે એ રીતે જ માનીને કામ કરવું જોઈએ.' રાજ ફોટા સાફ કરતાં કપિલામહેન પ્રત્યે એને માનો બાવ જાગતો હતો તેને બદલે આજે તેમાં એને એક શેઠાણીનો ભાસ થયો. પોતે એ શેઠાણીનો નોકર છે એમ લાગ્યું. એ લાગણીને લીધે જ એનાં આંસુ વહવા કરતાં હતાં. હૈયું રડતું રડતું પોકારતું હતું: 'સાચે જ તું મારી બધા હોત તો.....'

ત્યાં તો રાધાએ પાછળથી આરીને ગોવિંદના ખભે હાથ મૂક્યો. ગંભીર રીતે પૂછ્યું: 'ગોવિંદ, આ શું? તમને તો હું મોટા માનું છું ને તમે બાળકની જેમ આ શું.....'

રાધાના આ બોલમાં રાજના જેમ ઉપહાસ ન હતો. સાચે જ મજાદ કંઈ એ લાગણીથી પૂઝી રહી હતી. છતાં ગોવિંદે ખબા ઉપરનો એનો હાથ તરછોડી નાખી, કંઈ પણ જવાબ આપ્યા વગર, પોતાની જાતને સંભાળી લેઈ, જાણે કંઈ બન્યું જ ન હોય તેમ એ પૂર્વવત્ કામે લાગી ગયો.

રાધા એ ફોટા સામે તાકી રહી. જાણે પૂછતી ન હોય કે બા ! તેં ગોવિંદને એવું તે શું કહ્યું કે એ આટલું રડી રહ્યો હોતો ?

કપિલામહેનનો ફોટા એ જ પ્રમાણે હસતો હસતો ટિંગાઈ રહ્યો હતો. 'તું નહિ જવાબ દે એમ ને?' એવો મોં ઉપર બાવ લાવી એના જવાબ માટે રાધા સાચી કપિલામહેન પાસે જતા પગ ઉપાડતી હોય તેમ બારણા બહાર નીકળી.

ગોવિંદ એનો બાવ પામી ગયો હોય તેમ એને જતી રાખી બોલ્યો: 'રાધા ! આ વાત કાઠને કરે તો તને મારા સમ છે !'

રાધા ખબા ચડાવી ચાલી ગઈ.

ગોવિંદ આને એટલો ગમગીન થઈ ગયો હતો કે કોલેજમાંથી આપી, સંવિતાને મળવા જવાનું એનાથી આટલા દિવસ કામને લીધે નહોતું બની શક્યું, તે આને અમલમાં મૂકવા ધામું.

ગયે અઠવાડિયે એણે ધીર પત્ર લખ્યો હતો તેમાં પોતે સંવિતાને નથી મળી શક્યો તેની લાચારી દર્શાવી હતી. પરંતુ આ લખતના પત્રમાં એના સમાચાર લખી જણાવીશ, એમ ખાતરી આપી હતી. એટલે એ રીતે પણ સંવિતાને મળવા જવાનું ઠેલાય તેમ ન હતું.

અંગે આવીને એણે કપિલાબહેન પાસે મંજૂરી ન માગતાં રામરાયને કહ્યું: 'મારે આને શહેરમાં એક જણને મળવા જવું છે. ~~જન~~ આવું?'

રામરાયે રાજની રીત પ્રમાણે કહ્યું: 'ગોવિંદ ! તું પણ રાધા જોવો છે. રાધા પણ કપિલાને પૂછવાની વાત મને પૂછવા આવે છે. ક્યાં મ જવું એમાં મંજૂરીની ક્યાં જરૂર છે ? કપિલાને કહેતો જ કે અમુક જગાએ જઈ છું. એટલે ચિંતા કરવાનું કંઈ કરવું નરહે.'

ગોવિંદે કપિલાબહેનને પૂછ્યું. એમણે તરત હા પાડી. ગોવિંદે કંપાઉંડમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે એનું હૈયું કંપતું હતું: 'કપિલાબહેને પોતે ક્યાં જાય છે એટલો મ વાતમાં રસ ન લીધો !'

પરંતુ સવિતામાં ગોવિંદનું મન પરાવાઈ જતાં, કપિલા-
 બહેન તરત એનાથી ભુલ્લાઈ ગયાં. સવિતાને નાનપણમાં
 પોતે ખોવાઈ જતાં મામાનું ઘર છોડીને જવું પડ્યું હતું. ઉપરાંત
 પોતે એને ઓઠે બચી કરી દીધી હતી તેમાં કેવું રામાયણ થયું હતું.
 એ બધા પ્રસંગો તો એણે મોટા થયા પછી સાંભળ્યા હતા એટલું જ.
 પરંતુ સવિતા બાર વર્ષે પરણી, એ પ્રસંગ ગોવિંદને બરાબર યાદ
 હતો. અંબારામ સાથે એનો વિવાહ થયો ત્યારે શિવશંકર મહારાજે
 પૂરેપૂરો વિરોધ કરેલો. ૩૦ વર્ષના અંબારામ સાથે ૧૨ વર્ષની
 સવિતાનું લગ્ન, એમાં ૩૬ સમાજને કંઈ ખોટું દેખાતું ન હતું. શિવશંકરનો
 વિરોધ કંઈ ચાલ્યો નહિ, સવિતાના બાપને પંદરસો રૂપિયા
 રોકડા અંબારામ વગર બીજો કોઈ આપનાર ન હતો. અંબારામ
 મિલમાં કારકુન હતો, એટલે સહેરના માણસ વગર એટલી બીજની
 જિગર નહિ, એમ લોકો માનતા. જ્યારે આમાં જિગર જેવું કંઈ
 ન હતું. અંબારામની ઉંમર ત્રીસ વર્ષની થઈ હતી છતાં કન્યા
 મળી ન હતી. એને કોઈ પણ ભોગે લગ્ન કરવું હતું. કમાણીમાં તે
 એને રૂપિયા પચ્ચીસ મહિને પગાર હતો એટલે કંઈ એમાંથી વેચ
 બચ્યા ન હતા. નોકરી પણ મિલમાં હિસાબી કારકુનની હતી એટલે
 કોરીમરો પાસેથી લાંચ મળે એવી કોઈ સ્થિતિ ન હતી. એટલે

જીવ એટલે કંઈ બચે તે ઘેર મા અમને નાનો ભાઈ હતો એને મોકલતો. પરંતુ છેલ્લા ત્રણ વરસથી, મા અને ભાઈ પડે ચૂકામાં, એમ માની લગ્ન ખાતર એણે રૂપિયા ભેગા કરવા માંડ્યા હતા, તે માંડ ૩૦૦-૩૫૦ ભેગા થયા હતા. છેવટ ગામમાં બે ઘર હતાં તેમાંનું એક પોતાના ભાગમાં આવે તે અને પાંચ વીધાં જમીન, એ બધું એણે ગીરો મૂકી રૂપિયા ઉપાડવાનું નક્કી કર્યું હતું. અને એ રીતે મિલકત ગુમાવીને અંબારામે સવિતા સાથે લગ્ન કર્યું. શિવશંકર મહારાજનો વિરોધ કંઈ કામ ન લાગ્યો. અને મામા તરીકે એમને કન્યા પણ પધરાવવા જવું પડ્યું.

અંબારામને શિવશંકર પ્રત્યે તે કારણે ખોટું લાગ્યું હતું. અને એ રાષ હતું આટલાં વર્ષે પણ ઊંતર્યો ન હતો. એમના તેડવા છતાં એ મોહનપરા આજ સુધી ગયો નહતો. ફક્ત સવિતાને આવવા દેતો, કે શિવશંકર અમદાવાદ આવતા ત્યારે એ એમને આવકારતો. એટલે ગોવિંદને મહારાજે કામ સોંપ્યું હતું કે કોઈ પણ ઉપાયે તું અંબારામને સમજાવજે. પોતાના મરતાંજીવતાં એ પોતાને ઘેર આવે. મારે ગમે તેટલો વાંધો હોય પણ એક વખત સગો થયો એટલે એવો કંબ દિલમાં રાખ્યો કેમ પાલવે ?

સવિતાને પણ એ અંગે શિવશંકરે ધણા વખત કહ્યું હતું. પરંતુ સવિતા ટૂંકમાં જ પતાવતી કે, મામા, એ જેવા હઠીલા છે તેવા તમે પણ હઠીલા છો. એમના વગર તમે શું કાચું ખાવ છો ? એ બહેને ન આવે, હું તો આવું છું ને ? અને સવિતા દર વર્ષે એકાદ મહિનો એ રીતે મોહનપરામાં આવીને રહેતી. પરંતુ ઘરમાં જેમ બાળકો વધતાં ગયાં તેમ તેમ એ એાણું આવતી હતી. એ બધાં છોકરાંને લેઈને ક્યાં આવવું, એમ કહી એ લાચારી બતાવતી.

શિવશંકર એકાદ બે મોટાં છોકરાંને મોહનપરા રાખવાનું કહેતા, સવિતા પણ બાળકો રહે તેમ ધ્વિષ્ટી હતી, પરંતુ એક મોટા છોકરા એકલા રહેવા ના પાડતા. છેલ્લે હમણું સવિતાને છ માસની એક બાળકી ધાવણી હતી. આ સુવાવડમાં એ મરતાં બચી હતી, એમ શિવશંકરને ખબર મળી હતી, પરંતુ એમનું શરીર કથળ્યું હતું એટલે જઈ શક્યા ન હતા.

વળી સવિતા દુઃખી હતી એમ પણ શિવશંકર જાણતા હતા. સવિતાએ એવી કોઈ દિવસ જૂમ પાડી ન હતી, પરંતુ એનું શરીર કહી આપતું હતું. અંબારામનો પગાર આટલે વર્ષે રપનેા વધીને ૨૮ થયો હતો. જાણે દર બાળકે એક રૂપિયો તેવો પુરસ્કાર ન હોય ! વળી એક બાળક વચ્ચે મરી ગયું તે હયાત હોત તો એ પ્રમાણુ પણ ન જળવાત. એટલે સવિતા જો વરસમાં એકાદ વખત મોહનપરા ન આવી શકતી, તો શિવશંકર પોતે અમદાવાદ આવતા. મોસમ પ્રમાણે વસ્તુઓનું મોટું પોટલું બાંધી લાવતા. રોઠડ પૈસા તો એ શું આપી શકે ? છતાં એમના પ્રમાણુમાં ૧૫-૨૦ રૂપિયા રોકડા પણ કપડાં પેટે આપી છૂટતા. એ રીતે આ વરસે સવિતા મોહનપરા આવી ન હતી, એ પોતે પણ જઈ શક્યા ન હતા, અને સવિતાની વચ્ચે સુવાવડ ગઈ એટલે એ બીડમાં હશે એની શિવશંકરને ગણતરી હતી. એટલે પચ્ચીસ રૂપિયા સવિતાને આપવા ગોવિંદને એમણે આપ્યા હતા. ચીજભાવ પણ બાંધી આપત. પરંતુ ગોવિંદ એ બધું ક્યાં ફેરવે એમ માની માંડી વાળ્યું હતું. એની સાથે કહેવડાવ્યું હતું કે, હવાફેર કરવા સવિતા મોહનપરા આવે તેમ એને ખાસ આમ્રહ કરજે. અને તો અંબારામ આવે તેમ સમજાવજે. અને એ માટે પોતે હવે છેલ્લે છેડે છે, એમ બાર મુઠવા પણ કહ્યું હતું-જેમાં મોટું પણ ન હતું.

જતાં ગોવિંદ આજે પંદર દિવસ પછી એને મળવા જતો હતો. એને આજે આટલા દિવસ વિગ્રંથ કર્યો તેનો ખટકો લાગ્યો. એવું શું કામ હતું કે પોતે આટલો વખત મેળવી ન શક્યો? વચ્ચે રવિવાર મયો તેમાં ન જઈ શક્યો હોત? પરંતુ તે દિવસે વરસાદ હતો એટલે એ બાગકામમાં લાગી ગયો. આ બધા કામમાં એ જે લાગી ગયો હતો તેમાં કામના વધારા કરતાં, પોતે એક જાતની બધાં ઉપર સારી છાપ પાડવા માગતો હતો, એ સ્વાધીવૃત્તિ ગોવિંદ સામે ચોખ્ખી તરી આવી. એને તેથી શિવશંકર મહારાજના સદે-શાને પંદર દિવસ નીકળી ગયા !

શહેરમાં આવતાં માથુસ બદલાઈ જાય છે, એ સૂત્ર એણે મામડામાં દરેકને મોઢે સાંભળ્યું હતું, એ પોતાની જાત માટે એને સાચું લાગ્યું. પચ્ચીસ રૂપિયા સવિતાને મોડા આપશે તો જિજ્ઞાસા વધારાઈ નહિ જાય, એ રીતે એણે આપવા જવામાં ઠેક્યું હતું, એ મૂરખાઈ લાગી. મોહનપરા સવિતા જાય એ જરૂરનું હતું પરંતુ વરસાદ દસ દિવસથી ચાલુ હતો એટલે જગાય તેમ ન હતું, એમ માની ગોવિંદે દિવસ ખેંચ્યા હતા, એ જોકે સાચી હકીકત હતી.

જતાં એના મનને થયું—સવિતાએ તારે માટે જીવ જોખમમાં મૂક્યો હતો, એ બહેન માટે તને પંદર દિવસે મળવા જવાનો વખત મળ્યો ?

ગોવિંદના જીવનમાં સવિતા જડાયેલી હતી. ગોવિંદને ખોવાનું દુર્ભાગ્ય જેમ એના કપાળે ચોંટ્યું હતું, તેથી વિશેષ મોટું સદ્ભાગ્ય એને પાણીમાંથી ડૂબતો બચાવવાનું લખાયું હતું. તે વખતે સવિતા પંદરેક વર્ષની હતી. તળાવે કપડાં ધોતી હતી. ઓકરાઓ નાહવા પડ્યા હતા. ગોવિંદને તરતાં નહોતું આવડતું એટલે ખીતો ખીતો નહાતો હતો. તેમાં કાંઈ ઓકરા એને તરતાં સ્ત્રીબચા માટે જોડા

પાણીમાં લેઈ ગયો. પોતાને ખબર હાથ મુકાવી, એને પત્ર પાછા આવતો હતો. તેમાં ગોવિંદનો હાથ છૂટી ગયો. ગોવિંદ ડૂબ્યો. ડૂબતો માણસ તરતાને પણ ડૂબાડી દે, એવી બીક પેલો સ્ત્રીખવનાર છોકરો એને અચાવનાની હિંમત ન કરી શક્યો, ભાગ્યો.

ગોવિંદ ડૂબ્યો એમ જૂમ પડી.

સવિતાએ લાંબો વિચાર કર્યા વગર માથે ઓઢણું ઓઢણું દૂર ફેંકી દીધું. ધાધરાનો કચ્છ માર્યો, અને તળાવમાં ઝંપડાવ્યું. ગોવિંદ બચ્યો, પણ પાણી પી ગયો હતો. પંદર દિવસ માંદો રહ્યો. એ માંદગીમાં સારવાર કરનાર પણ સવિતા. આમ એના ખોવાઈ જતાં એ બે વચ્ચે જે પડદો પડ્યો હતો તે દૂર થઈ ગયો હતો.

પછી તો અને જણ્યાં ગાંડીધેલી ધણી વાતો કરતાં.

‘સવિતા ! તું તો શહેરમાં રહેવાની બોન, એટલે ગામડાના આમને શાની સંભારવાની ?’ ગોવિંદ એને કહેતો.

સવિતાને શહેરમાં થું સુખ હતું, તે એ જ જણતી હતી. સરસપુરની શેરીમાં, એક ખંડની સાડાત્રણ રૂપિયાના ભાડાની ઝોરડી, જેમાં અજવાળું પ્રવેશતું નહિ અને મચ્છરકદી ગેરહાજર ન રહેતાં, એ સુખ સવિતાને યાદ આવતું. તેત્રીસ વર્ષનો અંબારામ, દર વખત એને મહેલું માર્યા કરતો : હું તો ખરેખરો સુખી હતો, પરંતુ તારા કરમે, બાપે ૧૫૦૦ રૂપિયા ઉઝરડયા તેથી ભિખારી થઈ ગયો. ધણી બેરાં સારાં પગલાંનાં હોય જે તે આવતાં ધણીને ફાયદો થાય, તારા જેવી કમ્મતનાં પગલાં થતાં મારા જેવાનું જે સુખ હોય તે ય જતું રહે. એ વખતે એવું બન્યું હતું કે એની આગળનો એક કારકુન નોકરી છોડી ગયો ત્યારે ઉપલી પાંચ રૂપિયાના પગારની જગ્યા પોતાને મળશે એમ માનેલું, પરંતુ ખરે

થયું ત્યારે એ જગા એના હાથ નીચેના કારકુનને, છ મહિના ઉપર આવ્યા હતા, છતાં મળી. કારણ તે અંગ્રેજી પાંચ બણેલો હતો. સવિતાને અમદાવાદ આવ્યા પછી ત્રીજા દિવસનો એ પ્રસંગ હતો એટલે એ પગલાંના જ અપશુકન એમ અંગારાએ માની લીધું.

એટલે અમદાવાદની ગોવિંદની વાતથી સવિતાને શી રીતે જિજ્ઞાસા આવે ? દુઃખની વાત કહે પણ શી રીતે ? સવિતા ગોવિંદના બીજરાઇ ગયેલા વાળને સમારતાં કહેતી : ‘બાઈ ! અમે તો ગરીબ માણસ, શહેરમાં જવાથી કંઈ માણસ સુખી નથી થઈ જતું. પણ તું તો બહુવામાં હોશિયાર છે, બહુને મોટો સાહેબ થઈશ, શહેરમાં રહીશ. પછી તું જ અમને બધાને ભૂલી જઈશ.’

આ વાત ગોવિંદને સવિતા એકલી જ નહોતી કરતી. ગુજરાતીની છેલ્લી પરીક્ષામાં ગોવિંદની હોશિયારી જોઈ ઉપ્પુટી ઈન્સ્પેક્ટરે એના વાલી તરીકે બકાર ભગતને પોતાની પાસે ખાસ બોલાવ્યા હતા. અને શિખામણ તરીકે કહ્યું હતું કે તમારો છોકરો નામ કાઢે તેવો છે. એને આગળ બહુવો. પૈસા ન હોય તો જમીન વેચીને પણ ડોસા બહુવજો. ભગવાન પૈસાદારને આવા હોશિયાર છોકરા નથી આપતો, બાકી વિલાયત જઈ બેરિસ્ટર થઈ આવે તેવો આ તમારો છોકરો છે !

બસ, આટલી વાતમાં તો જે હોય તે ગોવિંદને એમ જ કહેતું કે, બાઈ ! તું તો મોટો સાહેબ થવાનો. પછી અમને ઝાળખીશ પણ નહિ !

ગોવિંદને સાહેબ થવાની વાત આવતાં સાચે જ, મનમાં ગલ-મલિયાં થતાં. ધડીક એના અંતરમાં સાહેબની ખુમારી પણ આવતી હતી એ દરેકને કહેતો—સાહેબ થવાશે કે બળદ હાકવાના થશે, કોને

અખર છે ? અને માણસ મને તે થાય માટે કોઈ કોઈને બૂલી જાય છે ?

એ ગોવિંદ આજે શહેરમાં આવ્યો હતો. હંજુ સાહેબ નહોતો થયો, છતાં સવિતાને મળવા જતાં પંદર દિવસ ખેંચી કાઢ્યા હતા. તે સ્મરણુ જગતાં ગોવિંદને ક્ષોભ થયો. ચાલતા પગ થંભી ગયા. વિચાર આવ્યો—સાચે જ માણસ મોટો થતાં નાનાં બૂલી જતો હશે ?

ગોવિંદ આગળ વિચાર કરે તે પહેલાં, મોટરને ઓચિંતી થંભાવવા એક લાગી ને ધરૂર અવાજ થયો. ગોવિંદ એકદમ ઝબક્યો અને રસ્તામાંથી ખસી ગયો. મોટર ત્યાંથી પસાર થતાં કૂચવરે કહ્યું : ‘કાક દહાડાનો કમોતે મરીશ, બે આમ ઓચિંતો રસ્તામાં ઊભો રહીશ તો.’

ગોવિંદની વિચારમાળા ખીજે રસ્તે ચાલી. સવિતા અને હું, મધકાલ સુધી બાળકોની જેમ સાથે રમતાં હતાં. આજે એ ત્રણ બાળકોની માતા થઈ. એની એક વરસ ઉપર જોયેલી આકૃતિ વાદ આવતાં થયું—મને પાણીમાં બૂસકો મારી કાઢનાર એ સવિતા જાણે મરી ગઈ હોય અને કોઈ એનું ભૂત એના ખોળિયામાં આવીને વસ્તું હોય તેવી એની સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ થઈ. છેલ્લે વખતે ગોવિંદ સવિતાને આગ્રહ કરીને પૂછ્યું હતું કે તારું આવું શરીર કેમ થઈ ગયું ? સવિતાએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. ગોવિંદે ખડુ આગ્રહ કર્યો ત્યારે છેવટ સવિતા રડી પડી પણ એણે જવાબ ન જ આપ્યો.

ગોવિંદ સમાજના કુરિવાજોના વિચારે ચડી ગયો. બાર વર્ષની છોકરીને ૩૦ વર્ષના વર સાથે પરણાવે, પછી એ જોડું શી રીતે સુખી થાય ? એને રાધા વાદ આવી. પંદર વર્ષની છે, પરંતુ એના મોં ઉપર બાળકની ફૂલ જેવી કુમાશ છે. એ પોતાની જોડે વાત કરતી હોય છે ત્યારે એને કોઈ યુવક જોડે વાત કરે છે એમ પણ ખ્યાલ રહેતો નથી. જાણે કોઈ બહેનપણી જોડે વાત કરતી હોય

તેવા મોં ઉપર એના બાવ હોય છે. મેટ્રિકમાં છે છતાં લગ્ન નેવી કાર્મ સૃષ્ટિ છે, તેનો એને ખ્યાલ પણ ન હોય તેવી જ એની નિર્દોષતા છે. અને સવિતા ! ચૌદમા વરસથી તે અમદાવાદ ધણી સાથે રહેતી થઈ. સોળમે વરસે ખોળા ભર્યો. ત્રણ બાળકો.....

સવિતાની એકલીની જ આ સ્થિતિ ક્યાં છે ? ગામડામાં રાધાની જેમ પંદર વર્ષની કાર્મ છોકરી કુંવારી છે ? અને આ વરસે પોતાના વિવાહનો પ્રેમ જીપડ્યો હતો તે યાદ આવતાં ગોવિંદને હસતું આવ્યું. થયું—ગામડામાં લોકોને લગ્ન વગર બીજો વિચાર જ નથી આવતો.

પોતે ચોખ્ખું ધસીને ના પાડ્યું ત્યારે બૈરાંએ પોતાની કેવી ઠેકડી કરી !

‘ગોવિંદ શાનો ગામડાની છોડી જોડે પરણે. શહેરમાં બણુશે, શહેરમાં સાહેબ થશે અને શહેરમાં સાહેબની સાથે ફરે એવી છોકરી પરણશે !’

ગોવિંદે લગ્ન ન કરવાનું કારણ જણાવતાં કહ્યું હતું કે, પોતે જ્યાં સુધી કમાઈને પોતાના પગ ઉપર જોમો રહી શકે તેવો નહિ આવ; ત્યાં સુધી એ લગ્નનો વિચાર કરવા માગતો નથી.

પરંતુ ગામડામાં ન સાંજળેલી એવી ગાંડી વાતો કાણુ માને ?

ગોવિંદ પાછો વિચારમાંથી જાગ્યો. મનમાંની સ્મૃતિઓને વીખેરી નાખતો એ સરસપુરમાં દાખલ થયો. થયું—માણસનું મન કેટલું વિમાનની ઝડપે જાય છે ! એટલા વખતમાં કેટલું દોડી વળ્યું.

પણુ હવે એ સ્મૃતિઓમાં દોડે એટલા પગ ભોમિયા ન હતા. સવિતાનું ઘર ખોળવાનું હતું. પહેલી વખત જ એ સરસપુરમાં આવતો હતો. શેરીમાં પેસી એણે અંબાશંકરનું ઘર પૂછવા માંડ્યું. એનું હૈયું કાર્મ અકથ્ય ભાવે ધડકી રહ્યું હતું. અંદર ‘સવિતા ! સવિતા !’ એમ પડ્યો પડ્યા કરતો હતો.

અં બારામે જમીન અને ઘર ગીરો મૂકતી વખતે મૂખાઈ

એ કરી હતા કે, કબજગીરો ન કરતાં સાનગીરો. મિલકત મૂકી. લહેણદારને એ ફાવતી વાત હતી. રકમનું વ્યાજ એ ભરી શકે એટલે જતે દહાડે એ મિલકત વેચાણુ થઈ જશે, એ લહેણદારની ગણતરી સાચી પડી. આ પગારમાંથી અંબારામ વ્યાજ ન ભરી શક્યો. મિલકત ગયાં આજે પાંચ વરસ પછુ થઈ ગયાં હતાં. તે પછી એ વતન ગયો પછુ ન હતો.

વળી અક્ષવીસના પગારમાં પૂરું થતું ન હતું. એ મકાન છ છ મહિનાનું બાકું ચડી જવાથી ખાલી કરવાં પડ્યાં હતાં. છેલ્લા વરસથી જે મકાનમાં રહેતો હતો એનું બાકું પછુ ચાર માસ ચડ્યું હતું. બજારમાં એને કોઈ ઉધાર આપતું નહિ પાન. બીડીવાળાની કોઈ દુકાન એવી નહિ હોય કે જ્યાં એણે નામું ન કર્યું હતું. અનાજવાળા કે કોલસાવાળા પછુ એને હાથ મૂકવા દેતા નહિ. તેમ જતાં સવિતા ગમે તેમ કરી ઉધાર ચોકું લાવી શકતી. એની દયામણી મુખમુદ્રા જોઈ, મુદ્રવક્ષ ન ટેવાયેલાં વેપારીનાં હૈયાં પછુ કુમળાં બનતાં, અને મરશે નહિ આપે તો ચ આમણુ છે, એમ મન મનાવી પાંચ રૂપિયા સુધી એને ઉધાર મળતું.

પરંતુ સવિતાને માટે એ રસ્તો પણ સારો ન હતો. અંબારામ એથી ખિન્નતો. પોતાને ન ધીરે અને સ્ત્રીને ધીરે, એમાં એને વેપારીની કાળી દાનત દેખાતી, એટલે એ સવિતાને હુકમ કરતો: ‘અબરદાર ! તું ક્યાંય માલ લેવા ગયું છે તો ?’

‘પણ આ છોકરાં ભૂખે.....’

‘મરી જશે તો હું બાળી આવનારો.....’

સવિતા કાનમાં આંગળી ધાલી દેઈને ડૂસકાં ભરતી.

અંબારામ વધુ ઘાંટે પાડીને કહેતો: ‘રંડોના ફંદ મારાથી અનુભવ નથી.’ એ ફંદમાં એ પોતે પણ પહેલાં ફસાયો હતો એટલે જાતઅનુભવ ઉપરથી જણાવતો: ‘ધણી આગળ શ્વાણી સીતા ચતાં તો મેં ધણીઓને જોઈ છે, પણ બહાર.....’

સવિતાના કાળજીએ એ કામ ચંપાતાં ચીસોચીસ પાડતી.

પણ એ ચીસોને ન ગણકારતાં અંબારામ આગળ બોલતો: ‘એમ તું રડીને મરી જાય તેથી હું છેતરાઉં તેવો નથી.’

સવિતા એકદમ ડૂસકું રોકીને મોં ઉપર રોષ ભેરાઈ જતાં પૂછતી: ‘ધરની બાયડી ઉપર આજ મૂકતાં લાજ નથી આવતી ?’

‘એ લાજમાં ને લાજમાં આદમીઓ બાયડીઓને રખડતી...’

‘જો આગળ બોલ્યા છો તો.....’

‘શું કરીશ ?’

‘આટલો બધો બાયડી ઉપર રોક કરો છો, તો ધરમાં પેટ પૂરવા લાવીને નાખતા કેમ નથી ?’

‘એટલે પેટ ભરવા નીચ ધંધા કરવાના ?’

સવિતાનો રોષ પાછો ઓસરી ગયો અને તે એકદમ ફસફામઈ.

અંબારામ: ' મને ખતર છે. પહેલું તો કાંઈ નીચ હોતું નથી. પણ એમ કરતાં કરતાં માણસ લપસી પડે છે. '

સવિતા અંબારામનો બૂનકાળ જાણતી હતી એટલે ન દટકે એલી: ' હાજી આવતાં કંઈ અધાં લપસતાં નથી. ન લપસતું હોય એને.....'

' તો શું વેપારી તારા સગા થાય એ કે માલ ઉધાર આપે છે ? '

' મને તેમ કરીને હું પૈસા વહેંચામોડા ચૂકવી આપું છું. '

' હું અધાં એવાં આઘાંઆલાં માનવા તૈયાર નથી. જે માણસ કમાય છે, જે આપે તો જ નામું ચુકવાય તેમ છે, એને વેપારી ધીરે નહિ, અને એની આયડીને.....'

પતિ પોતે જ પત્ની ઉપર આ જાતના આક્ષેપ કરે એની સામે કાંઈ સ્ત્રી વાદવિવાદ કરીને શું કાઢે ? એને થતું કે જો પોતે ગામડામાં હોય તો કાંઈનાં દળણ્યાં દળે, ખેતરમાં કામે જાય, ભેંસ રાખે, ગમે તે, કંઈનું કંઈ કામ કરી શકે. પરંતુ અહીં શહેરમાં ધંટીએ સસ્તુ દળાવવાનું મૂકી મોંઘું કાણુ દળાવે ? અને વિદામી-સને સમજનાર જિજ્ઞો ગણાતો વર્ગ સરસપુરમાં રહેતો પણ ક્યાંથી હોય કે એવું દબાવવા તૈયાર થાય ? ને મળે તો પણ સવિતા દળે શાણે ? ધંટી ખરીદવાના રૂપિયા ક્યાંથી લાવે ?

મિત્ર એણે જોઈ હતી. ઘૈરાં એમાં કામ કરતાં હતાં એનો એને ખ્યાલ હતો, પરંતુ એ અધાં હલકી વર્ણનાં, વણકર જાતિનાં હતાં અને બીજાં કાળી, બીચ કે એવી વર્ણનાંજ, ઉજળિયાત કાંઈ હતું નહિ. છતાં પાણીની પરમે એસતી એ સ્ત્રીઓ મિત્રમાં આઠાણુ વિધવાઓ હતી, પોતે એવી નોકરી કરી શકે એમ એને ઈચ્છું. એ અમ હલકું પણ ન હતું. બીજાં બાલકુની બાઈઓ નોકરી કરતી હતી.

૧૭૬ કાળયુગ

પણ એ ઇચ્છા અંબારામે જાણી એવી જ એની ધૂળ કાઢી નાખી. પોતે મિલમાં કારકુન-કારીગરોનો સાહેબ-હોય ત્યાં પોતાની પત્ની પરબવાળી થઈને લોકોને પાણી પાય ? અને મિલના લોકો એટલે બારબાપની વેળ ! હામરૂકરી કરે, છેકતી પણ કરે. સવિતાએ એ મિલમાં શરમ લાગતી હોય તો બીજા મિલમાં એવી નોકરી કરવાની વાત કરી, પણ અંબારામે એને જે વેણ સંભળાવ્યાં તેથી એના કાનના કીકા ખરી પડ્યા !

આવાં ગરીબ કુટુંબ માટે એક કામ એવું હતું કે જેથી કુટુંબની આવક વધે. અને તે, બૈરાં વગરના જે કાંઈ હોય તેમની એક બેની વીણી બાંધવી. એવા એકલ કારીગરો એક નાની ચોરડી રાખી સાથે બેપાંચ રહેતા હોય છે. રસોઈ કરવાનો વખત મળે નહિ અને વંશીનો ખોરાક ફાવે નહિ, એટલે આવાં કુટુંબમાં મહિનો બાંધી એ જમી લેતા હોય છે. કાંઈ કાંઈ તો કુટુંબની જેમ સાથે પણ રહેતા હોય છે. સવિતા રહેતી એ ઘરમાં, નીચેના માળમાં, કેશવલાલ રહેતા હતા, તેમને ઘેર પરસોત્તમ એ રીતે જ બેગો રહેતો હતો. કેશવલાલ કાપડખાતામાં, ઘોચેલું કાપડવાળવાના કામમાં હતો. બાવીસ રૂપિયા પમાર હતો. ચાર છોકરાં હતાં. એટલી ટૂંકી આવકમાં પૂરું પણ શી રીતે થાય ? એટલે પહેલેથી જ આમ બેઠા કને વીણી તરીકે જમાડતો. છેલ્લા વરસથી કાયમનો પરસોત્તમ મળી જવાથી એને એકલાને બેગો રાખ્યો હતો.

એટલે આ રીતે સવિતા એક બે જણની રસોઈ કરીને કુટુંબને જીવોગી થઈ શકે તેમ હતી. પરંતુ ન્યાં ન્યાં આવી વીણીઓ ચાલતી ત્યાં ત્યાં સારી ખોટી વાતો ચાલતી. એ સ્વાચ્છ હોય કે ખોટું, પણ દેડકા વાતો કરતા અને એવી વાતોનું નામત્ર અનવા સવિતા તંબાર ન હતી. વળી આ ઘરમાં આવ્યા પછી પાર્વતી

અને પરસોત્તમ વચ્ચેના સંબંધ એટલો ઉધાડે ઊગે એણે જોયો હતો કે કોઈને એવી રીતે વીણી બાંધી જમાડવા એ તૈયાર ન થાય. કેશવલાલની નોકરી રાતપાળીની હતી. પરસોત્તમની દિવસની. એટલે એ રીતે પણ બંનેને એકાંત પૂરતું મળતું હતું. લાજશરમ નેવે મૂકી હોય તેમ બંને સાથે સિનેમા જોવા જતાં. આખા સરસપુરમાં એ બંને સંબંધ જાણીતો હતો. સર્વિતા વિશેષમાં એ બધો તમાસો સગી આંખે જોતી હતી.

એનું પોતાનું ચાલણું હોત, જો બીજું ઘર બાડે મળે તેમ હોત તો, એણે ઘર પણ બદલી નાખ્યું હોત. પરંતુ એમની શાખ એવી હતી કે કોઈ ઘર આપે નહિ. આ ધરધણીએ આખું ત્યારેય લોકો તો વાતો કરતા હતા કે એની દાનત કાળી હતી. કારણમાં, એ પોતે ખરાબ ધંધા કરતો એ એક, અને જે બીજાનું ધરબાકું બાલવાને કારણે ખાલી કરે છે તે જાણ્યા છતાં પોતાનું ધર બાડે આપતો હતો. એ પોતે પાસેની મોટી વાસણુ શેરીમાં પોતાના બીજા ઘરમાં રહેતો હતો. એટલે એની ચાલચલગત જાણ્યા છતાં સર્વિતા આ ઘરમાં રહેવા આવી હતી. જો એ પોતે આ ઘરમાં રહેતો હોત તો સર્વિતા કબૂલ થઈ ન હોત. વળી બીજું કોઈ ઘર આપવા તૈયાર પણ ન હતું એટલે ઉપાય પણ શો ?

આમ સર્વિતા અંદરથી તો બળી રહી હતી, છતાં બળતામાં લી રહે તેમ પાર્વતી એને સલાહ આપતી: 'બેન ! મોટા લોકોની જેમ આપણે રસોઈપાણી કરીને બેસી રહીએ તેથી આપણો દલાડો ન જાય.'

સર્વિતા ન છૂટકે જ પાર્વતી નેડે પ્રસંગ પાડતી. પરંતુ એક ઘરમાં રહ્યાં એટલે સાવ અતકું રહે કેમ પાડવે ? વળી મેળ રાખવામાં સર્વિતા એનાથી બીતી એ પણ કારણ હતું—જાતની એ

૧૭૮ કંઠશ્રુતિ

નખળી એટલે જો એની સાથે મેળ ન રાખે તો ખોટી વાતો કરે. લોકો સાચજૂઠું જોવા નથી એકા હોતા, ખરાબ વાત વહેલી માની લે છે. એટલે બીને સવિતા પાર્વતી સાથે પાડોસી તરીકેના થોડા સંબંધ રાખતી. અને એ દાવે પાર્વતી એના આગળ લાગ જોઈને વાત પણ કરતી.

સવિતા કહેતી: ‘હું ય જોન સમજું છું. પણ આપણે બેરાં માણસ શું કામ કરીએ ?’

પાર્વતી પોતાનો અનુભવ કહેતી: ‘જોન, હું ય પેહેલાં અમદાવાદ આવી ત્યારે મૂઝતી. આપણે ઉજાગિયાત રહ્યાં એટલે બેરાં માણસથી બહાર મજૂરીએ જવાય નહિ. અને એક જીવના ટૂંકા પગારમાં પૂરું ન થાય. પછી આ કામ...’ પોતાની ભેગા છૂટક જમાડવાના કામનો ઉલ્લેખ કરી એણે કહ્યું: ‘એ એક જ કામ આપણાથી થાય એવું છે. રસોઈ તો આમ કરવાની હોય, એટલે જો માણસની વધારે.’

જાણે એ વાતમાં સાચે જ પોતાને રસ હોય તેમ સવિતાએ વચ્ચે જ કહ્યું: ‘એ તો હું ય સમજું છું, જોન ! પણ ધરનાં ધરનાં હોઈએ તે વાત જુદી, ધરમાં જો હોય તેનાથી પેટ ભરીએ. કોઈ દહાડે ના હોય તો પણ આપણું મન જાણે. પણ પારકા પૈસા આપીને જમે એટલે.....’

પાર્વતીએ એને વચ્ચે રોકી કહ્યું: ‘પછી ધરમાં ના હોય તેવું અનુભવું નથી. એની આવકમાંથી અનાજ વગર બીજું લાવીએ શું કામ ? અને ખાવાનું તો દેહને એ દેવને. એને પહેલેથી સ્મરત કરીએ કે અમે ખાઈએ તે તારે ખાવું પડશે. આપણા પેટમાં પાષ ન હોવું જોઈએ. બાણા આંતરો કરીએ તો ભગવાનનાં ગુનેગાર બાકી વીશીનો હજાર જીવડાંવાળો ખોરાક કરતાં આપણો સૂકો રોટલો હજાર દરજ્જે સારો.’

વાત લંબાવતાં તો લંબાતી પણ પછી શો જવામ દેવો તે સમજ ન પડતાં સવિતા મૂંઝી રહેતી.

આગળ માર્ગ સુઝાડત્યાં પાર્વતી કહેતી: 'સર શરમા એ તો આપણને કોઈ દિવસ ન કરેલું એટલે અતકુ લાગે છે. બાકી પછી તો આપણને પસ્તાવો થાય છે કે આટલા દહાડા નાહક થું કામ દુઃખ ભોગવ્યું ?'

સવિતાની જીભ જ સિવાઈ ગઈ હતી. મનમાં પસ્તાતી કે મેં મુઠ્ઠાએ વળી આ વાત ક્યાં આટલી લંબાવી ?

એને મૌન રહેલી જોઈ, જાણે એ વાત એણે સ્વીકારી હોય તેમ માની લેઈ પાર્વતી આગળ ચલાવતી: 'એમ હોય તો હું બે કોકને એ વાત કરી મુકું.'

'ના, ના,' જાણે ગભરાઈ બિડી હોય તેમ સવિતા જોસમાં ને જોસમાં બોલી બિડી.

'કેમ ?'

સવિતાએ વાતને વધુ મૂંઝવી: 'એમને એ ન ગમે.'

પાર્વતી હસીને બોલી: 'આદમીને ન ગમતું ગમાડવું એ આપણી આવડતની વાત છે.'

'પણ એમનો સ્વભાવ.....'

'સ્વભાવ તો બધા આદમીનો સરખો હોય છે. અપારે એ છે તે પણ, અત્યારે આવા નરમ દેખાય છે. બાકી પહેલાં તેં જોયા હોય તો અંબારામનો સ્વભાવ તો સો દરજ્જે સાશી.'

'હરો.' મોં ઉપર કોઈ જાતના તિરસ્કારનો ભાવ વર્તાવા હોવા વગર સવિતાએ કહ્યું: 'પણ મારામાં એવી આવડત નથી.'

‘બહી બોન !’ પાર્વતીએ ગુરુગમ આપતાં કહ્યું: ‘આવડત તે કંઈ માણસમાં અદરથી નથી આવતી. હું પણ પહેલાં તારા કરતાં વધારે નરમ સ્વભાવની હતી. દુઃખની મારો છાની છાની રડ્યા કરતી. પણ ધીમે ધીમે.....’

સવિતાને વળી શું બોલવું તેની સૂઝ ન પડી.

પાર્વતી મનમાં એવું અનુમાન કરતી હતી કે સવિતાને એ ગમે તો છે, પરંતુ સંક્રાંત દૂર થયો નથી એટલું જ. એટલે આ કામમાં પાવરધી થયેલી એ તો એમ જ મનથી માનતી હતી કે સંક્રાંત પોતે ધીમે ધીમે ઠાઠી નાખશે. એણે જણાવ્યું: ‘જો તારી કંઈ હોય તો લે ને અંબારામને હું સમજાવું.’

સવિતા પાર્વતીથી ખીતી હતી. એને ખીક હતી કે જો પોતે ના પાડશે તો એ એવો અર્થ કરશે કે પોતાનું (પાર્વતીનું) એ કામ એને ગમતું નથી. એટલે વધારે ગુંચાતાં એ બોલી: ‘બોન ! તમે વાત ના કરશો. એ માને એવા નથી. બિલટા મારા ઉપર ખીજશે. માનશે કે મેં તમારી પાસે કહેવડાવ્યું હશે.’

સવિતાના બોળપણ ઉપર હસી પડતાં પાર્વતીએ કહ્યું: ‘બહી-બોળી બોન ! સહેરમાં આટલા વરસથી રહે છે પણ તને હજુ આલાકીથી ધણી પાસેથી કેમ કામ કઢાવી લેવું એ પણ આવડ્યું નથી. હું કંઈ તારા જેવી કાચી નથી કે એમ અંબારામને સીધી વાત કરું. લાગ જોઈને જ કરું કે એમને વાતની સહેજ પણ ગંધ ન આવે.’

સવિતા હવે શું બોલે ? હા કહે છે તો પણ ભોગ છે, ના કહે છે તો પણ ભોગ છે ? એ મૂગી જ રહી.

પાર્વતીએ ધીમે ધીમે એમની સાથે વધુ પરિચય કેળવવા

માંડ્યો. કાઈ ખાવાની ચીજ આણી હોય તો છોકરાંને આપે. કશું ખરીદવું હોય તો સાવતાને સાથે લેઈ જાય. બહાનું કાઢી સવિધ મોટે ભાગે તો છટકી જતી. પરંતુ કાંઈ કાંઈ વખત એને સાથે જવું પડતું. બજારમાં એ ચાલતી હોય તો પણ્ય એ ગાભરી ગાભરી રહેતી. એને થતું કે એની ચોમેર લોકાની નજર મંડાઈ રહી હતી. લોકા આંગળીઓ કરતા હશે કે પાર્વતીની નેડે ફરનાર બાઈ પણ્ય એના જેવી જ હશે.

પાર્વતીએ પરસોત્તમને પણ્ય ફૂંક મારી હોય તેમ એણે અંબારામને ૨૦-૨૫ રૂપિયા હાથઉઠીના આપ્યા હતા. પરસોત્તમ જાળખાતામાં હતો. હોશિયાર કારીગર હતો. એ સાંચા એ ચલાવતો. અને બીજા એ, સાથે એક શિખાઉ છોકરા રાખીને ચલાવતો. અને છોકરાને મહિનામાં ફક્ત દસ રૂપિયા આપવાના એટલે એ નેડોના પગાર એને નહિ નહિ તોય ૬૦-૭૦ ની વચ્ચે પડતો. જાતે એણે હતો છતાં એ બધી રકમ ખર્ચાઈ જતી. થોડા ખિસ્સામાં પડ્યા હોય તો દિલનો લહેરો હતો. એટલે હાથઉઠીના આપતો. અને એ પાંછા ફર્યો કે નહિ, એની ઝાઝી પરવા પણ્ય કરતો નહિ. એટલે અંબારામ પહેલાં જેટલો પાર્વતીથી અતડો રહેતો તેટલો હવે રહી શકતો નહિ.

ઘરમાં પેસતાં પહેલાં પાર્વતી ‘કેમ છો?’ એમ પૂછતી ત્યારે એ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરીને દાદર ચડી જતો. પરંતુ હવે તો એવા પ્રશ્નના જવાબમાં બોલો રહીને વાત કરતો.

પાર્વતી પણ્ય ‘એસોને ત્યારે. મારીબોન કંઈ જલ્લવાનાં નથી.’ એમ લાડ કરી અંબારામને બેસાડતી. પરસોત્તમ કે કેશવચાચ બેમાંથી કાંઈ ધેર તો હોય જ એટલે વાતચીતમાં પાર્વતી એમને પોતાના પક્ષે ટેકા પુરાવતી. અને એ બધી આડીબચળી ચર્ચાએ

અતે, ધરખર્ચમાં રાહત તરફે કોઈની વીસી બાંધવાની વાત પશુ એણે આડકતરી રીતે ચર્ચા લીધી હતી.

અંબારામ એથી આશ્ચર્ય રીતે મદદ ન થાય તેમ તો કહી શકે તેમ ન હતો. પાર્વતીની રૂબરૂ એમ પશુ કહેવાય તેવું ન હતું કે એ બધા ધંધામાં ગોટાળો થાય છે. એટલે જોળ જોળ એણે કહ્યું: ‘એ બધું હું સમજું છું, પાર્વતીબેન ! પણ બધાં માણસના પેટમાં આપણે ઓછા પેસી નીકળ્યા છીએ ? કોઈ કેવો હોય, કોઈ કેવો નહિ.’

‘અભણ્યાને શું કરવા રાખીએ ? ખાતરીવાળો ધંધો ન કરીએ.’

‘ખરું પશુ...’ આમળ જવાબ ન સૂઝતો હોય તેમ અંબારામ બોલી ખંજેરવા લાગ્યો.

પાર્વતી વધુ ખાતરીનો રસ્તો બતાવતાં બોલી: ‘એમ હોય તો ખાતરીનો માણસ રાખો. અને તે એવો કે જમરા પૂરતો જ આવે.’

‘ખરું.....’ અંબારામને પેટમાં ડૂમો ભરાયો હોય અને ન બોલાવું હોય તેમ એટલે જ એ અટકી જતો.

‘ને પછી તો ભણ !’ પાર્વતીએ અંબારામના પુરુષ માંમેસને પારખીને ધા કર્યો: ‘આપણામાં આપણાપણું હોય તો ખરાબ માણસનું થ કશું ચાલતું નથી.’

અંબારામથી એનો વિરોધ થાય એવો ન હતો. વળી એને ધણીપણાનું એટલું અભિમાન હતું કે એ શાંત પશુ રહી શકે તેમ ન હતો. એ બોલી બહુયો: ‘પાર્વતીબેન ! મારી આંખમાં કોઈ ધૂળ નાખી જાય ત્યારે તો થઈ રહ્યું.’

પાર્વતીને મોઢે ત્યાવી રહ્યું હતું કે, ‘એ બધી પ્રસંગ ન આવે ત્યાં સુધીની વાતો છે. બાકી ધૂળ પડવા માંડે છે ત્યારે માણસ મોઢે ભાગે તો આંખો મીચી જ દે છે.’ પરંતુ એથી ઊલટું કહેતાં એણે જણાવ્યું: ‘તમે તો ઠીક પણ.....’

‘ઠીક થું, પાર્વતીભોન, એવો પ્રસંગ આવે તો માણસનું ખૂન કરતાં પાછો ન પડું.’

પાર્વતી મનમાં હસી—એના પોતાના શરીરમાં તો ખૂન રહ્યું નથી અને મિળજ કેટલો છે? પરંતુ જવાબ આપ્યો: ‘એ તો હું ચ માનું છું કે, તમે ન વેઠો. પણ સવિતાભોન જેવા સ્વભાવની બાઈ હોય એટલે શંકા લાવવાનું કારણ પણ નહિ.’

પોતાની પત્નીનાં આ જાતનાં વખાણુ એ દરેક પતિ માટે ઔરવનો વિષય છે. મૂળા રહી એનો અંબારામે સ્વીકાર કરી લીધો.

સાથે સાથે પોતાની વાત પણ સ્વીકારી લીધી હોય તેમ પાર્વતીએ પૂછ્યું: ‘તો મારી વાત ગળે ઊતરી ને?’

હા કે ના કળાય નહિ તેવો ‘જોષ્ઠ્યું’ જવાબ અંબારામે આપ્યો એટલે પાર્વતીએ પોતાનો વિજય માની લીધો.

અંબારામ આજે પંદર દિવસથી બિમાર હતો. ઘરમાં અનાજ ન હતું. એને રાંધવા કાલસા પણ ન હતા. ઘરભાડું પણ ચાર માસનું ચડ્યું હતું. ધર્માદા દવાખાનેથી દવા લાવતાં બિમારો કંઈ હકતી ન હતી. ઉપરથી દસ દિવસની ચાલુ પગારે રળ આપવાની શેઠે ઉદારતા બતાવ્યા પછી હવે બિનપગારે રળ ચાલતી હતી.

આ તકનો લાભ લેઇને પાર્વતીએ વીંશી બાંધવાની એક દર-ખાસ્ત રજૂ કરી. નારણ મુકાદમની પત્ની ગયે મહિને ગુજરી ગઈ હતી. બે બાળકો દેશમાં મા પાસે મૂકી દીધાં હતાં. બીજું બેટું

કરવાની ત્રેસડમાં હતો. પરંતુ ખેરું કંઈ રસ્તામાં પડ્યું ન હતું કે એ ઝડ મળી જાય વળી પડેયેથી હાથે રમેઈ કરેલી નાંદ એટલે ફાવતું નહિ. મહિનો વીસીમાં જમી એવું પણ ફાવ્યું નહિ. કાઈ સારું ઘર મળે તો એ વીસી આંચાનું શોધતો હતો. પાર્વતીનું આલ્યું હોત તો એણે એની વીસી આંચો હોત. પરંતુ પરસોત્તમ અને નારણ એ બંને મુકાદમનો જગાના હરીફ હતા. બંને હોશિયાર કારીગરો. નારણ એ જગા મેળવી શક્યો અને પરસોત્તમ કારીગર જ રહ્યો. બંને હરીફ માણસોને ભેગા કરી શકાય એવી સ્થિતિ ન હતી. વળી પરસોત્તમ કાયમરો હતો અને તે કામચલાઉ હતો. એટલે એને રાખવામાં પાર્વતીને કાઈ રીતે લાભ ન હતો. બાકી એ પણ ફંદામાં ફમાય તેમ હતો. પગાર પણ એને સો જેટલો મળતો એટલે એના તરફતું મળતર પણ સારું મળે એવું હતું. એની દરખાસ્ત અંબારામ આગળ મૂકવામાં પાર્વતીની ઝાંટે એ પણ કામના ખરો કે, સવિતા ત્રિવિખમાં પોતાના જેવી પાવરધી થઈ જાય, જુવાન તો પોતાના કરતાં હતી જ, અને પરસોત્તમને એ ઝૂંટરી ન જાય માટે નારણ ત્યાં રહ્યો હોય એટલે એ રોતે સવિતાને એ (પરસોત્તમ) વિરાધી નજરે જોતો થઈ જાય !

અંબારામ નારણ મુકાદમની ચાલચલન નહોતો જાણતો એમ નહિ, પરંતુ આજે એ ત્રિમાર પડ્યો હતો. વગર પગારે રજા ભોગવતો હતો. એ મેર બૂખમરો પ્રવર્તી રહ્યા હતા ત્યાં એને બધી વાતની ચીકણાઈ કરવાનો અવસર ન હતો. વળી એ કાયમરો પણ ન હતો. મહિને એ મહિને એ બેરું કરે એટલે છૂટી જવાનો હતો. એ બધી રોતે વિચાર કરીને અંબારામને પાર્વતીની એ દરખાસ્ત તદ્દર્કાલેક સ્વીકારી લેવામાં વાંધો ન લાગ્યો.

પાર્વતીની રૂબરૂમાં સવિતા કંઈ ન બોલી. બીજા કામમાં હોવાનો ડાળ કરી એ અંદરના ખંડમાં ઢાંકાદૂમાં કરતી હતી. પાર્વતી એમ તો પહોંચેલ હતી એટલે સવિતાની વૃત્તિ જાણતો. પરંતુ તરતાં ન જાણનાર જેમ ઊંડા પાણીમાં પડવાની આનાકાની કરે, છતાં એને પરાણે ધક્કો મારીને કાષ્ટ અંદર ધસડે તેમ પાર્વતી સવિતાને એ ધંધામાં ધસડતા માગતી હતી. કારણમાં એ પાડોસજી હતી એ જ ગુનો.

અંબારામે સવિતાને એ વાતમાં સંમત કરવા અંદરથી બોલાવી ત્યારે જાણી જોઇને પાર્વતી નીચે પોતાના ઘરમાં ચાલી ગઈ.

સવિતા ક્યારની મનમાં ને મનમાં બળી રહી હતી. એણે એકાંત મળતાં વિરોધ કર્યો: 'એવા માણસને હું મારા ઘરમાં પેસવા દેવાની નથી.'

જાણે પોતે કંઈ ન જાણતો હોય તેમ અંબારામે પૂછ્યું: 'એ કેવા માણસ છે ?'

સવિતાએ કહ્યું: 'તમે જાણો.'

'હું કશું જાણતો નથી.'

'કેમ નથી જાણતા ? તમે જ એની ના સંજગાય તેની વાતો કરતા હતા.'

'એ ગમે તેવો હોય તેની આપણે શો પંચાત ? આપણે આપણી જાતે ચોખ્ખાં હોષ્ટએ એટલે કાષ્ટથી બીચારી શી જરૂર છે ?'

એ વાત આગળ ચાલે ત્યાં ગોવિંદ ઘર પૂછો પૂછો આવી પહોંચ્યો. પાર્વતીએ નીચેથી જૂમ પાડી: 'સવિતાબેન ! કાષ્ટ મહેમાન આવ્યું.'

આં ખમાં આંસુ હતાં તે ઝટપટ લૂછી નાખી, બારીએથી ડોકું કરતાં સવિતાએ કહ્યું: ‘કાણુ હશે ?’

‘એ તો હું ગોવિંદ.’ એમ એના પ્રત્યુત્તરમાં ગોવિંદ કહે તે પહેલાં સવિતા હરખાઈ જતાં બોલી: ‘કાણુ ગોવિંદ ! આવ અહીં આવ.’

ઠાઠર ચડી ગોવિંદ ઉપર આવ્યો. ત્યારે હૈયાનું હેત વ્યક્ત કરતાં સવિતાએ કહ્યું: ‘કંઈ બહુ દહાડે આજે બોનને ઘેર બૂલો પડ્યો.’

ફાટેલા કંતાનનો કાયળો આસન તરીકે ખેસવા આપી સવિતા પાણીનો લોટો લેવા અંદરના ખંડમાં ગઈ. ગોવિંદ ઉઘાઈ ગયો હોય તેમ એક અક્ષર બોલી ન શક્યો. ચોમેર જોઈ રહ્યો. નીચે ફાટેલી તૂટેલી ગોદડીમાં અંખારામ સૂતા હતા. તેમની સામે નજર કરતાં એને કંપારી આવી. સાવ હાડકાંનો માળો છે ! બે બાળકો બહાર રમવા ગયાં હતાં. નાની છોડી ઘોડિયામાં બિઘી ગઈ હતી.

સવિતા પાણીનો લોટો અને તૂટેલા કાનાવાળો ખાલો લેઈને બહાર આવી. ગોવિંદના હૈયામાં ચિરાડો પડ્યો. પોતાના કરતાં ખાંચ વધે મોટી સવિતા એને એની મા જેવી ધરડી દેખાઈ. અળગળા થઈ જતાં ગોવિંદે ખબર પૂછી: ‘કેમ બેન, શરીર સાવ આવું થઈ ગયું છે ?’

સવિતાએ અંબારામ તરફ આંગળી કરી, ગોવિંદનો સવાથ ઉડાવી દેતાં કહ્યું: 'પંદર દિવસથી માંદા છે.' અને એ દુઃખે એનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું હોય તેમ આંખમાં પાણી ચમકી ગયું.

અંબારામ તરફ નજર કરતાં ગોવિંદ બોલ્યો: 'શરીર તો લાંબી બિમારી હોય તેવું લાગે છે.' અને એણે અંબારામને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું: 'શું થયું છે ?'

અંબારામ ગોવિંદને આજ પ્રથમ જોતો હતો. એટલે એ કાણુ છે, એ જાણવા એણે સવિતા સામે નજર માંડી. સવિતા એ આંખોનો ભાવ સમજી જતાં બોલી: 'મોહનપરાના છે. મામાને અને એમને ધર જેવું છે. મામાએ કાગળમાં લખ્યું હતું ને કે ગોવિંદ ત્યાં જાણવા આવ્યો છે તે આજ.'

અંબારામ એ કાગળની વાત તો જૂલી ગયો હતો. અને જાણુ બાઈ-બહેનથી વાત કરતાં હતાં એટલે એણે ધાર્યું હતું કે એ સવિતાના પિયરનો હશે. પરંતુ શિવશંકરની વાત આવતાં એને એમનો કામળ યાદ આવ્યો. શિવશંકર પ્રત્યે એને પહેલેથી પૂર્વમ્મહ હતો. એટલે માંદગીને લીધે સ્વભાવ કરતાં વધુ બિમાર જતાં એ બોલ્યો: 'તે બોનને સંદેશ કરવા આવ્યા હશે નહિ ?'

ગોવિંદે કહ્યું: 'હા.'

અંબારામે બેઠા થતાં કહ્યું: 'અસ ! શિવશંકરને કાગળમાં કે સંદેશમાં કહેવાનું શું છે ? મારી બાણીને અહીં મહિનો માસ મોકલી દો. એનું શરીર ખગડી ગયું છે તે જરા હવાપાણીથી સારી થાય. એમને બાણીની સગાઈ છે, બીજો મરે કે જીવે એની એમને પડી નથી.'

ગોવિંદે ધીમેથી કહ્યું: 'તમે બિમાર છો એની એમને અજાર નથી.'

સવિતાએ કહ્યું: ' મેં કાગળ લખ્યો છે. '

ગોવિંદ: ' હમણાં લખ્યો હશે. '

' ગયે અઠવાડિયે. '

' જવાબ આવ્યો ? '

' હા. તેમાં જ તું અહીં આવ્યો છે તેમ લખ્યું હતું. '

પોતાની લાચારી જતાવતાં ગોવિંદે કહ્યું: ' હું પારકાને આધીન હું એટલે મને અહીં આવતાં મોકું થયું. '

કુતૂહલ ખાતર અંબારામે પૂછ્યું: ' ક્યાં રહો છો ? '

' એલીસબીજ. '

' ઘર રાખીને ? '

' ના. કાઠને ઘેર. '

' તમે તો બાણવા આવ્યા છો ને ? '

' હા. પણ સાથે જેને ઘેર રહું છું તેમને ઘેર જમવા પેટ-શી પેટ-ધરકામ કરું છું. '

સવિતાએ આશ્ચર્ય પામતાં પૂછ્યું: ' ધરકામ ! વાસણુ માંજવાં કપડાં ધોવાં એવું ? '

' એમાં શરમ શી બહેન ? કાઠની દયા માગી લાચારી સાથે જીવવું તેના કરતાં કામ કરવામાં નાનમ શી ? '

' મામાએ તો એવું કાગળમાં કંઈ લખ્યું ન હતું. '

' મેં ઘેર એવી કાઠને વાત કરી નથી. '

' બાકી દાદા આવવા જ ન દે ને ? '

' એ બધી આપણી ખોટી લાગણીઓ છે. ગરીબાઈથી માણસે ગબારાવું ન જોઈએ. ટાંપ કામ કરતાં શરમાવું જોઈએ. '

અંબારામને આ બોધ માફક આવી ગયો હોય તેમ એ જ્ઞાત પડતાં બોલ્યો: ‘બઈ ! એ વાત આ તમારી બોનને સમજવો. હમણાં અમે એ જ વાત કરતાં હતાં.’

વીશી બાંધવાની અંબારામની વાત સાંભળી ગોવિંદે સવિતાને કપકો આપતાં કહ્યું: ‘બેન ! આમાં શરમ શાની ? કુટુંબને એથી મદદ થતી હોય તો એક શું, હું તો એ મતનો કે પાંચ માણસને પણ જમાડવા. આપણે ગરીબ માણસો : દુઃખી થઈએ છીએ તેનું એ જ કારણ છે. પુરુષ એકલો કમાય, આવક ટૂંકી હોય અને ઘરમાં માણસ વધારે હોય એટલે ભૂખમરો ભોગવવો પડે.’

સવિતાએ નીચું મોં રાખી, મનની મૂંઝવણ મનમાં સમાવતાં કહ્યું: ‘એ બધું હું નથી સમજતી એમ નહિ બઈ. પણ...’ એ આગળ શું બોલે !

‘તો બોટી શરમ છોડો.’

અંબારામ: ‘મારું પણ એ જ કહેવું છે.’

ગોવિંદ બીજા પક્ષે વાત કરતાં બોલ્યો: ‘મારું ગળે બિતરે તો હું તમને પણ એ વાત કહેવા મારું છું.’

‘શો ?’

‘તમારે સાજ થવું હોય તો મહિનો દહાડો ગામડે જવ.’

ગામમાં ધર ન હતું અને સીમમાં ખેતર ન હતું એટલે નિસાસો નાખતાં અંબારામે કહ્યું: ‘હવે તો જઈ રહ્યા. છાણનો કીડો છાણમાં જ મરે !’

ગોવિંદ સમજ્યો કે અંબારામ માંદગીથી નિરાશ થઈને એમ બોલે છે. એણે કહ્યું: ‘નિરાશ થવાનું કંઈ કારણ નથી. ગામડાનાં ચોખ્ખાં હવાપાણીથી તમને દવા વગર આરામ થઈ જશે શિવ-

જાંકર ઠાકાએ ખાસ આગ્રહ કરીને મને કહ્યું છે કે અંબારામભાઈ પણ આવે તેવું સમજાવજે.’

મૂળ વેર તાણું કરતાં અંબારામે કહ્યું: ‘આ ભાવે તો હું સમજી રહ્યો.’

અંબારામ મોહનપરામાં કોઈ દિવસ નહોતો આવ્યો, એનું કારણ પણ ગોવિંદ જાણતો હતો. એણે એનો ઉદ્દેશ ન કરતાં કહ્યું: ‘તમે તો સમજી છો. સગાસગામાં એવી વાતોમાં આટલું બધું ઝેર ન રખાય. મને તેમ કરશો પણ કંઈ સાત પેઢીનો સંબંધ મટી જવાનો છે ?’

ગોવિંદની આટલી વાતથી એની સુખકાન્તિથી, એની સાદી સુખડતાથી અંબારામ ઉપર એટલી સારી છાપ ન પડી હોત તો આ પ્રશ્ન આવતાં એ ખિન્ન બેઠ્યો હોત. સવિતા પણ મનમાં ફફડતી હતી કે ગોવિંદ આ વાત ન લાંબાવે તો સારું. એણે એ અંગે ધીમે રહીને એનો ઈસારો પણ કર્યો. પરંતુ અંબારામને ન ઓળખતો એ એમાં કશું પામી ન શક્યો.

અંબારામે ધીમેથી કહ્યું: ‘ભઈ ! તમને વીસ થયાં હશે તો મને ચાલીસ થયાં છે. સાત પેઢીનો સંબંધ નથી તૂટતો એ માટે તો હું ધરમાંથી બધાને જવાની છૂટ આપું છું. બાકી મનની વાત તો જાણે છે ને ? તૂટ્યાં મોતી અને ફૂટ્યાં મન કદી સંધાતાં નથી.’

સવિતા પતિની મીઠી બાણ અને ડહાંપણની વાત સાંભળતાં નવાઈ પામી. આ પ્રશ્ન વખતે આવી ઠાવકામથી એમણે કદી વાત નહોતી કરી. એ મનમાં હરખાઈ. ગોવિંદને કડવો અનુભવ નહિ કરવો પડે તે માટે.

ગોવિંદે કહ્યું: ‘તમે સમજી છો, મારા તો મુરજામી છો,

એટલે વધારે શું કહું ? પણ જૂલવા જેવી વાતો આપણે જૂલી જમએ તો જ જીવનમાં સુખ મળે. ’

અંબારામે હસીને કહ્યું: ‘ભઈ ! હું તમારા જેટલું ભણ્યો નથી એટલે કશું જુલાતું નથી. ’

‘ ભણ્યા ભલે નથી, પણ દુનિયાના અનુભવે ગણ્યા તો હશે ને ? ’

‘ તમે ભઈ શું જાણો છો ? ’ ગોવિંદ ઉપર ખુશ થયો હોય તેમ મોં ઉપર જાવ વ્યક્ત કરતાં અંબારામે પૂછ્યું.

‘ કેમ એ પૂછવું પડ્યું ? ’

‘ વકીલનું જાણતા હો તેવું લાગે છે. ’

સવિતા ગોવિંદનાં વખાણ કરતાં બોલી: ‘ ગોવિંદ તો નાનપણથી જાણવામાં હોશિયાર. અમારે ત્યાં એક નાગર માસ્તર હતા એની છોડીને પહેલો તંજર અપાવવા માસ્તર મરી રીટયા પણ ગોવિંદે... ’

ગોવિંદે એ વાત નીકળતાં કહ્યું: ‘ સુશીલા પણ કોલેજમાં મારી સાથે જ છે. ’

‘ એ છોડી હજી જાણે છે ? ’

‘ એ વરસથી તો એણે મૂકી દીધેલું. નડિયાદમાં રહે એટલે સુજરાતી ચાર જણીને એ અંગ્રેજીમાં મથેલી. એટલે મારી આમળ બે વર્ષે મોટાક પાસ થયેલી. તે આ સાલ ફરી જાણવા બેઠી. ’

‘ હજી એ પરણી નથી ? ’

‘ પરણી માટે તો જાણવા બેસવું પડ્યું. ’

અંબારામને વળી આ સાવ વિચિત્ર લાગ્યું. પૂછ્યું: ‘ એ કેવું ? પરણે એટલે જાણવાનું બંધ કરે એને બહલે... ’

‘ નડિયાદમાં કોલેજ નહિ એટલે આગળ નહિ મથેલી. આ

૧૯૨ કળિયુગ

કોનાળામાં એ અમદાવાદમાં પરણી. એના પતિ અમારી કોલેજમાં પ્રોફેસર છે. પરણતા પહેલાં એમણે એની સાથે ચરત મૂકલી કે તારે. બી. એ. સુધી બણવું પડશે.’

અંબારામ બોલ્યો: ‘મોટા લોકોની મોટી વાતો. કળિયુગમાં એક બને તે ઓછું. બાકી મેટ્રિક એ બૈરા માણસને ઓછું કહેવાય ?’

સવિતા બોલી: ‘બણવામાં સુચીલા પાંચી પડે એવી નથી.’

‘એનું નામ હવે એના પતિએ સુરિમતા પાડ્યું છે.’

સવિતા: ‘એ તો બધું, મને બોલતાં ના આવડે. એ મળે તો કે’ને કે સવિતાએ તને ખબર પૂછી છે.’

‘કોલેજમાં અમે રાજ મળવાનાં.’

‘હવે તો ખાસ્સી મોટી જોઈ હશે ?’

‘વરસ થાય એટલે કાંઈ કંઈ નાનું રહે છે ? જોને તું તો અમારા બધા કરતાં કેટલી મોટી-ધરડી-થઈ ગઈ ?’

‘તું ય ત્યારે આખો આદમી ક્યાં નથી થઈ ગયો ?’

અંબારામ ગોવિંદથી આકર્ષતાં જતાં હોય તેમ એનામાં રસ થતાં બોલ્યા: ‘તે તમે રહો છો એ તો કાંઈ મોટા રોઠ હશે ને ?’

‘સવિતા ! સવિતા ! એ તો કહેવાનું બૂલી ગયો. જખમી અમમત થઈ છે.’

‘શી ?’

‘હું નાનપણમાં બોવાઈ ને જે સાહેબને ઘેર આવ્યો હતો ને’ તેમને ઘેર જ રહું છું.’

‘શું કહે છે ?’

‘કદ્યું ન હોય તેવું છે ને ?’

અંબારામને સવિતાએ ટૂંકમાં સમજ પાડી, કહ્યું: 'તારા ઉપર ખુશી ખુશી થઇ ગયાં હશે.'

'હું એ જ ગોવિંદ છું એની એમને ખબર નથી.'

'તે બધું કહ્યું હશે એટલે તો.....'

'મેં વાત જ નથી કરી.'

'ખીજે કાઠ છોકરો એમણે તો દત્તક લીધા હશે ને ?'

'ના. તે પછી એમને ત્યાં એક છોકરી જન્મી.'

'હાલ છે ?'

'હા. પંદર વર્ષની છે. મેદિકમાં બણે છે. રાધા એનું નામ.'

સવિતા એ પ્રસંગને મનમાં વાગોળતી બોલી: 'બઈ ! તું એ ખૂની વાત એમને કરને. તારી પાસેથી એ ધરકામ નહિ કરાવે. એમનેય થશે કે જે છોકરો એક દહાડો આ બંગલાનો માલિક બચાવે હોતો તેની પાસે આવું કામ.....'

'તે કારણે જ હું નથી કહેતો.'

'એ કેવું ?'

'એ તો એમની દયા જામત કરીને જીવવા જેવું કહેવાય. હું તો સ્વામ્યથી જીવવા માગું છું. કામ તો હું ઘેર ક્યાં નહોતો કરતો ?'

સવિતા ગોવિંદને નાનપણથી ઓળખતી હતી. જે વાત એ કહેતો એ ચકતો નહિ. એની બણી વાતો ખીજાંના કરતાં ઊલટી ચામતી કે સમજતી નહિ. એ પ્રમાણે એની આ વાત પણ સવિતાને વિચિત્ર લાગી. છતાં એ અંગે કરી વાતવિવાદ ન કરતાં એણે કહ્યું: 'સારું બઈ. તું હોશિયાર છે એટલે તને સહે તેમ કર.'

બહાર રમવા ગયેલા બે છોકરાઓ આવી પહોંચ્યા. સવિતાએ કહ્યું: 'ઓળખો છો આ મામા ને ?'

બંને બાળકો ઉઠાઈને ઠપકા પહેરેલા, આ લતામાં ને તેમાં ય પોતાને ઘેર તો ન જોયેલા એવા સુધડ યુવકને જોઈ સંકોચ પામ્યાં. જોવિંદે બંને સાથે જોતાં કહ્યું: 'મને ન ઓળખ્યો ? હું જોવિંદ મામા.'

મોટા છોકરાને શરત મેડી હોય તેમ કપડાંને બેઠીને એની નજર મોં નીરબરામાં લાગી. ઓળખાણ પડતાં એ નાચી બેઠો: 'જોવિંદ મામા ! જોવિંદ મામા !'

'આવો.' જોવિંદે બંનેને બોલાવ્યા.

બાળકો પાસે આવ્યાં. જોવિંદે બંને ઉપર હાથ ફેરવ્યો. નાનાં ફૂલને પણુ ગરીબાઈએ સૂકવી નાખ્યાં હતાં, એમ જોવિંદને લાગ્યું. એણે ખિસ્સામાં, બે અડધા, છૂટા હતા તે એક એકના હાથમાં મૂક્યા.

સવિતાની આંખમાં પાણી આવી ગયાં. ક્યારની એ જોવિંદને ચાનો ભાવ નહોતી પૂછી શકી એનો એને ખ્યાલ હતો. અંતર વલોવાતું હતું. વીરો આજે પહેલી વાર એને ઘેર આવ્યો હતો ત્યારે એનું સ્વામત કરવા આંધુ સિરાય કંઈ ન હતું. અને એ આંધુ; ય અંતરમાં જ સારવાનાં !

નીચે જઈ, પાર્વતી પાસેથી એ મદદ માગી શકી હોત, પરંતુ એણે જે જાળ બિઝાવવા માંડી હતી તેમાં એને ફસાતું ન હતું, એટલે એનો પગ નીચે જતાં ન ઊપડ્યો. અંધારામને પણુ મનમાં મૂંઝવણ થતી હતી. ઘરમાં કંઈ ન હતું, અને ઉધાર મેળવવાની શેષ આશુ ય નહોતી રહી ત્યારે જ એણે પણુ નારણુ

મુકાદમ જેવા હલકટ માણસની વીણી બાંધવાની દરખાસ્ત સ્વીકારી હતી.

આમ ભાઈનું કંઈ સ્વાગત ન કરી શકેલી સવિતા દીકરાઓના હાથમાં એને પૈસા મૂકતાં જોઈ રહી પડી. 'ના, ના, ભાઈ. બાળકોને પૈસા થું કરવા છે?' એટલું બોલવા જોટલું એનામાં જોર ન રહ્યું. એક નાનો ભાઈ, જેને એ કૂડે બેસાડી ફેરવતી, એ આજે ઘેર આવ્યો હતો ત્યારે એ નાનો મોટો દેખાતો હતો, પોતે મોટી થામર દેખાતી હતી !

ગોવિંદ સવિતાના મનની મૂંઝવણ સમજી ગયો હતો. ધરના અને એમના શરીરના દેહારે જ એ મધી વાતો કહી દીધી હતી. તરત એણે શિવજીંકર મહારાજે આપેલા રૂપિયા પચ્ચીસ અને પોતાની પાસે હતા તે દસ પણ બેગા હતા, તે પાંત્રીસ રૂપિયા સવિતા તરફ ધરતાં ગોવિંદે કહ્યું: 'મામાએ આ રૂપિયા મોકલ્યા છે.'

કામળમાં તેનો ઉલ્લેખ હતો એટલે ધ્રુજતા હાથે સવિતાએ લીધા. ગોવિંદનો ક્યાં અદેશો હતો કે એ ગણે ? એણે હાથમાં લીધા તેવા ચોરીના ખિસ્સામાં બેવડ કરીને મૂક્યા.

ગોવિંદે જોયું કે પોતે અંબારામનો પ્રેમ છતવા પ્રયત્ન કરશે તો એ ન બને તેવું ન હતું. હવે એ અંગે બીજી વખત એમ માની એણે જવાની તૈયારી કરી. સવિતાએ સ્વસ્થ થતાં કહ્યું: 'આવી બોન તને ઝાઢી મળશે ભાઈ ! વહાલમાં ને વહાલમાં આ પાવાની તો વાત જ ન સૂઝી !'

'હું, બેન, ક્યાં આ પીછું છું ?'

'પણ મારે ઘેર આ જ તમે પહેલા આવો છો. ખાલી મન એ તમને જ સારું લાગશે !'

‘હેતપ્રીત છે એ આહું છે ?’

અંબારામ અશક્તિને લીધે ક્યારનો બોલ્યા વગર સૂતો સૂતો જાંબળતો હતો તે છેવટ બોલ્યો: ‘બેસો બાઈ! તમારા જોવા માણસ ક્યાંથી વારે વારે આવવા બેઠા છે.’

‘હું તો અંબારામબાઈ હવે અહીં રહેવાનો એટલે વારે વારે આવવાનો. સવિતાબેને તો મને કેડમાં બાંધીને રમાડેલો છે.’

‘ને કેડમાં બાંધીને બોઈ નાખ્યો હતો, એ કેમ કહેતો નથી?’

‘ત્યારે જ એ ઘેર આવવાનું બાગ્ય મળ્યું ને?’

‘એ તો બાઈ તમારાં પુણ્ય.’

સવિતાએ દીકરાના હાથમાંથી પૈસા લેઈ લીધા હતા એટલે હથ લેવા નીચે ઉતરતાં એ બોલી: ‘કાફી તો પીશો ને બાઈ?’

બંગલામાં પણ ચાને બદલે કાફીની રોજ તરખડ ચાલતી. એણે કહી નાખ્યું: ‘કાફી અને ચા એક જ છે ને બેન! પછી ચા જ પીઈ એ શું બોલું?’

ગો વિંદને બહાર જતો જોઈ રામરાયે પૂછ્યું: ‘આટલાં વાણ ઘેરાયાં છે અને ક્યાં જાય છે?’

‘બાપુજી! વરસાદ તૂટી પડવાની તૈયારીમાં છે.’

રામરાય હસીને બોલ્યા: ‘એટલે છત્રી લીધા વગર ખમીસ ચઢી ભેર જતો હોમશ, નહિ?’

‘પાણીમાં પલળવાના કામે જઈ’ છું.’ ગોવિંદે પણ સામે હસીને જવાબ આપ્યો.

‘એવું શું કામ છે?’

‘રાતરાણીનો છોડ લેવા જઈ’ છું. વરસાદ પડવાનો એટલે સરસ ચોંટી જશે.’

રાતરાણીનો આગ્રહ રાધાનો હતો એટલે એ આંગે ઉત્સેખ કરતાં રામરાયે કહ્યું: ‘એ તરંગી છોકરી કહે તે, બાઈ, તું કરવા જમશ તો થાકી જમશ. આવતી કાલે એ તો ચંદ્ર હાથમાં લાવી આપવાની વાત કરશે.’

ગોવિંદે કહ્યું: ‘એવું નથી બાપુજી. બાની પણ મમ્મ છે.’

રામરાયે એાં મલકાવ્યું. મતલબ કે, કપિલાની મમ્મ હોય તો મારે કંઈ બોલવાનું ન રહ્યું.

ગોવિંદે જતાં જતાં કહ્યું: 'મને પણ લાગે છે કે દિવસ પ્રત્યે આપણે પક્ષપાત કરીએ તે એક ન્યાયાધીશના ઘરમાં તો સારું નહિ જ. રાતને પણ એનો વૈભવ હોવો જોઈએ.'

'ભાઈ! હવે તું મને ન્યાયાધીશ શું કામ માને છે?'

'ન શી રીતે માનું? એ કારણે તો હું છોડ લેવા જઈ છું.'

'એટલે?'

'વીક્ટોરિયા ગાર્ડનમાં મેં તપાસ કરી હતી. છોડ નાના નેચા. માળીને કહ્યું પણ એણે આપવા ના પાડી. મેં લાગવગ લગાડી કે ન્યાયમૂર્તિ.....'

વાતને સમજી જતાં રામરાયે કહ્યું: 'ભાઈ! હું મૂર્તિ બહુ વરસ રહ્યો, હવે મનુષ્ય બનવા દે.'

ગોવિંદ ખુશી થતાં બોલ્યો: 'બાપુજી! મૂર્તિ બની જે લોકો દેવ થયા હોય છે તેમને કદી મનુષ્યલોકનો મોહ થતો નથી. એક તમને જ જોયા કે જે દેવમાંથી માણસ થવાનું ગાંડપણ કરે છે.'

રામરાયે અંદર જવા મોં ફેરવતાં કહ્યું: 'એ બધી ચચાં અત્યારે નથી કરવી. તું એક વખત જઈ આવ. વરસાદ પડશે તો હેરાન થઈશ.'

ગોવિંદે દૂરથી એલીસબીજના છેડે લોકોનું ટોળું ઊભેલું જોયું. બધાંની નજર નીચે નદી તરફ હતી. જે લોકો ત્યાં આવતા તે કંઈ જોવાનું હોય તેમ ઊભા રહેતા. જણ્યેઅજણ્યે ગોવિંદની ગતિ પણ વધી.

'બિચારી ગાય ખરી ફસાઈ પડી છે.'

'પાણી પીવા ગઈ હશે ને કાલ્લમાં.....'

'જાતની મડદાલ છે. બાકી મજબૂત હોત તો આમ કળો ન જાત.'

‘રખડતી ગાયોને શું ખાવા મળે તે મનજૂત હોય ?’

‘ખેતરુ માણસ ઊતરીને ખેંચી કાઢે તો.....’

અને એ ખેતરુમાનો પોતે તો નહિ, એમ વાત કરનાર માની આગળ બોલતો હતો: ‘આપણા લોકો તમાસો હોય તેમ કેટલા બેગા થયા છે ? પશુ કોઈ.....’

ગોવિંદે એક ક્ષણ વિચાર કરી લીધો. ગાય એવી બારે ન હતી કે એના પગને કાઢવામાંથી કાઢવા બારે પડે. બે માણસ હોય તો એ કામ બે જ મિનિટનું હતું.

પેલા બોલતા બાઈનું વાક્ય એણે પકડી લેતાં કહ્યું: ‘ચાલો આવો છો મારી સાથે ?’

‘હે...હે...હે...’ કરતા પેલા દયાળુ બાઈ લાચારી મતાવતાં બોલ્યા: ‘અરે બાઈ ! મારા શરીર સામું તો જુઓ. એ જાત જ મારે માટે ઉપાડવી બારે છે ત્યાં.....’

ગોવિંદ તો એ જવાબ સાંભળ્યા પહેલાં ખમીસ-ચઢી જાણુએ કાઢી, પહેરેલા લંગોટબેર ઝડપથી પગથિયાં ઊતરવા લાગ્યે. સ્કૂલમાંથી છૂટીને રાધા ત્યાં આવી ત્યારે એણે ગોવિંદને પગથિયાં ઊતરતો જોયો.

વાત સમજી જતાં એણે જૂમ પાડી: ‘ગોવિંદ !’

‘રાધાનો અવાજ પારખતાં ગોવિંદે ઝંચું જોયું. આંખથી પૂછ્યું: ‘શું છે ?’

‘ન જશો.’

‘કેમ ?’ એવો સવાલ કર્યા વગર ગોવિંદ પગથિયાં ઊતરી ગયો.

‘ગોવિંદ ! ચોમાસાનો કાઢવ ત્યાં આગળ ખરાબ હોય છે.

મઠ સાલ મોટા એક સાંઠ ખૂંપી ગયો હતો તે નીકળી જ નહોતો શક્યો. '

પરંતુ રાધાના બોલ ગોવિંદને સંભળાતા ન હતા.

ટોળામાંથી પલ્લુ વાતો થતી હતી: 'ઝાકરમત તે આનું નામ.'

'ખરું છે. ઝાકરો ફરતીયાજ લાગે છે, પલ્લુ આવું જોડું સાહસ ન કરવું જોઈએ.'

એક કાઠિયાવાડી: 'અમારી કારની નડી હોય તો પાછો જ નો આવે. ધોળે દિ એણે આભચાના તારા બાળ્યા નથી એટલે...'

'જેવણ જણ્ય હોય તો ઠીક પલ્લુ એકટ્ટી જાનું આ સાહસ.....'

ગાય કાઠવમાંથી પગ કાઢવા મથામણ્ય કરતી હતી. ગોવિંદે એનો આગલો એક પગ ઊંચક્યો. એ પોતે પલ્લુ એ સમો ઢીચણ્ય સુધી ખૂંપી ગયો. બીજે અને ત્રીજે આંચકે એ પગ નીકળ્યો. પછી કાબો પકડ્યો. ત્યાં જમણો થોડો કળ્યો હતો. પરંતુ પાંચ મિનિટમાં ગાય છૂટી થઈ ગઈ.

લોકોએ હર્ષનાદ કરતાં કહેવા માંડ્યું.

'આયખું હોય ત્યાં સુધી જગવાન બચાવે જ.'

'આયખાની વાત તો મોટી. આડી એક આવડો ઝાકરો...'

'આ ઝાકરો તો એક નિમિત્ત. કરતાકરતા તો ઉપર બેઠેનો પરમેશ્વર છે.'

'પલ્લુ એની બહાદુરી.....'

'ખરી. એ ના કહેવાશે?'

'ઠીક એ તો. જીલ્યો એટલે બહાદુરી. આડી ઝાકરમત જ કહેવાય.'

જાણે ગાય માટે જ વરસાદ થંભી રહ્યો હોય તેમ એ નિર્જન્ય ચંદ્રને ઉપરના પટમાં આવી ત્યાં વરસાદ શરૂ થયો. ગોવિંદ ઉપર આવ્યો ત્યારે મોટા ભાગનું ટોળું વિખરાઈ ગયું હતું. વરસાદથી પક્ષીને એને સાચાશી આપવા જેવું એમને કંઈ લાગ્યું ન હતું.

ફક્ત શાળામાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓ અને થોડા એ ઉમરના યુવકો જોવા હતા. રાધાએ એને નામ દેખને બોલાવ્યો હતો એટલે એ કાણુ છે, એમ એને પૂછતા બધા એની ચોમેર ચીંટાયા હતા. ગોવિંદનાં ચઢી-ખમીસ રાધાના હાથમાં હતાં એટલે એ લેવા એણે હાથ લાંબાવ્યો.

રાધાના મોં ઉપર સાચાશીના શબ્દો ઉમરાતા હતા. એણે કપડાં આપતાં કહ્યું: ‘ગોવિંદ.....’

પણ એને આગળ બોલવા દીધા વિના કપડાં પહેરતાં ગોવિંદ બોલ્યો: ‘વરસાદમાં પક્ષી જવાશે. જલદી ઘેર જા.’

‘તમે ક્યાં જાઓ છો?’

‘રાતરાણી લેવા.’

બીજો પ્રસંગ હોત તો રાધા પક્ષીને પણ ગોવિંદ સાથે મળી હોત. પરંતુ ગોવિંદની બહાદુરીની આ-આપુછ આગળ વધાઈ ખાવા રાધા વહેલી વહેલી ધર તરફ દોડી.

રામરાય અને કપિલાજીને કંઈ વાતચીત કરતાં નીચે દિવાનખાનામાં બેઠાં હતાં. રાધાને આવની જાણી તેમણે વાત અટકાવી દીધી. પરંતુ એ બધું પારખવા-સમજવા જેટલી રાધાના મગજની અત્યારે સ્થિતિ ન હતી. દિવાનખાનામાં પુસ્તકો સોફા ઉપર નાખતાં કહ્યું: ‘આ...’ અને બીજી તરફ દૃષ્ટિ કરતાં: ‘આપુછ.....’

રામરાયે કપિલાબહેન તરફ સહાસ્ય નજર નાખતાં કહ્યું :
‘ તમારી આ છોકરી ક્યારે ગંભીર થતાં શીખશે ? ’

કપિલાબહેન : ‘ રાધા ! આટલી બધી હાંફે છે કેમ ? તારાં
કપડાં બીજાં છે. એક વખત એ તો બદલી નાખ. ’

સોફામાં પડતું નાખતાં હરણીની જેમ આમતેમ નજર ફેરવતાં
રાધા બોલી : ‘ બાપુજી ! ગોવિંદે હમણાં કમાવ કરી. ’

કપિલાબહેન રામરાય તરફ છૂપી ઇશારત કરતાં : ‘ બસ !
આપણી આ તરંગી છોકરીને તો કાંઈ વાત હાથમાં આવવી
જોઈએ. ગોવિંદે જ્યારથી આવ્યો છે ત્યારથી બસ એનાં જ ગીત
ગાયા કરે છે. ’

રાધા સોફામાં ટટાર થઈ, ચડેલો શ્વાસ ઝીર્યો હતો એટલે
સ્વસ્થ થતાં બોલી : ‘ ગોવિંદને ન્યાય આપવો હશે તો એનાં ગીત
ગાયે નહિ ચાલે. ગાથા રચવી પડશે. ’

કપિલાબહેન હસીને બોલ્યાં : ‘ જુઓ તમારી આ છોકરી !
એને અહીં આવ્યાં એક મહિનો હતો આવતી કાલે, ૧૯ મી
જુલાઈએ પૂરો થશે, એટલા સમયમાં ગાથા રચવી પડે તો બેપાંચ
વરસમાં તો રામાયણ અને મહાભારત પથ્ય.....’

રાધાએ પોતાના કથનની સાગિતી તરીકે ગાયનો આખો
પ્રસંગ વર્ણવીને કહી બતાવ્યો.

રાધાના આવતા પહેલાં પથ્ય એ બંને ગોવિંદની વાત કરતાં
હતાં. એના અનુસંધાનમાં રામરાયે કહ્યું : ‘ હું સંસ્કારમાં જરૂર
માનું છું. પરંતુ અત્યારે આપણા લોકો સંસ્કારનો જે અર્થ કરી
રહ્યા છે તે સાવ અપૂર્ણ છે. ’

રાધાએ માન્યું હતું કે ગોવિંદની આ બહાદુરી સાંભળી બા-બાપુજી પોતાની જેમ નાચી જાહેશે. પરંતુ એના પ્રત્યુત્તરમાં એમણે તો દરરોજની જેમ ગંભીર ચર્ચા ઉપાડી. એટલે રાધા ખિન્નમને જીભી થતાં બોલી: 'બાપુજી! તમે ન્યાયાધીશ છે. પણ પછુ કામનો ન્યાય કરતાં તમને નથી આવડતું.'

બંને પતિપત્ની એકબીજાના સામે જોઈ હસ્યાં.

રામરાય બોલ્યા: 'રાધા! હું હવે ક્યાં ન્યાયાધીશ છું?'

પગ પછાડતાં રાધાએ કહ્યું: 'બસ! કશું કહીએ ત્યારે તમે એવું કહીને છટકી જાઓ છો.'

'પછુ બોલતે. તારે કેવો ન્યાય કરાવવો છે?'

'તમારો ન્યાય મારે કંઈ કામનો નથી.'

'વળી શું થયું?'

'તમારા ન્યાયમાં કાં શિક્ષા હોય છે, કાં મારી હોય છે.'

'તો ન્યાયમાં શું હોવું જોઈએ?'

'ઈનામ પણ.'

બંને પતિપત્ની વળી હસ્યાં.

કપિલાબહેન બોલ્યાં: 'બહાદુરી ગોવિંદે કરી અને ઈનામ તારે જોઈએ છે?'

'ના.'

'તો?'

'આ બહાદુરી બદલ ગોવિંદને કંઈ ઈનામ મળવું જોઈએ.'

'બોલ. તું કહે તે આપીએ.'

'મારું કહ્યું આપશો?'

'આપીશું.'

રાધાએ રામરાય તરફ નજર કરતાં કહ્યું: 'બાપુજી કચૂર કરે તો કરે સાચું.'

કપિલાબહેને આંખ કરડી કરીને પૂછ્યું: 'અને હું ?'

'મારું' ઈનામ ધણું મોટું' છે. તમે નહિ આપી શકો.'

કપિલાબહેને ગંભીર રીતે કહ્યું: 'તું તો કહીશ કે આ બંગલો આપી દો.'

'એવી બીક ન રાખશો.'

'તારી શી ખાતરી ?'

'બંગલા એ હોત તો એવું હું કદાચ કહેત. પરંતુ મને ખબર છે કે બંગલો આ એક જ છે. અને તે તો મારે જોઈએ છે.'

રામરાય વચ્ચે બોલ્યા: 'જેયું ? તમે કહો છો કે મારી ઊંઝરી બહુ ઉદાર છે, પણ કેટલી લોભી છે ? એ બીજાને મોટું' ઈનામ શું આપી શકે ?' અને રાધા તરફ તાકતાં એમણે કહ્યું: 'તું કહેશે તે ઈનામ ગોવિંદને આપવું.'

'આપશો ? જરૂર ?'

'મારો તને વિશ્વાસ નથી ?'

'તો એની પાસે ધરકામ ન કરાવશો.'

બંને પતિપત્નીની નજર એક થઈ.

કપિલાબહેને બોલ્યાં: 'આવું ગાંડું તું માગે એ શી રીતે અને ? એ માટે તો આપણે એને રાખ્યો છે.'

'ખરું છે, રાધા. તો પછી એ કામ કાણુ કરે ?' રામરાયે ટેકા પૂર્યો.

'બોલ, તું કરીશ ?' કપિલાબહેને ઉમેર્યું.

'હું ?'

‘હા. કોઇનું દુઃખ સાચે જ નો લાગતું હોય તો એને ઉપાડવા પોતે તૈયાર રહેવું જોઈએ.’

‘મેં કોઈ દિવસ એ કામ ક્યું’ હોય તો હું કરી શકું ને ?’

‘તો પછી એવું માગીશ નહિ.’

રામરાયે ઉમેર્યું : ‘અને એ કામ કરે એમાં તને શાની શરમ આવે છે ? એને પોતાને તો એમાં કંઈ સંકોચ લાગતો નથી.’

રાધાએ મનની વાત કરતાં કહ્યું : ‘કોલેજમાં બધા એ વાત જાણી મયા છે. છોકરાઓ એના તરફ આંખો કરે છે કે, એ ગોવિંદ, જે ‘કલ્યાણ’ના લેખના આધારે ધરકામ કરવા રામરાયને ત્યાં રહ્યો છે.’

કપિલાબહેન : ‘કોલેજમાં શું બને છે, તે તને શી ખબર ?’

‘સુસ્મિતા પણ પ્રિવીયસમાં છે ને ?’ રાધાએ વાતની ઉત્પત્તિનું મૂળ જણાવતાં કહ્યું.

રામરાયે પૂછ્યું : ‘કાણ સુસ્મિતા ?’

કપિલાબહેન : ‘સુરેન્દ્ર આ સાલ પરણ્યો તે છોકરી.’

‘હા !’ વાતની સ્પષ્ટતા થતાં રામરાયે કહ્યું : ‘એ શી વાત કરતી હતી ?’

રાધા : ‘સુસ્મિતા અને ગોવિંદ નાનપણમાં સાથે બહેન.’

રામરાય : ‘એ શી રીતે ?’

‘સુસ્મિતાના પિતા ગોવિંદના ગ્રામમાં તે વખતે માસ્તર હતા. એટલે બંને એકબીજાને ઝોળખે છે. મને વાત કરતાં કરતાં સુસ્મિતા સાચે જ રડી પડી.’

બંને કંઈ બોલ્યા વગર સાંભળી રહ્યાં.

રાધા: ‘ મને કહે—રાધા ! રામરાય કાકા વિષે તો અમારા ઘરમાં બધાં વખાણુ થાય છે. બાપુજી (સસરા) વાત વાતમાં એમને દેવ જેવા કહે છે. અને એમના ઘરમાં ગોવિંદને ધાટીનું કામ કરવું પડે.....’ રાધાની આંખ પણ વાત કરતાં ભીની થઈ ગઈ.

કપિલાબહેન બોલ્યા: ‘ તારે કહેવું હતું ને કે અમે એ શરતે જ એને ગાખ્યો છે. ’

રાધાએ કપિલાબહેન તરફ નજર કરતાં કહ્યું: ‘ હું શું બોલું, બા ? મારા બંને ખભા પકડી એ મને વિનંતિ કરતી હોય તેમ કહેતી હતી—હું તો તને, રાધા, વિશેષ નથી ઓળખતી. પરણીને પ્રથમ આવી ત્યારે તમારે બંગલે બા-બાપુજીને પગે લાગવા આવી હતી. એક વખત જમવા આવી હતી. પણ અમારા વિનાયકભાઈ (દિયર) કહે છે કે રાધાની મરજી વિરુદ્ધ ‘ગોકુળ’માં કંઈ નહિ બનવાનું. તો અહેન, બાપુજીને એટલી વિનંતિ ન કરે કે એ ગોવિંદ પાસે એવું કોઈ—પુરુષ કરતાં શરમાય તેવું—કામ ન કરાવે ? ’

કપિલાબહેને એ વાત ત્યાં રાખી દેતાં સવાલ કર્યો: ‘ પણ ગોવિંદે એ વાત ટાંકીને શા માટે કરી ? અને કરી તો લોકા આંગ-બોચો કરે તે સહેલી રહી. ’

રાધા: ‘ એણે વાત નથી કરી. ’

‘ તો ? ’

રાધા: ‘ વિનાયક આપણે ત્યાં આવે છે. એ પણ એ જ વર્ગમાં છે. તેણે ગોવિંદને અહીં એ પ્રમાણે કામ કરતાં જોયેલો એટલે વર્ગમાં વાત ફેલાવી. ’

રામરામ: 'વિનાયકને તો હું સારો ઓઢરો સમજું છું.'

કપિલાનહેન: 'એણે વાત કરી તેથી શું એ સારો મરી જાય છે? જૂદી વાત કરવી એ ખરાબ છે, પણ હોય તેવી વાત કરે એમાં એનો શો દોષ?'

રાધાએ જોયું કે એમ વાત આડે મારે લેઈ જઈ આ પોતાની માગણી ઉઠાવી દે છે. એટલે એણે એ વાત ઉપર સીંચા આવતાં રામરાયને પૂછ્યું: 'તો બાપુજી! મેં માગેલું જનામ નથી આપવું ને?'

'કાણે ના કહી, દીકરી?' રામરાયે ધીમું કસીને સામું પૂછ્યું.

'કપિલાનહેન: 'ના તો તું પાડે છે.'

રાધા: 'હું?'

'હા. એ કામ કરવા તું તૈયાર થતી નથી.'

'તૈયાર.'

'પછી કરવું પડશે.'

'કરીશ.'

'ને નહિ થાય તો?'

'ગોવિંદને મદદમાં બોલાવીશ.'

'એથી ગોવિંદને બલટ જેરલાભ થશે.'

'કેમ?'

'તું કામ તો કંઈ કરી શકીશ નહિ. ફક્ત એ ઝડપથી કરતો હશે તેમાં તું અંતરાયરૂપ થશે એટલું જ.'

'પણ મને સતોષ થશે.'

'શો?'

‘કે હું એને મદદરૂપ થાઉં છું. બા-બાપુજી એની ઉપર હેત રાખે છે પરંતુ સ્વાર્થ પૂરતું જ.’

રામરાય: ‘સાચે જ રાધા, તું ઈચ્છે છે કે ગોવિંદ ધરકામ ન કરે?’

‘ત્યારે શું, બાપુજી, તમે એમ માનો છો કે હું મમ્મત કરું છું?’

‘એક શરત તું કબૂલ કરે તો એ કામ એની પાસે ન કરાવીએ.’

‘એ તો બા પશ્ચ કહે છે. મારાથી એ શી રીતે બને?’

‘એ શરત નહિ, બીજી.’

‘શી?’

‘આપણે એની પાસે કોઈ કામ તો લેવું જોઈએ.’

‘તે મારી ના નથી.’

‘એને સોંપાય એવું એક કામ છે. અને તે તારી પાસે છે.’

‘મારી પાસે શું છે?’

‘તારા માટે આપણે દરસાલ ટ્યુશન તો રાખવું પડે છે ને!.....’

વાત પામી જતાં રાધા બોલી: ‘કબૂલ...કબૂલ...ગોવિંદ પાસે આરે અભ્યાસ કરવો.’

‘ન્યારથી તું એ શરૂ કરીશ, ત્યારથી એને ધરકામ નહિ કરવાનું.’

‘આજથી. અત્યારથી.’

‘તો અત્યારથી એ ધરકામમાંથી છૂટો.’

રાધા કપિલાબહેન તરફ જોતાં બોલી: ‘કબૂલ છે?’

કપિલાબહેન: ‘તારા બાપુજીની વાત ક્યારે મેં મંજૂર નથી રાખી?’

કોઈ પતંજિયું ઊડે તેમ રાધા દિવાનખાનામાંથી ઊડી ગઈ. ગોવિંદ આવે ત્યારે શુભ સમાચારની વધાર્ધ ખાવા એનું દિલ ઊઠા-ઊડ કરી રહ્યું હતું.

૨ ધા દોડી ગઈ એટલે મૂળ વાતના અનુસંધાનમાં રામ-
 રાય ખોલ્યા: 'આજનો આપણો સંસ્કારનો અર્થ
 અપૂર્ણ છે, તે ગોવિંદનો દાખલો જોતાં તરત સ્પષ્ટ થાય છે. આ-
 પણો હિંદુધર્મ પૂર્વજન્મને માને છે, એનો કાષ્ઠ રીતે ઈન્કાર થઈ
 શકે તેમ નથી. આપણો નવો સમાજ જો નાતજાતને બૂલી સંસ્કારને
 મુખ્ય માનવા તૈયાર થવાનો હોય, જે વિના હિંદુધર્મનો ઉદ્ધાર
 પશ્ય નથી, તો એણે સંસ્કારનો આજનો પ્રચલિત-સંકુચિત અર્થ-
 પશ્ય છોડવો પડશે.'

રામરાય શ્વાસ લેવા થંભ્યા. કપિલાજીહેન મૂંઝાં મૂંઝાં સાંભળી
 રહ્યાં હતાં. બહાર ધીમે ધીમે વરસાદ પડવા કરતો હતો.

'ગોવિંદનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આજના
 એના સંસ્કારનો કાષ્ઠ તાળો બેસતો નથી. માઆપ વચરનો છોકરો.
 એક અભણ દાદાને હાથે ઉછરીને મોટો થયો. ઓમણીસમા વર્ષે
 આપણા શહેરના—સંસ્કાર ગૃહના—યુવકો ખી. એ. થાય છે ત્યારે
 એ મેટ્રિક થયો છે. છતાં આજે ખી. એ.ના પદવીધર પાસે જે
 વિચારસમૃદ્ધિ ન હોય તે એની પાસે છે. વીટામીન્સની પળેપળે ચિંતા
 કરી, ખોરાક લેનાર પાસે જે શરીરસંપત્તિ ન હોય તેવી એણે ગરીબ
 ખોરાકમાંથી મેળવી છે. અને એ સમૃદ્ધિ વિલાસરૂપ જ નથી, પરંતુ

શોભારૂપ છે એમ એના એક માસના અનુભવે આપણને બતાવી આપ્યું છે. એણે ધરકામની જે આજ્ઞા નહિ રાખી હોય તે કામ પણ આપણે સોંપ્યું છે. એની પરીક્ષા કરવા આપણે ઇરાદાપૂર્વક કડક પણ થયાં છીએ. ’

કપિલાબહેન એ પ્રસંગ યાદ આવતાં ગળગળાં થઈને બોલ્યાં : ‘ મેં એને કડક થઈને ગરીબાઈની વાતો રાધાને કહેવાની મનાઈ કહી ત્યારે એ ગજારાઈ થયો હતો. બીજે દિવસે મારો ફોટો સાફ કરતાં કરતાં એ રડી પડ્યો. રાધાને એણે એ વાત કાઢીને ન કહેવા સમ પણ દીધા હતા. રાધાએ મને કહ્યું ત્યારે મને પણ રડવું આવી ગયું. નાટકના નટની જેમ હું પાઠ તો ભજવતી હતી, પરંતુ નટના જેવું નિર્લેપ હૈયું રાખવું મારે માટે શક્ય ન હતું. હું તરત પામી ગઈ કે એ કેમ મારો ફોટો જોઈને રડ્યો. બા...બા...કહેતાં એણે મારામાં એની મરેલી માના ભાવ પૂર્વા હશે અને એ મા તો એને કસ્તુરી ભરેલું કાષ્ઠ નિર્જીવ શ્વેદ દેખાયું—ફક્ત એ કસ્તુરીને લીધે ગંધાય નહિ એટલું જ. એમાં સજીવનું વહાલ ક્યાંથી હોય ? ’

રામરાય : ‘ આપણી ગણતરી એણે સાવ ખોટી પાડી. ’

કપિલાબહેન : ‘ તમે તો બાળે એને ન ઓળખી શક્યા. પરંતુ મુંબઈથી આવીને મને તમે વાત કરી. રાધાએ શિરનામું બતાવ્યું કે તરત હું બાળી ગઈ કે એ જ ચાર વર્ષનો આપણે શાહીબાબને બંગલે ચોરાઈને આવેલો ગોવિંદ ! ’

‘ રામરાય : ‘ મને તમે કહ્યું ત્યારે જ એ વાત યાદ આવી. ’

કપિલાબહેન : ‘ આપણે શુકનઅપશુકનમાં ભડે ન માનીએ. પરંતુ આપણા લોહીમાં એ સંસ્કાર સંક્રાંતી જડાયેલા છે કે એવો

પ્રસંગ બનતાં બુદ્ધિ એનો ઇન્કાર કરતી હોય છે છતાં હૈયું એમાં માને છે.’ અને પોતાની માન્યતા જણાવતાં એમણે કહ્યું: ‘મારી એ વાત તમે હસી કાઢી છે, છતાં મારા હૈયામાંથી એ જૂંસાઈ નથી. ગોવિંદનાં પગલાં બંગલામાં પડ્યા પછી, રાધાનો જન્મ એ મારા હૈયાએ એનાં પગલાંના શુકન માન્યા છે—અને એ એક દહાડો રહીને ચાલ્યો ગયો હોય !’

એનો વિરોધ પહેલાં થઈ ગયો હતો એટલે એ અંતે મૌન રહેતાં રામરાયે કહ્યું: ‘પણ તમે એના વિષે કહ્યું હતું એવું તો કંઈ ન નીકળ્યું.’

‘મને વહેમ હતો હતો કે, એ પ્રસંગ મોટાં થતાં એ જાણતો હશે. એ નામ જાણીને, લેખ વાંચીને આગ્યો હોતો જોઈએ. એના દાદાએ કદાચ મોકલ્યો હશે. એને ખાતરી ન મળી હોત તો એ પ્રસંગ જણાવી એણે પોતાને રાખવા દ્યા પણ વાંચી હોત. પરંતુ એક માસના એના અનુભવથી ચોખ્ખું જણાઈ ગયું કે એ પ્રસંગના મદાર ઉપર એ આગ્યો ન હતો. બિલ્લટ આપણે વધુ પડતું કામ સોંપી એની આકરી પરીક્ષા કરી છતાં, આપણા પ્રત્યે એને અસંતોષ થયો નથી.. કોલેજમાં એની ટીકા થાય છે છતાં એ એથી શરમાતો નથી. આજ સુત્રી હું માનતી હતી કે ગરીબાઈ એ દયાજનક છે, પરંતુ એ જ ગરીબાઈને એણે ગૌરવ અપાવ્યું. દયાથી એ જીવવા નથી પ્રયત્નિતો પણ સ્વાશ્રમથી જીવવામાં એને આનંદ લાગે છે. રાધાએ એની વાતો જાણવા પછી બહુ વખત પૂછ્યું પણ એણે પોતાની ગરીબાઈની વાત જ ન કરી.’

રામરાય: ‘મારું એ જ કહેવું છે ને. આટલા ઝાંઝા સંસ્કાર એને ક્યાંથી મળ્યા ? એ અમૂલ્ય મૂલિ એના ગવજનની હોતી

જોઈએ, એમ એના આ જીવન ઉપરથી ચોખ્ખું દેખાય છે. સંસ્કારને દાવો કરતા સમાજે કોઈ વગત ખોટો ફાંકો ન રાખવો જોઈએ. સંસ્કાર એ એક જન્મનો વારસો નથી. એ જન્મોજન્મનો વારસો છે. એનો વારસ અજાણને ધેર પણુ હોય, વિદ્વાનને પણુ ધેર હોય, ગરીબને ધેર પણુ હોય, લક્ષ્મીનંદનને ધેર પણુ હોય. એટલે આપણે નાતજાત કે ભિંચનીચના ભેદ ભૂંસવાના સિદ્ધાંત ઉપર આવીએ ત્યારે સંસ્કારનો અર્થ એવો સંકુચિત ન કરી નાખવો જોઈએ કે એ અમુક વર્ગમાં જ હોય છે.’

કાપલાખહેન: ‘એ રીતે જોવિંદ એક સંસ્કારી યુવક છે એમ તો આપણે કબૂલ કરવું પડશે. એ પોતે આપણને ન ઓળખતો હોય એમ ન જ બને. છતાં એ પ્રસંગ આપણે યાદ ન કર્યો ત્યારે એ પણુ મૂંઝો રહ્યો. મેં એના મુખના બાવ ધણા વખત વાંચવા પ્રયત્ન કર્યા છે, પણ જાણે એ પ્રસંગની દયા ઉપર એ જીવવા ન માગતો હોય તેમ એણે કદી એ વર્તાવા દીધો નથી.’

રામરાય: ‘કપિલા! હું એમ માનું છું કે નાનપણમાં એ જોવાઈ ગયો ત્યારે એના હાલને ચૌદ દિવસમાં પાછો મળ્યો. ત્યારે આપણને ચૌદ વર્ષે !’

‘તમારું કહેવું યથાર્થ છે.’

‘હું એને જોઈ છું ને મને મારા દીકરા જેવો હૈયામાં બાવ જામે છે.’

‘છતાં દીકરા પાસે જાજૂ સુદ્ધાં સાફ કરાવતાં જીવ પાછો પડ્યો નથી.’

‘મારી તો એટલી જીજર નહોતી. પણ તમે કહ્યું કે એક વખત એને આકરી પરીક્ષામાંથી પાસ થવા દો.’

‘પરીક્ષકે વિદ્યાર્થી’ નપાસ થાય એ બીકે કંઈ પરીક્ષાનું ધોરણ નીચું ન કરવું જોઈએ.’

કપિલાબહેન હસીને બોલ્યાં: ‘મિચારી રાધા, મનમાં રાજ સતી હશે કે ગોવિંદને માટે મેં મોટું ઇનામ માગી લીધું. એને ખબર નથી કે ગોવિંદને આખે કાલે મહિનો પૂરા થાય છે. એના કામનો એ છેલ્લો દિવસ હતો. પરીક્ષામાં એ પાસ થયો હતો.’

રામરાયે સામુ હસીને કહ્યું: ‘એણે ઇનામ માગવા જતાં શિક્ષા વહોરી. બાળવા બેસવાનું એને થયું, એ આજે આનંદમાં એને નહિ લાગ્યું હોય. પણ પછી દરરોજ બેસવું પડશે એટલે.....’

‘ચાલો, એને બીક બતાવવાનું આપણને સાધન મળી ગયું.’

બહાર નજર કરતાં રામરાય બોલ્યા: ‘વરસાદ જોસમાં પડતો લાગે છે. ગોવિંદ બીજાઈ જવાનો. આવા ચોમાસાના દિવસમાં પાણીમાં રહે એ.....’

કપિલાબહેન: ‘તમે તો હમણાં ચિંતા કરો છો, પણ મેં સગડી ઉપર ક્યારનું ગરમ પાણી મૂકી રાખ્યું છે.’

રામરાય હસતાં: ‘તમે તો એનાં મા છો. માને ચિંતા હોય એટલી પિતાને ઓછી હોય છે? છતાં મેં તો કંઈું હતું કે રહેતા દેને જવાનું, પણ મને કહે કે, બાને રાતરાણી ખાસ જોઈએ છે.’

કપિલાબહેન: ‘સાચે જ, આખો મહિનો એણે જે રીતે કામ કર્યું છે એ જોતાં, એ કામમાં એનું હૈયું ન હોત તો મેં એને ખુશામત માની હોત. પરંતુ ખુશામત કે ક્યાનો ભાવ એના મોં ઉપર મેં જોયો નથી.’

રામરાય: 'આજે આપણે એની પરીક્ષાનું પરીણામ જાહેર કરીએ.'

કપિલાબહેન: 'આપણા સુધી એ વાત રાધા આવવા જ નહિ દે. એને જોતાં સામી દોડશે--ધનામ.....મોટું ધનામ..., એમ જોજોને હમણાં ગળવી મૂકશે.'

રામરાય: 'એ તો એની ગામની બહાદુરી પૂરતી વાત કરશે. આપણે એ સિવાય બીજું ક્યાં કહેવાનું નથી? એના દાદાની ખબર પૂછવાની. સાથે પૂજારી આવ્યા હતા તેની વાત પૂછવાની છે. એને પોતાને ગરીબાઈમાં આ ગુણો ખીસવવાની ગામડામાં શી રીતે તક મળી.'

ત્યાં તો રાતરાણીનો છોડ, મૂળિયાં સાથે ચોંટલી માટી ધોવાઈ ન જાય માટે એ ભાગને બેહાથમાં સંતાડી ગોવિંદ ઝાંપામાં પ્રવેશ્યો.

રાધા એની હિત્સુકતાપૂર્વક રાહ જોઈ રહી હતી એટલે જૂમ પાડતી સામે દોડી: 'ધનામ... ધનામ...ધનામ...'

સુસ્મિતાએ બપોરની રજામાં ગોવિંદને કહ્યું: 'ગોવિંદ !
કૈલાસખા આવ્યાં છે.'

કૈલાસખહેનનું નામ સાંભળતાં ખુશ ખુશ થઈ જઈ ગોવિંદ
બોલી ઊઠ્યો: 'ક્યાં?'

સુસ્મિતાએ હસીને કહ્યું: 'તું હજી મોહનપરામાં હતો એવો જ
બોળો રહ્યો લાગે છે.'

'બોળો રહેવું એ ખોટું છે?'

'ખોટું નથી તેમ સહેલું પણ નથી.'

'મને એવી કવિતા નથી આવડતી. કૈલાસખા ક્યાં છે એ
વાત કરને.'

'ક્યાં હોય? તું જ વિચાર કરને.'

'તારે ઘેર.'

'ત્યારે એમ સમજી જતો કેમ નથી? મેં એમને વાત કરી
કે ગોવિંદ પણ મારી સાથે છે.'

ગોવિંદ હસ્યો.

સુસ્મિતાએ પૂછ્યું: 'કેમ હસ્યો?'

'કહેવું હતું ને કે એ હવે પહેલો નંબર લે તેવો નથી રહ્યો.'

સુસ્મિતા હસીને બોલી: 'તો હું પણ ક્યાં રહી છું?'

‘તારી વાત ન થાય તું ધારે તો લેઈ શકે.’

‘હમણાં હું તને બોલો કહેતી હતી, પણ એ મારી જ બૂઝ છે. તું પણ સામાને અનાવતાં સરસ શીખ્યો છે.’

નાનપણની જ સુશીલા સાથે ગોવિંદ વાત કરતો હોય એ ઢમે કંઈ બોલ્યા વગર તાકી રહ્યો હતો.

સુસ્મિતા એને જમત કરતાં બોલી: ‘કોલેજની ઓકરી સામે આમ તાકી રહે એનો શો અર્થ થાય, જાણે છે?’

ડોકું હઝારી ગોવિંદે કહ્યું: ‘જાણું છું. એટલો જાણો બાળક તો નથી રહ્યો.’

‘તો પછી?’

‘હું સુસ્મિતા સામે ન તાકી શકું પણ સુશીલા સામે તાકી રહેવાનો મને હક છે.’

‘આ તું ય કવિતા જ કરે છે ને?’

‘ના. મારું હૈયું વ્યક્ત કરું છું.’

‘હૈયું વ્યક્ત કરવું એનું નામ જ કવિતા. કવિતાની કલા પારખવા આટલું વાક્ય જાણી લેવું પૂરતું છે.’

‘તેથી તો હું કહું છું કે તું ધારે તો પહેલો નંબર આવે તારે તો ધરના પ્રોફેસર. ઉમળકાબેર તને પોતાને ઘેર રાખી બાળાવે છે. પછી તારા અભ્યાસ માટે એ શું ન કરે?’

સુસ્મિતાએ વાત કરી ત્યારથી ગોવિંદ સુરેન્દ્ર ઉપર વારી ગયો હતો. લોકા—નેતેમાં ય ખાસ કરીને એની નાતના પાટીઢરો—લગ્નની શરત તરીકે પરકણ માગે છે, જણુશો માગે છે, ત્યારે આ પ્રોફેસરે લગ્નની શરત તરીકે એક જ માગણી કરી—સુસ્મિતાએ આગળ બચવું!

ગોવિંદ મનમાં ને મનમાં હરખાતો--કેવો કાડિયો પતિ એને મળ્યો છે? સુરેન્દ્ર ગોવિંદ દરતાં ત્રણ વર્ષ મોટા હતો. એમ. એ.માં ફર્સ્ટ ક્લાસ આગ્યો હતો. ગુજરાતી અને સંસ્કૃત એના વિષયો હતા. હાથ એ લેકચરર તરીકે નિમાયો હતો, પરંતુ ગુજરાત કોલેજના સિનિયર પ્રોફેસર ત્રણ વર્ષમાં રિટાયર્ડ થવાના હતા એટલે એનું જીવિખ ઉજળું દેખાતું. પ્રિવિયસમાં એ ગુજરાતી પત્ર લેતો. કવિતાદેવી સહેલે જાણે હાજરાહજુર ન આતી હોય તેમ એને શીખવતો જોઈ ગોવિંદને અનુભવ થતો.

ગોવિંદ સુસ્મિતા આગળ એનાં વખાણુ કરતો ત્યારે એ મૂંઝી રહેતી. પતિની વાત હોવાથી એ ચરમાય છે, એમ એતો ગોવિંદ અર્થ કરતો. આ વખત પણ સુસ્મિતા એમ મૌન રહી એટલે એણે કહ્યું: 'ખોટું નથી કહેતો, સુશીલા! તારા જેવી બુદ્ધિશાળી ઝાકરીએ તક મળી છે તો જરૂર એતો પૂરતો દાખ લેતો જોઈએ.'

સુસ્મિતા વાત કાપતાં ખોતી: 'મેં કંઈ મારાં વખાણુ કરાવવા તને નથી ખોલાવ્યો. કૈલાસખાતો સંદેશો કહેવા...'

'હા. હા. એ તો જૂલી જ ગયો. મારે એમને મળવું છે.'

'એમને પણ તને મળવું છે.'

મેં ઉપર આનંદનો જાવ વ્યક્ત થતાં: 'મનેએ જુઝ્યાં નથી, એમ ને ત્યારે?'

'એટલે? તું અમને નથી જુઝ્યો, પંજી અમે તને...'

ગોવિંદ એનું કારણ આપતાં ખોલ્યો: 'ગામડાના લોકોને થોડા માણસના પરિચયમાં આવવાનું થાય એટલે એમને યાદ રહે. પણ શહેરના લોકોને ઘણાં માણસો સાથે...'

સુસ્મિતા રાપ કરી ખોલી: 'એટલે તું અમારે મન એવાં ઘણાં માણસોમાંનો એક છે, એમ તું માને છે?'

ગોવિંદ: 'તમે શહેરના લોક વાત વાતમાં ખોટું લખાડી લો....'

'તમને ગામડાના લોકને ખોલતાં આવડે નહિ, પણ ખોટું ન લખાડે તો.....' બનાવટી ગંભીરતા ધારણ કરી સુસ્મિતા આટલું ખોલી તો ખરી પણ તરત હસી દેવાયું.

ગોવિંદ પણ એવું સામું હસીને બોલ્યો: 'ગામડિયા બાઇને માફ કર, સુશીલા. ખોલ હવે કેમનું અમારે મળવાનું છે ?'

'કોલેજમાંથી છૂટીને તારે મારી સાથે આવવાનું છે.'

'સારું.' કહેતાં કંઈ વિચાર કરતો હોય તેમ ગોવિંદે તરત જવાબ ન દીધો.

સુસ્મિતા: " 'ગોકુળ'માં કહેવડાવવું પડશે એનો વિચાર કરે છે ? " અને એનો પોતાની જાતે ને જાતે જવાબ આપતાં ઉમેર્યું: " 'ગોકુળ'માં વળી 'ગોવિંદ'ને કાતી રમ લેવાની હવે રહી છે ? 'રાધા' 'ગોવિંદ'ની છે ત્યાં 'ગોકુળ'માં એને કાતી પરવા છે ? "

કોલેજમાં જેમ ગોવિંદ ધરકામ કરતો એ વાત ફેલાઈ હતી, તેમ ગોવિંદનો જૂનો ઇતિહાસ પણ હવે ફેલાઈ ગયો હતો. એની પાસેથી કામ તો હાલ પણ લેવાતું હતું, પરંતુ એની બુદ્ધિ જોઈ એને ઉપસી પાયરી મળી એમ કહેવાય. સાથે જવાબદારી પણ વધી હતી. રામરાયે આખા બંગલાની ચાવી એને સોંપી હોય તેમ બંધા કરભાર એને કરવો પડતો હતો. બીજા વિદ્યાર્થીઓને ધર્ષા જન્મે એવી એની સ્થિતિ હતી.

પછી કોલેજના યુવકો, કહેવાનું શું બાકી રહે ? કાઈ કાઈએ એને મોઢે કહ્યું: 'દત્તક થયો હોત તો મિલકત જ મળત. આ તો મિલકતે ય મળશે અને ઉપરથી નફામાં પત્ની મળશે.'

કોલેજિયનનું મોં ઝાલવું એ તો કદી શક્ય હોતું નથી. ગોવિંદ એમાં પોતાની અનિચ્છા વ્યક્ત કરતો ત્યારે વાત આગળ ચાલતી:

‘એમાં ચાર, રાષ શો કરે છે ? એમાં ‘ગોકુળ’, ને ‘રાધા’ મળતાં હોય તો આ ખંદા ‘ગોવિંદ’ થવા તૈયાર છે !’

ગોવિંદ શ્રદ્ધી સમજી ગયો હતો કે પોતે જો ‘ખિન્ન’ તો યુવકા એનો કેડો લેશે. એટલે એ વાત થી ત્યારે એ મનનો વિરોધ બહાર વ્યક્ત કરતો નહિ.

પરંતુ એ જ વસ્તુ સુસ્મિતાએ કહી ત્યારે એનાથી બોલ્યા બગર ન રહેવાયું. કહ્યું: ‘સુશીલા ! તું પણ અધાની જેમ મારી મશ્કરી કરશે ?’

સુસ્મિતાએ પોતાના હૈયા તરફ આંગળી કરતાં કહ્યું: ‘ગોવિંદની મશ્કરી થાય, એવું હું કદી અંતરથી ઇચ્છું ?’

રજા પૂરી થયાનો દનન કરતો ઘંટ વાગ્યો. એટલે જતી વખતે સાથે આવવાનું બૂલ્લાય નહિ, એમ કહી ખંને જણી છૂટાં પડ્યાં.

પ્રોફેસર સુરેન્દ્રનું કુટુંબ ઝેલ્લી ઢાંચે રહેતું. દરેક માણસ માટે પોતપોતાના ખાનગી કમરા હતા. સુરેન્દ્રનાં પિતા, માતા, ભાઈ, બહેન અને એ ખંને જણ, એમ છ જણ હાલ કુટુંબમાં હતાં. એ બહેનો પરણાવેલી મુંબઈ હતી. કૈલાસમહેનને મળતા ગોવિંદ ગયો ત્યારે બીજા કુટુંબમાં જેમ અધાં માણસો ભેગાં થઈ જાય, તેવું અહીં કંઈ ન બન્યું. મુલાકાતના ખંડમાં એ પોતે, કૈલાસમહેન અને સુસ્મિતા ત્રણ જણ જ હતાં.

તેમાં ય થોડી વારમાં સુસ્મિતાને સુરેન્દ્રે બોલાવી લીધી. એની હાજરી એ પણ છેલ્લી ઢાંચામાં અસબ્યતા હોય તેમ ઉપરથી નીચે એ અંગે રાષ વ્યક્ત કરતાં એનો સૂર સંભળાયો: ‘સુસ્મિતા ! આ તમારી કથી સબ્યતા ? તમે તો રાજ કોલેજમાં મળો છો. એ મળતા કૈલાસમહેનને આવ્યા છે તો વચ્ચે તમે શું કામ બેસી રહ્યાં છો ?’

સુસ્મિતાના મોં ઉપરનું હાસ્ય અદસ્ય થયું. કોઈ પૂતળું દોરી ખેંચતાં ચાલ્યું જાય તેમ સુસ્મિતા ઉપર આવી ગઈ.

કૈલાસઅહેન ગોવિંદને એ અંગે કહેતાં બોલ્યાં: ‘આ લોકોનું કુટુંબ, ભાઈ, બહુ સુધરેલું. સુશીલાના વડ સસરા પણ વિદ્વાયત ગયેલા. સસરા પણ ગયેલા છે. સુરેન્દ્ર કુમાર પણ જવાના છે. એમની ઇચ્છા સુશીલાને પણ સાથે લેઈ જવાની છે. પરંતુ પોતાની પત્ની બી.એ. સુધી લાણેલી ન હોય તો સાથે લેઈ જતાં એમને સંકાય થાય છે. જેની પાસે કોઈ પણ યુનિવર્સિટીની ડિગ્રી ન હોય તે ઇંગ્લાંડમાં અસંસ્કારી ગણાય છે. એટલે એ ખાતર એ ચાર વરસ રોકાઈ ગયા છે. સુશીલા બી. એ. થાય કે તરત બંને વિદ્વાયત ઊપડી જવાનાં છે.’

ગોવિંદને આટલી ઊંડી સમ્યતાની કે સંસ્કારિતાની ખબર ન હતી. ચાર પાંચ માસથી ‘ગોકુળ’ માં રહેતાં એને એ સમજવા માંડી હતી. પરંતુ કૈલાસઅહેને કહ્યું એવું ત્યાં કંઈ હતું નહિ. કોઈ કોઈની વાતમાં માથું ન મારે એનો અર્થ કોઈએ કોઈની વાતમાં રસ ન લેવો એવો થતો ન હતો. ઘેરથી દાદાનો કામળ આવે કે ‘ગોકુળ’ નાં બધાં એ વાંચતા ઉત્સુકતા બતાવતાં. એનો જવાબ લખ્યો કે નહિ, એની પણ ચિંતા કરતાં. રામરાય પોતે આઈ. સી. એસ. હતા, છતાં કોઈ દિવસ ઇંગ્લેન્ડમાં આમ ને પશ્ચિમમાં આમ, એ બોલતા નહિ. સમ્યતા અને સંસ્કારની એ વાત કરતા ત્યારે કોઈ દેશ કે અમુક લોકોના ધોરણની વાત કરતા નહિ. માનવતાની રીતે જ એ દરેક વાત વિચારતા.

ભણતરની બાબતમાં પણ અંગ્રેજી ડિગ્રી પ્રત્યે એમને મોહ ન હતો. અંગ્રેજી સાહિત્યને એ માન આપતા, પરંતુ અંગ્રેજીની ડિગ્રી ન હોય તો શુદ્ધિ ન આવે તે એ કળૂણ કરતા નહિ. હાલના અંગ્રેજી સાહિત્યના સ્વામી બર્નાર્ડ શૉનો દાખલો આપતાં એમને એ

અનએન્ડુકેટક વાઈઝ મેન(વણબપયા ડાહ્યા માણસ) તરીકે ઓળખાવતા. એવા જ આ દેશના પશુ દાખલા આપતા—કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, સર ચિંતામણિ, સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી. જ્યારે આ ધરની સભ્યતા અને સંસ્કૃતિ સાવ જુદાં હતાં. ગોવિંદે એ વિષે કંઈ અભિપ્રાય ન આપ્યો.

કૈલાસખહેને માની લીધું કે ગોવિંદ પશુ પોતાની જેમ સુરિમતાનાં સાસરિયાના સંસ્કારથી ખુશ થયો હતો. એમણે એ વાત આગળ લખાવતાં કહ્યું: ‘સુશીલા ભાગ્યશાળી એટલે જ આ લગ્ન બન્યું, બાકી બીજી ત્રણ છોકરીઓ ઉમેદવાર હતી. એક એના જેટલું મેટ્રિક બણેલી હતી. બીજી ઇન્ટરમાં હતી. તે ત્રીજી આ સાલ બી. એ.માં પાસ પશુ થઈ ગઈ.’

છતાં સુરિમતા ઉપર પસંદગી ઊતરી એટલે ગોવિંદે માની લીધું કે એ બંને એકબીજાના સારા પરિચયમાં આવ્યાં હશે અને તેથી જ આ લગ્ન થયું હશે. સુરિમતાને એણે પૂછેલું પશુ એણે એ બધો ઇતિહાસ કહેલો નહિ.

પરંતુ કૈલાસખહેને એનો ભ્રમ ભાંગતાં કહ્યું: ‘પરિચય જેવું તો કશું નહિ. અમે નડિયાદમાં, એ અમદાવાદમાં. એ મોટા લોકો અમે.....’ ગોવિંદથી એ ક્યાં અજાણ્યું હતું એટલે વાક્ય પૂરું ન કરતાં એમણે આગળ કહ્યું: ‘અમારી એમને ઘેર પૂછવા જવાની હિંમત પશુ ન હતી. પરંતુ સુશીલાનું ભાગ્ય.....એ છોકરીઓ અમદાવાદની હતી. બી. એ. વાળી મુંઝવણ હતી. એ ત્રણેની સાથે થોડાવત્તો પરિચય ખરો, જ્યારે સુશીલા અને એ વિવાહનો પ્રશ્ન પહેલાં જ વખત આવતાં મળ્યાં.’

ગોવિંદે કહ્યું: ‘સુશીલા પહેલેથી હોશિયાર એટલે મુલાકાતમાં એણે બુદ્ધિ બતાવી હશે.’

‘બુદ્ધિ તો ઠીક,’ કૈલાસપહેને કહ્યું: ‘એ તો આપણે ગામડામાં હોઈએ ત્યાં સુધી બુદ્ધિવાળાં દેખાઈએ. તને હવે તો અનુભવ થયો હશે. કોલેજમાં તારા કરતાં બુદ્ધિવાળા.....’

‘મારો તો અહીં નંબર જ ન લાગે.’

‘પેલી છોકરીઓ અમદાવાદ, મુંબઈ રહેલી એટલે ઓછી બુદ્ધિવાળી ન હોય? મુંબઈવાસીનો પિતા એરસ્ટર છે.’

‘છતાં સુશીલાનો.....’

‘સુશીલાનું ભાગ્ય તે, ત્રણ છોકરીઓ કરતાં એ વધુ સુંદર હતી.’

વીજળીના કરન્ટે હાથ આડતાં માણસ ઘૂંટી ઊઠે તેમ ગાવિંદ ઘૂંટી ઊઠ્યો!

ગો વિંદને થયેલો આઘાત હજુ પૂરો થયો ન હતો ત્યાં સુસ્મિતા આવી. વાતના વિષય ખૂટ્યો હતો એટલે કેલાસજીને કહ્યું: ‘ગોવિંદ, પ્રભુની કળા અદ્ભુત છે તે આનું નામ. નાનપણમાં તમે બેઠે પાંચ વર્ષ બેઠાં રહ્યાં--વળી છૂટાં પડ્યાં. પાછાં પહેલાંની જેમ સાથે થયાં.’

‘ગોવિંદ: ‘સુશીલાએ વચ્ચે અભ્યાસ ડોડ્યો ન હોત તે આજે ન્યુનિયર બી. એ. માં હોત.’

કેલાસજીને: ‘પણ તારી સાથે જ ભણવાનું ભાગ્યમાં રાખ્યું’ હશે એટલે આગળ નય શી રીતે?’

ગોવિંદે હસીને સુસ્મિતા તરફ જોયું.

સુસ્મિતા: ‘માનું છું કે તમારી બનેલી વાત પતી ગઈ છે.’

ગોવિંદ: ‘કેમ, કંઈ બીજો હુકમ છે?’

‘સુરેન્દ્રનું સ્વયં છે કે ગોવિંદને જો વાંધો ન હોય તો હિપર આવે. અહીં વાર્તાલાપ થશે.’

ગોવિંદ ફરીથી હસીને કેલાસજીને તરફ જોઈ મોઢ્યો: ‘ગોવિંદ તે એવો કયો મોટો માણસ છે કે એને વાંધો હોય?’

અર્થનો અનર્થ થતો જોઈ સુસ્મિતાએ કહ્યું: ‘મતલબ કે વખત હોય તો. મેં એમને કહ્યું કે એ કોલેજથી સીધો અહીં આવ્યો છે એટલે ‘ગોકુળ’માં.....’ અને સુસ્મિતાએ આશ્ચર્ય સ્મિત કર્યું, જે ગોવિંદે પારખ્યું, કૈલાસજીને એનો ખ્યાલ પણ ન આવ્યો.

ગોવિંદ એ આજા સ્મિતના ઊંડા અર્થમાં ન ઊતરતાં બોલ્યો: ‘જોયું કૈલાસજી ! સુશીલા કેવી પાકી છે. મેં એને કેટલા ય વખત કહ્યું છે કે પ્રોફેસર સાહેબ સાથે મારો ઝોળખાણ તો કરાવી દે છેવટે કોલેજમાં એક વખત ન છૂટકે મને ભેગો કર્યો હતો. આજે એ સામે ચાલીને બોલાવે છે ત્યારે એણે કેવું માંડી વાળ્યું કે એને વખત નથી.....’

‘મારો એમાં ક્યાં દોષ છે ?’ સુસ્મિતાએ રાષ કરતી હોય તેવા સૂરમાં કહ્યું: ‘કૈલાસજીને મળવા આવવામાં તું વિચાર કરતો હતો એટલે મેં માન્યું કે મંજૂરી મળ્યા વિના આવવામાં તને રાધાની બીક લાગતી હશે.....’

ગોવિંદે આંખ વતી ઇશ્વારો કર્યો: ‘આ વાત અહીં બહુ આગળ કરવી એ સારું છે ?’

પણ સુસ્મિતાએ વાત અટકાવી કૈલાસજીને તરત પૂછ્યું: ‘રાધા કાણ છે ?’

સુસ્મિતાએ ગોવિંદ સામે જોઈને કહ્યું: ‘એને પૂછીને.’

ગોવિંદે બોલ્યો: ‘કૈલાસજી ! કોલેજમાં બહુતાં છોકરા-છોકરીઓ તોફાની હોય છે તે તમે જાણતાં હશે. હું ગામડિયો રહ્યો, સીધો સાદો રહ્યો એટલે એ વિદ્યાર્થીઓ મને ખિન્નવે છે. એ બધાંની વાદે સુશીલા પણ.....’

વચ્ચે જ ફેલાસખહેન ઠપકા આપતાં હોય . એ દમે બોલ્યાં :
' સુશીલા ! પારકાંતી જેમ તું પશુ એને ખિજવે.....'

સુશીલા : ' ફેલાસખા ! તમે ય શું એ કહે છે તે સાચું
માનો છે ?'

ગોવિંદ : ' હું જૂઠું બોલું એમ તમે માનો છો ?'

ફેલાસખહેન : ' ના, ગોવિંદનું જૂઠું હું ન માનું.'

સુરિમતા રાપ કરીને બોલી : ' નામીચો વાણિયો રળી ખાય
અને નામીચો ચોર માર્યો જાય, એ આનું નામ.' અને એ બધી
વાત સુરિમતાએ ફેલાસખહેનને ટૂંકમાં કહી સંભળાવી.

ગોવિંદ : ' એક વાત તો એણે કહી નહિ.'

સુરિમતા : ' શી ?'

ગોવિંદ : ' મારું ધરકામ છોડાવનાર એ પોતે. રાધા આજળ
એ રહી.' અને એણે સહેજ અટકીને ઉમેર્યું : ' ફેલાસખા, મને
ખબર નહિ કે આમ મારું ધરકામ છોડાવવામાં એની દાનત
જરી હશે.'

' જરી દાનત ?' સુરિમતાએ આશ્ચર્ય પામતાં પૂછ્યું.

' જરી નહિ તો શુદ્ધ ? રોજ રોજ આમ માણસને ખિજવવું
એ તે કેવી દાનત ?'

સુરિમતા : ' જેને સામાના દોષ જ જોવા છે એને કાણ
પહેચે ?'

ફેલાસખહેન ગોવિંદના ભાગ્યનો વિચાર મનમાં કરતાં હતાં
એટલે એ વાદવિવાદમાં ન પડતાં એમણે કહ્યું : ' ગોવિંદ ! બાઈ !
ભાવિના ગર્ભમાં શું છે તે તો જનકીનાથ પશુ જાણતા નથી

હોતા. પરંતુ નાનપણથી મને લાગ્યું હતું કે તારું ભાગ્ય મોટું છે.....’

‘બસ ! હવે તો અમે તને મોટું જિજ્ઞવીએ છીએ એમ નહિ કહે ને ?’ સુરિમતાએ પોતાની છત યઈ હોય તેમ પૂછ્યું.

કૈલાસજીહેન : ‘સુશીલા ! એવી વાતો કરવી એ ઠીક નહિ. એવી મૂળ વચ્ચરની વાતોથી માથુંકાને કાઢી વખત લાગને બદલે હાર્ન થાય છે.’

સુરિમતા ગોવિંદ સામે હસીને બોલી : ‘ગોવિંદને એ પસંદ ન નથી એટલે હાર્ન કરી તે એનું બહુ ન થવાનું છે.’

કૈલાસજીહેન : ‘જલુંજલું તો પ્રભુના હાથની વાત છે...’

સુરિમતા આવી હતી તો ગોવિંદને ઉપર બોલાવવા પશુ નીચે આવતાં એ બાન બૂલી ગઈ. ઓચિંતી એ વાત યાદ આવતાં એ ખજરાઈ બઈ હોય તેમ જોઈ થઈ જતાં બોલી : ‘હું તો આ કામે આવી હતી અને શું કરવા બેસી ગઈ !’

‘કેમ ?’ કૈલાસજીહેન પૂછ્યું.

‘ગોવિંદને સુરેન્દ્ર ઉપર બોલાવતા હતા એટલે.....’

કૈલાસજીહેન વચ્ચે ન બોલ્યાં : ‘ન બાઈ ત્યારે. એમને ખાલી બેસી રહેવું જડે એટલો વખતનો બચ.....’

ગોવિંદ જોભો થયો. કૈલાસજીહેનને જય જય ક્યાં.

કૈલાસજીહેન : ‘ફરી ક્યારે મળીશ, બાઈ ?’

‘બીજી વખત આવું ત્યારે આવીશ. સુશીલા ને હું સાથે છીએ એટલે ખચર તો તરત પડશે ન.’

કૈલાસજીહેન હસ્યાં એનું મંબળા ઇચ્છ્યું.

ઉપર જતાં સુરેન્દ્ર પુરસી બતાવતાં કહ્યું: 'એસો, ગોવિંદચાલ.'
ગોવિંદ હસ્યે.

સુરેન્દ્ર પૂછ્યું: 'કેમ હસ્યા ?'

ગોવિંદ: 'મને આટલા બધા માનથી બોલાવવાનો હોય નહિ.
ગોવિંદ નામ જ બસ છે. બહુ તો ગોવિંદભાઈ, પણ ગોવિંદલાલ...'

સુરેન્દ્ર ડોકને સહેજ ઝૂકાવીને બોલ્યો: 'યસ યસ, આઈ
અન્ડરસ્ટેન્ડ તમે પટેલ એટલે નામ સાથે ભાઈ બેગ્રય.' અને મોં
ઉપર વિષયના પ્રમાણમાં પાંચ ટકા હાસ્ય લાવીને એણે ઉમેર્યું:
'અમે તો લાલચી ટેવાઈ ગયેલા. લાલ પણ અમારે માટે જીવું
ચર્ચિ ગયું. ચંદ્ર, કુમાર, રોય અને એવાં એવાં સંબોધનો આવો
ગયાં છે.'

ગોવિંદે યાદ આવતાં પોતાનો અનુભવ કહ્યો: 'શહેરનાં નામ
તો એટલાં નવીન છે કે હું તો એ નામ છોકરાનું છે કે છોકરીનું
તે જ નથી સમજી શકતો.'

સુરેન્દ્ર સુસ્મિતા સામે મોં મલકાવીને બોલ્યો: 'તમારો મિત્ર
આયે જ મામજન છે.'

ગોવિંદ: 'સાદી જાપામાં ગામડાંયો છે એમ જ કહેવાય.'

સુરેન્દ્ર: 'ગામડાની આ નિખાલસતા મને ગોવિંદભાઈ જરૂર
ગમે છે.'

ગોવિંદ: 'એ નિખાલસતા શહેરમાં આવવી મુશ્કેલ છે.'

સુરેન્દ્ર ટેબલ ઉપર હાથ પછાડી બોલ્યો: 'સર્જિટ ! સર્જિટ !
માનવના અમુક ગુણો ગ્રામસમાજમાં રિક્તચત્ર શક્ય છે, બપોરે
અમુક ગુણો શહેરીસમાજમાં પોસીબલ છે. પેટ મીન્સ, તમારો જ

રવટ કળયુગ

એકઝમપલ !' અને એણે સુસ્મિતા સામે નજર કરી કહ્યું :
'સુસ્મિતાએ મને વાત તો કરી હતી કે ગોવિંદ વોઝ માય રફલ
કમ્પેનિયન ઇન મોહનપુરા. પણ વિનાયક 'ગોકુલ'માં આવ્યો હતો
ને તમને ધરકામ કરતા જોઈ, જગતની જે અગયળીઓ એ
જ્યોત્સીમાં લપ્પે છે તો એના કરતાં તમારી અગયળી એને
વિસ્મયજનક લાગી. આવીને એણે મને કહ્યું—સુસ્મિતા જેને
આપડાહુકો ફ્રેન્ડ માને છે તે ગોવિંદ 'ગોકુલ'માં વાસણ માંગે
છે ! મને ય એક ઘણુ તો નવાઈ લાગી. બટ આઈ એમ મચ
ધિહકડ.' જાણે હાલ પણ સુરેન્દ્ર એટલો ખુશ થયો હોય તેમ હસતા
એણે ગોવિંદ સામે તાકી રહ્યો.

ગોવિંદ : 'સાહેબ !.....'

વચ્ચેજ સુરેન્દ્રે કહ્યું : 'આપણે અહીં પ્રોફેસર રફુડન્ટ
તરીકે બેઠા નથી. યુ આર એ ફ્રેન્ડ ઓફ સુસ્મિતા એન્ડ ઇટ
મિન્સ, યુ આર એ ફ્રેન્ડ ઓફ માઇન્સ.'

ગોવિંદે એ મિત્રતાનો સ્વીકાર કર્યો હોય તેમ એ આગળ
બોલ્યો : 'સુસ્મિતાને મારી સ્થિતિની પૂરેપૂરી માહિતી છે. હાલને
એણે જાણે છે. નને પણ ધરકામ કરતો એણે મોહનપરામાં
જાણે છે. એટલે હું ઘેર કામ કરતો હતો ત્યારે શરમ નહોતી
આવતી, તો પછી અહીં મને શાની શરમ ?'

સુરેન્દ્ર સુસ્મિતા તરફ જોઈ ગોવિંદને ઉદ્દેશી બોલ્યો : 'એ તમારી
મિત્ર મારા આગળ હજી સિગ્નિસ રહે છે. મેં એને કેટલાય વખત કહ્યું
કે ડોન્ટ શીલ ઇન યોર માઇન્ડ ઇનશીરિયોરીટી કોમ્પ્લેક્સ ! આઈ
ગ્રીવીવ ઇન ધી રાઇટસ ઓફ ઇક્વિલીટી.'

ગોવિંદ બાળપણના સંસ્મરણો યાદ કરતાં હસીને બોલ્યો :

‘સુશીલા પહેલેથી થોડી નરમ છે. નિશાળમાં મને એના બાપુજીની અન્યાય થતો હોય તો એ ઘેર જઈને કૈલાસબા આમળ રડી દે, પણ બાપુજીને ન કહી શકે.’

સુરેન્દ્ર: ‘પણ અહીં તો કૈલાસબા નથી, પછી કેના આમળ રડી દેશે?’

ગોવિંદે સુસ્મિતા સામે જોયું.

સુસ્મિતાએ પોતાનું મૌન સુરેન્દ્રને અસહ્ય ન લાગે તે ખાતર તોડ્યું. કહ્યું: ‘રડવા માટે સામે માણસ જોઈએ એવું કંઈ નથી. માણસ એકલું પણ રડી શકે છે.’

કટાક્ષ કરતાં સુરેન્દ્રે ગોવિંદને કહ્યું: ‘સી, ધીસ ઇંચ ફેમીનાઈન કવોલીટી.’

ગોવિંદને સમજ ન પડતાં એણે પૂછ્યું: ‘એટલે?’

‘આજના નૂતન યુગની નારી પણ રડવાનો બચાવ કરે છે. એની સામે પડકાર કરતી નથી.’

ગોવિંદે સુસ્મિતા સામે જોઈ કહ્યું: ‘સાચું છે, સુરેન્દ્રભાઈનું કહેવું. તમારા જેવી નૂતન યુગની નારીએ તો ગુલામીનાં બંધન તોડવાં પડશે.’

સુરેન્દ્ર કટાક્ષ કરતાં: ‘મારા જેવો ગુલામીનું પિંજર ખોલી નાખે છે, છતાં એમાં પુરાણેલું પંખી બહાર નીકળતું નથી. માથે એક્સપિરીઅન્સ સેઝ યુનિવર્સિટી એજ્યુકેશન ઇઝ ઇન્ડિસ્પેન્સેમ્બલ.’

ગોવિંદ સુસ્મિતા સામે જોઈને બોલ્યો: ‘ના, ના, સુરેન્દ્રભાઈ, સુશીલા એટલી નિર્મળ નથી જ કે પિંજર ઉઘાડું હોય છતાં એ પૂરાઈ રહે. મને એથી ઊલટો અનુભવ છે.’

સુરેન્દ્ર ખુશ થતાં બોલ્યો: ‘તે જાણવા મેં આપને બોલાવ્યા

છે. એમથી જ મને સુસ્મિતા સાચી ઝોળખવા મળશે. હું માનસ-
શાસ્ત્રનો અભ્યાસી છું. એના ગુણો એક વખત જાણી લેઈને હું
તેને સંપૂર્ણ વિકસાવવા માગું છું.’

એવિંક: ‘એ સંસ્કરણો આસ કરતાં એ પોતે સારી રીતે ઠહી
ઝઠરી. એના જોટલું સરસ વર્ણન કરતાં મને તો આવડતું પશ્ય
નથી.’ અને સુસ્મિતા સામે જોઈને ગોવિંદે ખૂબીયું: ‘કેમ સુશીલા,
પેલું તારું પરાક્રમ કહું ને !’

સુરેન્દ્રે કહ્યું: ‘એમાં એમને શું પૂછો છો ? એ સાંભળવા તો
મેં તમને બોલાવ્યા છે.’

એવિંક: ‘સુરેન્દ્રભાઈ ! જો તમે એમ માનતા હો કે સુશીલા
સુશીલ છે તો એ સાવ ખોટું છે. એ તમને ઝોળખી લેતાં સુધી
હમણાં જ્ઞાત હોય તો બલે. બાકી પછી એ તમને એવા હેરાન
કરશે કે.....’

ગોવિંદે જાણ્યું કે સુસ્મિતાના મોં ઉપર જરૂર હાસ્ય ફરકશે.
પશ્ય એ તો એ જ ગંભીર ભાવે બેસી રહી હતી.

ગોવિંદે માન્યું કે પતિ આગળ હજી એનો ક્ષોભ પૂરો ગયો
નથી લાગતો. અને એ ક્ષોભ દૂર કરવામાં પોતે ભાગ લાવે એ
પોતાની ફરજ છે માની, એણે કહેવા માંડ્યું: ‘સુરેન્દ્રભાઈ, સાંભળો
તમારે સુશીલાનાં પરાક્રમ આગલે દિવસે અમે બંનેએ કૈલાસબા
પાસેથી કહાન ગોપીની વાતો સાંભળી હતી: કૈલાસબાના જમણા
પગ ઉપર માથું મૂકીને એ સૂતી હતી. ડાબા પગ ઉપર માથું
રાખીને હું સૂતો હતો. ગોપીઓનાં કપડાં લેઈને કૃષ્ણ કદમના ઝાડ
ઉપર ચઢી ગયા. ગોપીઓ એને વિનવે છે, એ વાત આવતાં સુશીલા
બેઠી થઈ ગઈ. બોલી: ‘બા ! એ તો ગોપીઓ એવી કે એને
જાણવાલા કરે બાકી હું હુંકારું તો.....’

“કેલાસબાએ પૂછ્યું: ‘તું હોય તો શું કરે?’

“સુશીલા: ‘કૃષ્ણ નહાતા હોય ત્યારે કપડાં લેઈ હું પણ કદમના ઝાડ ઉપર ચડી જાઉં.’

“હું પણ વાતના તાનમાં આવી જઈ બેઠો થઈ ગયો. બોલ્યો: ‘ઝાડ ઉપર તું ચડનારી ન જોઈ હોય તો.’

“સુશીલા: ‘જોવું છે?’

“મેં કહ્યું: ‘હા.’

“અને સુરેન્દ્રભાઈ, સાચે જ, બીજે દિવસે અમે બધા છોકરા નિશાળ છૂટ્યા પછી તળાવમાં નહાવા પડ્યા ત્યારે બધાનાં કપડાં ભેગાં કરી, પાળ ઉપર બાવળનું ઝાડ હટું તેના ઉપર, આ અત્યારે સુશીલ થઈને બેઠી છે તે ચડી ગઈ, તે ચડી જ ગઈ.”

તણે જણુ હસી પડ્યાં.

“આરે ધોતાં બૈરાં અમારી મશ્કરી કરવા લાગ્યાં કે, ઠાંકણીમાં પાણી લેઈ ડૂબી મરો. છોકરા થઈને છોકરીથી હારી ગયા!”

“ઝાળ ઉપર બેઠેલી સુશીલા બોલી: ‘છોકરી થઈ એટલે કંઈ છોકરાથી બીએ? કૃષ્ણના દિવસો ગયા હવે. આજની ગોપી મહી દોળવા જતા કૃષ્ણનું માથું ભાંગશે, એ યાદ રાખજો.’”

ન માન્યા જેવી વાત સાંભળતો હોય તેમ સુરેન્દ્રે પૂછ્યું: ‘એ બોલનાર આ સુરિમતા?’

ગોવિંદ તાનમાં ને તાનમાં બોલ્યો: ‘હા, એક વખત એના ચમ અહીંની ધરતી ઉપર અડવા તો દો. અહીં પણ એ ગોપી જ ચર્ચ રહેશે.’

સુરેન્દ્ર: 'ઘેટ છઠ માસ એમ્મીજન.'

ગોવિંદે સુસ્મિતા સામે જોઈ કહ્યું: 'તારું બધું પોકળ ઉઘાડું પાડી દેઉં ને?'

સુરેન્દ્ર: 'એમને અડીં આપ્યાં છ માસ થરા આપ્યાં પણ ક્ષોભ ગયો નથી. એ દૂર કરવા મેં આપને બોલાવ્યા છે. કાંઈ કાંઈ વખત આમ આવતા રહો તો હું માનું છું કે સુસ્મિતાનો ક્ષોભ વહેલો દૂર થઈ જાય. મેં તો ધાયું છું કે તમે સ્વચ્છ કમ્પેનિયન જ હશો. પરંતુ કૈવાસમહેને તમને મળવા બોલાવ્યા એટલે કુટુંબ સાથે પણ સંબંધ છે, એમ ખબર પડી. બાકી સુસ્મિતાએ આપાં મીઠાં સંસ્મરણો કહેવાં જ નહિ.' અને એના સામે જોતાં ઉમેયું: 'મેં નામ પાડવામાં પણ મોટી ભૂલ કરી છે. જોનામાં સ્મિત નથી, એને મેં વળી સુસ્મિતા બતાવી!'

ગોવિંદ: 'મને તો સુસ્મિતા કરતાં સુશીલા નામ જ ગમે છે.'

સુરેન્દ્ર: 'એ તો ક્યારનું મારી જ્ઞાનમાં પણ આવી ગયું. તમે એને સુશીલા જ કહો છો.'

ગોવિંદ: 'સુશીલા સાથે એટલાં મીઠાં સંસ્મરણો જોડાયેલાં છે કે એ નામ હું બદલી શકું નહિ. અને બદલું તો એ સંસ્મરણો તાદૃશ્ય ખડાં પણ ન થાય.' અને એનું એક સંસ્મરણ તાજું કરતાં ગોવિંદે કહ્યું: 'ગમે તેની સાથે જમવામાં ધર્મનો કંઈ આવ નથી, એ તો આજે, આજી અમારા ગામડામાં તો એ એક મોટો ધર્મનાથ ગણાય. છતાં અમારી અને વચ્ચે એટલી માયા કે સાથે ન જમીએ તો મઝા ન પડે. કૈવાસના ગામના લોકાની ટીકા ખાતર અમને ખાનગીમાં સાથે બેસાડીને જમાડે. પણ એકવાર અમે આપાદ પકડાઈ ગયાં. મારે ઘેર આરાજું વાસીને અમે અને સ્ત્રી

ખાતાં હતાં. થોડું ખાઇને સુશીલા ધરાઈ ગઈ એટલે મેં મારા હાથે એને ખવરાવવાનો આગ્રહ કર્યો. તે જ ઘડીએ જાણીમાંથી એક સ્ત્રીએ અમને જોયાં અને.....’

સુરેન્દ્ર એ સંસ્મરણથી ઘણો ખુશ થયો હોય તેમ બોલ્યો: ‘તમારાં સ્મરણો નવલકથા જેવાં મઝાનાં લાગે છે. આખી થીંક, મુનશી કેન રાઈટ એ માસ્ટરપીસ ક્રોમ ધોઝ.’

ગોવિંદે કહ્યું: ‘આમાંથી તે શું ધૂળ નવલકથા થાય. આવાં આંડાંધેલાં સ્મરણો તો ફરેકના જીવનમાં હોય.’

સુરેન્દ્ર: ‘નવલકથાઓ આવા અનુભવોમાંથી જ જન્મી થતી હોય છે. મુનશીની ‘વેરની વસૂલાત’ તમે વાંચી છે?’

ગોવિંદે કહ્યું: ‘ના.’

‘ઓહ!’ સુરેન્દ્રે નવાઈ સાથે શૉક અનુભવતાં કહ્યું: ‘યુ ડીડન્ટ રીડ મુનશી?’

ગોવિંદે ધીમેથી બોલ્યો: ‘ગુજરાતનો નાથ, પાટણની પ્રભુતા, એ સીરીઝ મેં વાંચી છે.’

સુરેન્દ્રે સલાહ આપતાં કહ્યું: ‘યુ આર નાવ એ ક્રોનેનિયન-યુ મસ્ટ કીપ લેટેસ્ટ ટય વીથ ગુજરાતી લીટરેચર.’ અને એણે સુસ્મિતા સામે જોઈને પૂછ્યું: ‘તમે વેરની વસૂલાત વાંચી છે ને?’

સુસ્મિતા ડોકું હલાવીને હા પાડત. પરંતુ એ રીત સુરેન્દ્રને અસહ્ય લાગતી એટલે સહ્યતાપૂર્વક એણે કહ્યું: ‘સારી રીતે વાંચી છે.’

સુરેન્દ્ર: ‘તનમન અને જમતનાં પાત્રો યાદ છે?’

સુસ્મિતા: ‘હા.’

સુરેન્દ્ર: ‘એ બંનેનાં સ્મરણો પણ આવાં જ સરસ છે ને?’

ગોવિંદે કુતૂહલપૂર્વક પૂછ્યું: 'એમાં આવાં રમરણો છે ?'

સુરેન્દ્ર: 'બરાબર આવાં જ.' અને એ નવલકથાની ઉત્પત્તિ અંગે જણાવ્યું: 'એ નવલકથામાં જન્મતનું પાત્ર જે છે તે મુનશીએ પોતાના ઉપરથી ઉપજાવ્યું છે. તનમન એમને નાનપણમાં જે છોકરી સાથે પરિચય થયેલો એ પાત્ર છે. અને એ ઉપર એમણે યું સરસ નવલકથા લખી છે !'

ગોવિંદના કુતૂહલે જોર ધ્યું: પૂછ્યું: 'એ પાત્રોને એણે કેમનાં આગળ લીધાં છે ?'

સુરેન્દ્રે મોં મલકાવીને કહ્યું: 'એ તનમન અને તમારી 'તનમન'માં ડીફરન્સ છે. એ તનમનને બળજબરીથી એક વૃદ્ધ પતિ સાથે પરણાવવામાં આવે છે. બ્યારે તમારી 'તનમન' એક અનગમતા પ્રેક્ષકને પરણી છે.'

બને હસ્યા.

સુરેન્દ્રે સુસ્મિતાને ગંભીર જોઈને કહ્યું: 'બોલો, તમારું નામ બદલી નાખશું ? સુસ્મિતા તો જણે સાવ ખોટું છે. તનમન રાખીએ તો ?'

ગોવિંદ: 'હું તો કહું છું સુશીલા જ એનું સાચું નામ છે.' અને સમયનો ખ્યાલ આવ્યો હોય તેમ એ બોલ્યો: 'હવે હું જાઉં ત્યારે.'

સુરેન્દ્ર અને સુસ્મિતા એને વિદાય આપવા ઊભાં થયાં.

સુરેન્દ્ર: 'કાઈ કાઈ વખત આવતા રહો. તમારાં રમરણો સાંભળવાની મઝા આવે છે.'

'જરૂર ! જરૂર !' કહી ગોવિંદે વિદાય લીધી.

સ વિતાને લાચારીથી નારણ મુકાદમની વીણી બાંધવી પડી હતી. એ મહિના તો બાકું સરળ રીતે ચાલ્યું. પરંતુ પાછળથી એને જે ભીતિ દેખાતી હતી એનાં ચિહ્ન જણાવા લાગ્યાં હતાં. સવિતાએ પહેલેથી અંબારામને કહ્યું હતું કે, આપણે એની પાસેથી વીણી ઉપરાંત વધારે પૈસા લેવા નહિ. એક તો જે દેવું થશે તે વાળવાની કોઈ શક્તિ ન હતી. વળી એવા ખરાબ માણસના પૈસા લીધા હોય એટલે આપણને લાચાર બનાવે.

પરંતુ સવિતાની એ વાત અંબારામને સ્વોક્કારી નહિ. એ મહિનામાં જ નારણ મુકાદમના સાઠ રૂપયા અંબારામને વીણીની લહેણી નીકળતી રકમ ઉપરાંત લીધા હતા. એમાંથી અનાજવાળા, ફાલસાવાળા અને પાનખીડીવાળાને નામાના આપી દીધા હતા. ચાર માસનું પાછલું બાકું ચડ્યું હતું તે ત્રણ માસનું ચૂકતે ક્યું હતું. છતાં ખીજ ત્રણ માસ તો ચડી ગયા હતા. આ સ્થિતિમાં અંબારામ તો શું, કોઈ પણ માણસ ધીરનાર હોય તો દેવું ન કરવાનો સંયમ રાખી શકે નહિ.

સવિતા પણ એ રીતે વિચારતાં અંબારામનો દોષ જોતી ન હતી. એને પોતાની જ જુલ દેખાતી હતી. જે નારણ મુકાદમની

વીંશી બાંધવાનો વિશેષ એને પહેલેથી કાયમ રાખ્યો હોત તો અંબારામને ખસવાનું ન રહેત.

પરંતુ ગરીબાઇને લીધે એણે પતિની એ દરખાસનો વિશેષ ન કર્યો. એની પાછળ એની ગણતરી પણ ભુલી હતી. બંને નારણ ખરાય માણસ હોય, પરંતુ પોતાની દાનત ન્યાં સુધી શુદ્ધ છે ત્યાં સુધી ડરવાનું કારણ ન હતું. વળી પાર્વતીના સંબંધમાં જે ઇતિહાસ હતો એ વાત પણ સવિતા કરતાં ભુલી હતી. એમાં તો પાર્વતી એકલી સંમત ન હતી, પરંતુ એનો ધણી એ અંજે બણીને આંખ આડા કાન કરતો હતો. અંબારામનો સ્વભાવ એથી સાવ ભુલો હતો. એને એવી ગંધ આવે તો નારણ મુકાદમને તો શું પણ સવિતાને દેકાણે પાડતાં એ અચકાય નહિ. જોકે આવો કોઈ અનુભવ ન હતો, છતાં એના આકળા સ્વભાવ ઉપરથી સવિતાએ એ અનુમાન કર્યું હતું. એટલે એ ગણતરી બણીને છેવટ એણે નારણ મુકાદમની વીંશી બાંધવાની ન છૂટકે સંમતિ આપી હતી.

પરંતુ એ બધી ગણતરી એને હવે બેધી વળતી દેખાતી હતી. નારણ મુકાદમે એ મહિનામાં પોતાની બળ પૂરી ખિજાવી લીધી હોય તેમ લાગતું હતું. આ વખતે પગાર થશે ત્યારે ધરખણીને બાકું ચૂકવવાનો પણ વિશેષમાં એણે વાચદો કર્યો હતો. અંબારામે પણ ઉધરાણી કરવા આવેલા ધરખણીને એ પ્રમાણે કહ્યું: 'નારણ મુકાદમનો પહેલોએ પગાર થશે એટલે તમારું ચૂકતે બાકું આપી દેઈશ.'

ધરખણી કંઈ બોલ્યા વગર સવિતા સામે ફક્ત મોં મલકાડીને ચાલ્યો ગયો. એ દષ્ટિમાં એણે સવિતાને ન કહેવાનું કેટલુંય કહી નાખ્યું હતું. તે સમજી જતાં, એના વિદાય થતાં સવિતા બોલી બેઠી: 'તમે આ શું કરવા બેઠા છો !'

‘શાનું ?’ અંબારામે ન સમજ પડવાથી પૂછ્યું.

‘તમને ખબર છે કે નારણ મુકાદમના પૈસા લેઈને તમે શું કરી રહ્યા છો !’

સવિતાની એ વાતોથી અંબારામ એટલો બધો ધરાઈ ગયો હતો કે તરત ચિડાઈ જતાં એ ગાછ બેઠો : ‘જગતમાં બસ તું જ સતીનું પૂછડું લેઈને આવી છે, નહિ ?’ અને રોષમાં એથી વિશેષ ઉમેર્યું : ‘એવી ડાહી ડાહી વાતો મને તારા કરતાં ઓછી નથી આવડતી. પણ તારે ધર ચલાવવાનું હોત તો ખબર પડત. એ તો હું હજી એટલો સારો છું કે લોકોને જેમના તેમના જવાબ દેઈ ટાલા પાડું છું. સુખેદુઃખે ગાડું ગમડાવું છું. બાકી, પૂંડી જે જરા નીચે જઈ પાવર્તીને, કેશવલાલ મોંઘાર નથી તે આપું ધર એને ચલાવતાં શું થાય છે તે !’

સવિતા હસકે ચડી.

અંબારામ એ ની એ ખીજમાં બોલતો હતો : ‘કશું કહીએ એટલે આ રડવા લાગી. મારું લોહી પીવા આવી છે તું તો લોહી પીવા. તને પરણીને હું તો દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો. એકલો હતો ત્યારે મજાથી લહેર કરતો હતો. તારા કમલતનાં પગલાં મારા ધરમાં આવ્યાં ત્યારથી માથે દુઃખનાં ઝાડવાં બગવાનાં હવે બાકી રહ્યાં છે !’

નારણ મુકાદમે પાવર્તી મારફત આ વાત જાણી એટલે એ પણ એની જાત ઉપર ગયો. એને થયું—હું વળી ધીમે ધીમે મારું કામ કરવા માગું છું ત્યારે એ રાંડ મને નિર્જાળ માને છે. હવે તો રૂપિયા ન આપું ને ધાયું પાર પાડું.

અને એણે જમવા આવવાનો બપોરનો સમય બદલ્યો. મિલ છટે ત્યારે બંને જણ સાથે જમવા આવતા. પરંતુ હવે તેણે અર્ધો

કેલાક વહેલા આવવાની શરૂઆત કરી. મુકાદમ એટલે એને કાઠ પૂછનાર નહિ, હેડ જોયર પણ એની દાદાગીરીથી ખીએ, એટલે આવા નજવા કારણસર ટોકે નહિ. બહાનું કાઢવું કે જયોરે ખાવા આવવાજવામાં અર્ધો કલાક જતો રહે છે એટલે આરામનો વખત મળતો નથી.

સવિત્ર એ એકલો આવવા લાગ્યો ત્યારથી મનમાં ફફડ્યા કરતી હતી. નારણ મુકાદમ એની એ બીક પામી ગયો હતો. એક દિવસ એ અંગે ઇશ્વારે કરતાં એણે કહ્યું: 'સવિતા ! માગથી બીવાની કંઈ જરૂર નથી. હું વાધ નથી તે તને આખી ને આખી ખાઈ જઈશ. આદમી સીને એવી રીતે ખાય છે કે ઝિઝટો એ જ બચાય છે.'

સવિતા કંઈ ન બોલી. થયું કે જો બોલીશ તો એ એની જાત ઉપર જશે. હો હા થશે તો પોતાની જ આબરૂ જશે. એની આબરૂ તો ગયેલી છે જ એટલે એને કંઈ પડી નથી. વળી નીચે પાઈંતી બધે ફેલાવો કરવા ટાંપીને એણી રહી હતી, એ વૃત્તિ પણ સરિતા કળી ગઈ હતી. એ ગિર્યાતમાં મન ભર્યા વગર એના ફૂટકા ન હતો. નારણ તે દિવસે એથી આગળ ન વળ્યો.

સાંજે એણે અંખાસમને એ વાત કરી. સવિતાએ આનું હતું કે આટલી હદ મુધોની વાત એ સહી નહિ શકે. પરંતુ એના તરફથી જુદો જ જવાબ મળ્યો: 'એ તો એનો સ્વભાવ છે. મને તેની મરફરી કર્યા વગર એ નહિ રહેવાનો. એક દિવસ મિલમાં શેઠાણી એમનાં મહેમાન લેછને મિલ બતાવવા આબ્યાં હતાં ત્યારે એણે એમની પણ મરફરી કરી હતી.'

સવિતા રોષભર્યે અવાજે બોલી: 'તે શું શેઠાણીને સાંભળતાં એણે મરફરી કરેલી ?'

અંબારામ: ' શેઠાણી જેવાંની પાછળથી મશ્કરી કરે તો મારા તારા જેવાંની સામે કરે એમાં શી નવાઇ ? '

સવિતા: ' મારા ઘરમાં એ નહિ ચાલે. '

અંબારામ ખિન્ન જતાં બોલ્યો: ' તું મોટી સતી સીતા છે તે બણી. કોઇ મશ્કરી કરે એનાથી ખિન્ન બન્યો એના એવલીઆ-વેડા મને મમતા નથી. '

' આ તમે શું બોલો છો ! તમારી ગાયડીની સખે મશ્કરુ... '

' પંચો મશ્કરુ કરીને એણે તારી આગર તો નયો લીધી ને ? '

' એ આગર લે એ દહાડો તમારે જોવો છે ! '

' બસ, એમ બોલી નાખ્યું એટલે આગર લેરાઇ ગઈ ! આપણી દાનત સાજીત હોય તો આગર લેનાર હું તો કોઈને જોતો નથી. '

સવિતાને માથે આજ ફાટ્યું હોય તેમ લાગ્યું. અંબારામ આમળ દલીલ કરવી એને વ્યર્થ લાગી. એ મૂંઝી મૂંઝી એકાંતમાં રડી રહી.

અને જાણે અંબારામ પાતિ થઈને જે શબ્દો ખુલ્લે ખુલ્લા ન કહી શક્યો, તે પાર્વતી મારફત કહેવડાવતો હોય તેમ પાર્વતી સાથે વાતચીત થતાં સવિતાને લાગ્યું. પાર્વતીએ અંબારામને ધીમે ધીમે પોતાના પશ્વનો કરી લીધો હતો. એના દુઃખ પ્રત્યે સમય આવ્યે એ સહાનુભૂતિ બતાવતી. વખત આવ્યે સ્થિત પ્રમાણે વર્તવાની સલાહ આપતી. અને ઝેર માણસને મારી નાખે તેટલું કાઠીલ હોવા છતાં ધીમે ધીમે માણસને એ સહી જાય છે, તેમ અંબારામને પાર્વતીની સ્થિતિ સહતી જતી હોય તેમ એના બોલવા ઉપરથી લાગતું હતું.

ઉપરના માળે શું બને છે તે પાર્વતીથી જાનું રહે તેમ તો હતું નહિ. પૂરેપૂરી વિગત નારણ મુકાદમ કે અંબારામ મારફત એ જાણી લેતી હતી. અંબારામ જતાતો જતો હતો એટલે એને ખાતરી હતી કે સવિતાને હાર્યા વગર છૂટકો ન હતો.

વાત ઠેઠ સુધી આવી પહોંચી હતી એટલે ઉધાડે ડાંગે સવિતાને વાત કરવામાં પાર્વતીને સકાય ન રહ્યો.

પાર્વતી બોલી: ‘સવિતા ! મારી સામે આખું સરસપુર આંગળી કરે છે એ મારી જાણ બહાર નથી, હોં.’

ભીમી થઇ જતાં સવિતાએ કહ્યું: ‘એવી વાત સંભળાવવા લમે અને બેસાડી છે, એમ ?’

પાર્વતીએ એનું કાંડું પકડી નીચે બેસાડતાં કહ્યું: ‘આજે હું તને પડોડે રાખ્યા વગર ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દેવા માગું છું.’

સવિતા ફરી ભીમી થવા લાગી.

પાર્વતી એને બેસવાનો આમ્રહ કરતાં બોલી: ‘તારે નહિ સાંભળવું હોય તો પણ સંભળાવવાની છું.’ અને તેણે કહેવા માંડ્યું: ‘લોહો તો આંગળીઓ કરીને છેટા રહે છે. એમને કોઈનું ધર ચલાવવા નથી જવું પડતું.’

સવિતા સમજી ગઇ હતી કે સાંભળ્યા વગર છૂટકો ન હતો, એટલે એણે વચ્ચે બોલ્યા વગર સાંભળી લેવાનું નક્કી કર્યું. બાકી એના મનમાં સામે સવાલ આવી ગયો હતો કે, ધર ચલાવવા વેત્તાવૃત્તિ કરવી પડે તો એથી મરી જવું બહેતર.

પાર્વતી કહેતી હતી: ‘લોહો મારા કરતાં ‘એમની’ સામે વધારે આંગળીઓ કરે છે, એ પણ જાણું છું. પણ એમણે ધરનું

દુઃખ જોયું છે. આંખ આડા કાન ન કરે તો. ઘર ન ચાલે, એ પણ સારી પેઠે જાણે છે.’

સવિતા નીચું જોઇને સાંભળતી હતી એટલે પ્રશ્ન કરતાં પાર્વતીએ કહ્યું: ‘સમજણ પડે છે ને હું શું કહું છું તે?’

સવિતાની ઇચ્છા નહોતી છતાં બોલી જવાયું: ‘મારે એ ક્યું નથી સમજવું. તમારે જો કહેવું હોય તે કહી નાખોને.’

‘એમ! અહીં ખેસતાં એટલી બધી લાજ આવે છે?’ પાર્વતી ઉઘાડી પડી હતી એટલે ખુલ્લે છાત્રે બોલતી હતી: ‘તને લાજ આવે છે તે હું નથી જાણતી એમ નહિ મારી જોડે તું થોડો સંબંધ રાખે છે તે પણ બીકની મારી, એ પણ હું સમજુ છું. તને એમ છે કે હું નાગી રાંડ છું એટલે તારું બદનામ કરોશ...’

‘મેં તમને એવું કહી કહ્યું નથી.’ સવિતાએ વચ્ચે કહ્યું.

‘કહ્યું નથી, પણ તારું મન હું કળી ગઈ છું.’ પાર્વતી એટલું બોલીને અટકી.

વચ્ચે બોલવામાં માલ નથી માની સવિતા એનો ઇન્કાર કર્યા વગર મૌન રહી.

પાર્વતી: ‘નારણ મુકાદમ તમારો કોઈ સગો નથી એ તો તું અને તારો વર બંને જાણો છો. તમારી બજારમાં કેટલો શાખ છે એ પણ એની અજાણ્ય નથી. છતાં એ તારા વરને રૂપિયા આપ્યા કરે છે તે શું એમ સમજીને કે એ પાછા આવવાના છે?’

સવિતા હવે સહી ન શકી. જીભી થઇ ગઈ. બોલી: ‘એ ગમે તે માનતો હોય. હું તો એ પાછા આપવામાં જ માનું છું.’

પાર્વતી પણ જીભી થતાં બોલી: ‘તું તો મોતીએ ચોક

પૂરવા માગતી હોઇશ. પણ ધણી પાસે ફૂટી કોડી નથી એ કેમ ભૂલી ગય છે?’

સવિતા કંઇ જવાગ ન આપી શકી.

પાર્વતી બોલી: ‘કપડામાં બધાં નાગાં છે. તું પણ આ બધું નથી સમજતી એમ હું નથી માનતી. છતાં તને આજે ચોખ્ખી વાત કહી દેવા માગું છું.’

સવિતાએ મેડે જવા પગ ઉપાડતાં કહ્યું: ‘મારે આ બધું નથી સાંભળવું.’

પાર્વતી: ‘મેડે જઇશ તો મેડે આવીને સંભળાવીશ. બારણાં બંધ કરીને બેસીશ તો ઘાંટો પાડીને સંભળાવીશ. પુરુષ થઇને, એ વાત મોઢામોઢ નથી કહી શકતો, એટલે એ વાત મને સોંપી છે.’

લાચારી અનુભવતી હોય તેમ સવિતા ઉપાડેલા પગ ત્યાં જ સ્થિર કરીને બેઠી રહી.

પાર્વતી: ‘નારણુ મુકાદમની દાનત તો તું જાણે છે. તારા ધરતો બવાડો ન થાય માટે એ ધીમે ધીમે કામ લેઇ રહ્યો છે. પણ જો તું આમ ને આમ.....’

સવિતા દાદર જતાં બોલી: ‘જે બોલતાં આદમીને શરમ લાગી તે તને બોલતાં.....’

પાર્વતી: ‘આદમીને બોલતાં શરમ આવે છે એ ખરું. પણ તને ખબર છે કે આદમી કામ પાર પાડીને રહે છે, જ્યારે શરમ ન રાખનાર સ્ત્રી, શરમમાં એનો સામનો નથી કરી શકતી!’

સવિતા દાદરને છેલ્લે પગથિયે સામે જવાગ આપ્યા બગર ચડી ગઇ, એટલે પાર્વતી બોલી: ‘બસ, આ એક બોલ સાંભળતી

જા. નારણ મુકાદમની ઈચ્છામાં તારા વરની પણ સંમતિ છે એ ના બૂલતી.’

સારું થયું કે સવિતાના બંને પગ તે વખતે અંદર મૂકાઈ ગયા હતા એટલે એ ગઈડો તો પણ મેડા ઉપર ફસડાઈ પડી. આફી, દાદર નીચે જ ગઈડત.

કોઈ ધાયલ થયેલા શિકાર ઉપર ફૂર શિકારો પ્રહાર ચાલુ રાખે તેમ પાર્વતી ધા કયે જતી હતી: ‘આ તો હજુ તેં કંઈ જોયું નથી. એમ ફસડાઈ પડ્યે કંઈ તું અચવાની નથી. અમદાવાદની આથી ગંદી ગલીઓ તેં જોઈ નથી. અહીં તો ધણી આંખ આડા કાન કરે છે, જ્યારે બીજો ધણી જાતે ધરાક શોધી લાવી...’

